મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ–૧૪

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦

भाषा-त्रिवेणी

સ્વરાજ્યની હિલચાલના છેવટના કટોકટીના દિવસોમાં જેલજીવન દરમ્યાન જે થોડીક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરી શક્યો તેમાં રવીન્દ્રનાથની કવિતાનું મનન અને लिपिका નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા એમનાં ગદ્ય-કાવ્યોના અથવા નિબંધોના સંગ્રહનો અનુવાદ ગણાવી શકાય. આશ્રમના અને જેલના સાથી શ્રી શિવબાલક બિસેન પૂર્વબંગાળમાં રહી આવેલા એટલે એમને ઠેઠ બંગાળીનું જ્ઞાન સારું. મરાઠી, ગુજરાતી અને હિન્દી, ત્રણે ભાષા એમને પણ, મારી પેઠે, સ્વભાષા જેવી જ. लिपिकाનું ભાષાંતર મેં એમને મરાઠીમાં લખાવ્યું. એ ભાષાંતર – रवीन्द्र प्रतिभेचे कोंवळे किरण એ નામે હમણાં હમણાં પ્રસિદ્ધ થયું છે અને મહારાષ્ટ્રના લોકોને એ પસંદ પણ પડ્યું છે.

મારું ઘણુંખરું લખાણ મૂળ ગુજરાતીમાં થયેલું. તેનું ભાષાંતર અનેક મિત્રોએ મારી જન્મભાષા મરાઠીમાં કર્યું. કેટલાક લોકો આને ઊલટી ગંગા કહે છે. આ ચોપડીની બાબતમાં એવું નથી થયું. આમાં મૂળ મેં પોતે મરાઠીમાં લખ્યું અને ગુજરાતી અનુવાદ ચિ. સરોજિનીએ કર્યો. જે હું બરાબર જોઈ ગયો છું.

ખરું જોતાં ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદી એક જ ભારતી ભાષા-વૃક્ષની ત્રણ શાખાઓ છે. શાખાઓ દેખાય છે અલગ અલગ. ભિન્ન ભિન્ન દિશાએ ફેલાયેલી પણ હોય છે. દરેકનો આકાર પ્રકાર નોખો. છતાં એક જ થડમાંથી તેઓ પોતાનો જીવનરસ મેળવે છે. અને એક જ ભૂમિ-ભાગમાં પોતાનાં મૂળિયાં ફેલાવી એ જીવનરસ એ ચૂસે છે. તેથી આ ત્રણેય ભાષાનું સાહિત્ય એ ત્રણ ભાષા બોલનાર લોકોએ મૂળમાં જ વાંચવું જોઈએ.

પણ આપણા લોકો છેક નાનપણથી અંગ્રેજી શીખવા પાછળ એટલી મહેનત લે છે અને એટલો વખત રોકે છે કે પડોશની ભાષાઓ શીખી લેવાનું જરૂરી અને આનંદદાયક કર્તવ્ય તેઓ ભૂલી જ જાય છે. અને તેથી આ ત્રણ ભાષાના ગ્રંથોના પણ પરસ્પર અનુવાદો કરી આપવા પડે છે.

ભાષાંતરકાર અથવા અનુવાદક ખરું જોતાં સંસ્કૃતિ-ક્ષેત્રના એલચીઓ હોય છે. પરસ્પર સૌમનસ્ય અને આત્મીયતા વધારવી એ પવિત્ર કાર્યને તેઓ વરેલા હોય છે. બે ભાષાનું ફક્ત ઉપલકિયું જ્ઞાન હોય તો માણસ એ કામ કરી ન શકે. બે ભાષાની ખૂબીઓ, એના વાક્પ્રચાર અને એમનાં હાર્દ સાથે ગાઢ પરિચય હોવો જોઈએ. બન્ને સમાજ સાથે સરખી જ આત્મીયતા પણ હોવી જોઈએ. બન્ને સમાજનાં સ્વભાવના વિશેષો સાથે કેવળ પરિચય જ નહીં પણ સહાનુભૂતિ પણ હોવી જોઈએ. આટલી યોગ્યતા સાથે કરેલા અનુવાદો ખરેખર જ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ, આશીર્વાદ સમા હોય છે.

અને અહીં તો મૂળ બંગાળી લખાણ રવીન્દ્રનાથ જેવા વિશ્વકવિની પ્રતિભાના પ્રતિનિધિરૂપ છે. બંગાળીના મારા મરાઠી અનુવાદ પરથી કરેલા આ ગુજરાતી અનુવાદમાં પણ એક જાતનો ત્રિવેણી સમન્વય સધાયો છે.

આ અનુવાદ ચિ. સરોજિનીએ પ્રેમપૂર્વક કર્યો છે. અઢાર વરસ થયાં ચિ. સરોજે મારી તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં મને સાથ આપ્યો છે. પ્રવાસને અંગે ખેડેલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત પત્રવ્યવહાર અને સાહિત્ય-સેવા, દરેકમાં એનો હિસ્સો છે જ. એટલે 'વખત નથી મળતો' એમ કહેવાનો અધિકાર મારા કરતાં એને વધારે છે. વૃદ્ધ પિતાની ખાવાપીવાની વગેરે સગવડ ઉપર દેખરેખ રાખવી એ જ દીકરી માટે આખું ધ્યાન માગનારી પ્રવૃત્તિ છે. તે સાચવીને

નિત્યના કાગળો લખવા અને રોજ ઊઠીને ઊભી રહેતી મુસાફરીની તૈયારીઓ કરવી એ પ્રવૃત્તિ પણ ઓછો વખત ખાઈ નથી જતી.

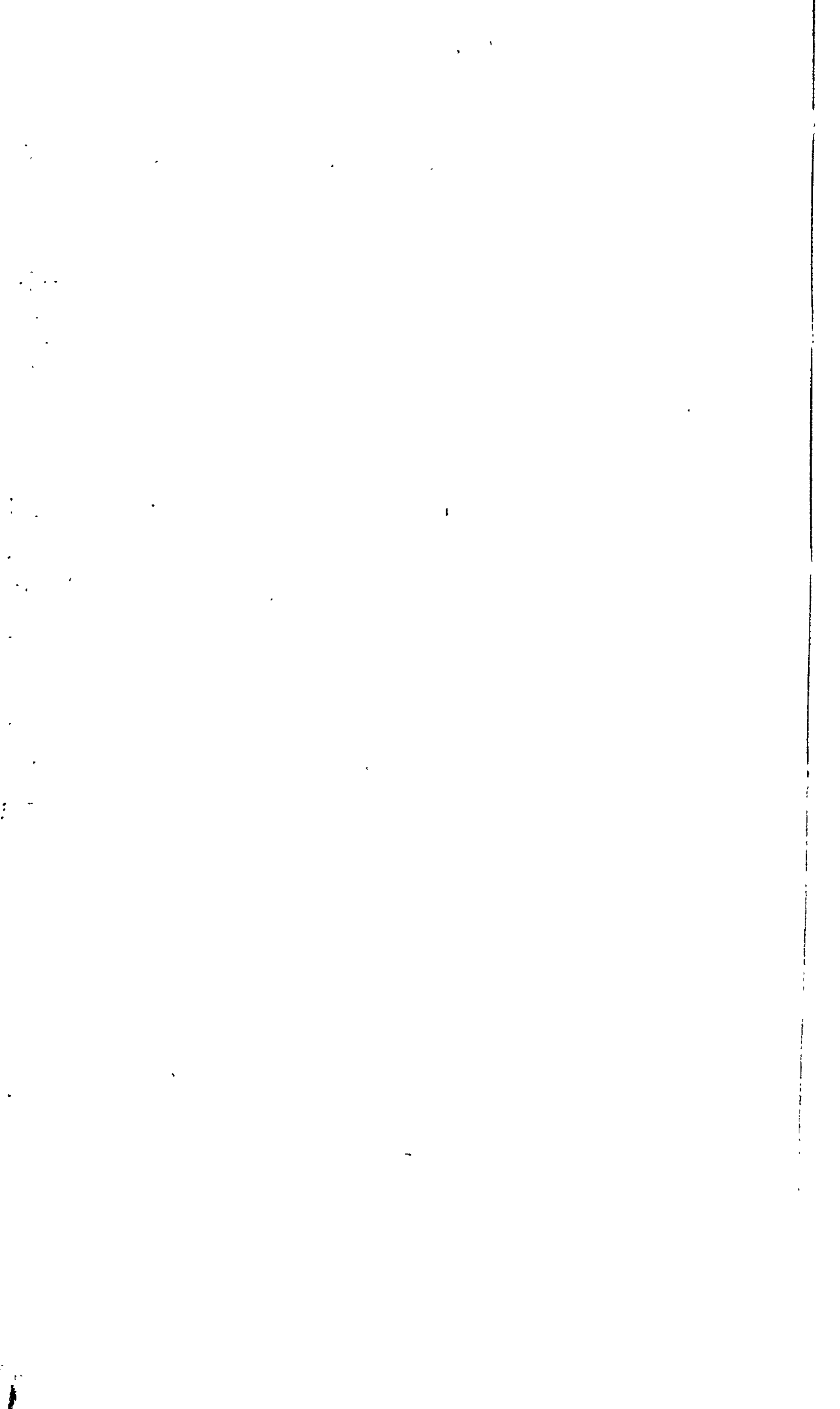
આ બધું સાચવીને ચિ. સરોજે કેવળ બે મહિનાની અંદર આ આખી ચોપડી મરાઠી પરથી ગુજરાતીમાં ઉતારી આપી, અને નવજીવનને સોંપી દીધી. આ આખું ભાષાંતર હું એક વાર ધ્યાનપૂર્વક જોઈ ગયો છું. મારે એમાં વિશેષ ફેરફાર કરવા જ ન પડ્યા. કેમ કે મારા વિચાર અને શૈલી સાથે ચિ. સરોજ એટલી ઓતપ્રોત થઈ છે કે બીજી રીતે લખવા એ ધારત તોપણ ન કરી શકત.

લિપિકામાં આવેલાં તમામ ગદ્યકાવ્યો નાજુક પીંછીથી ચીતરેલાં છે. એમાં જીવનાનુભૂતિ છે, કાવ્ય છે, અને કાવ્યમય તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે. તેથી એ હળવામાં હળવું છતાં ભારેમાં ભારે સાહિત્ય ગણી શકાય. આની અસર આ જમાનાના લેખકો ઉપર અજાણતાં, પણ વધારેમાં વધારે થવાની છે.

દરેક પ્રકરણને અંતે રસગ્રહણ તરીકે મેં મારો આસ્વાદ નોંધી રાખવાની ધૃષ્ટતા કરી છે. પણ એમાં ધૃષ્ટતા કરતાં આનંદ અને કૃતજ્ઞતા વધારે છે. સંગીતની ભાષા વાપરીએ તો સતારના પડદા તળેના તારોનું એ કુદરતી અનુરણન છે. આમ જે વ્યાપાર સ્વાભાવિક છે તેનું સમર્થન કરવાની જરૂર ન હોય.

નવી દિલ્હી,
તા. ૨૫-૪-'૫૬
હનુમાન જયન્તી

काका कालेलकर

અનુક્રમણિકા

૩

રવીન્દ્ર-સૌરભ

પગદંડી

૧

આ છે પગદંડી.

એ ચાલી આવે છે વનમાંથી મેદાનમાં; મેદાનમાંથી પહોંચી નદીતીરે, નદીના ઘાટ પર આવેલા વડના ઝાડ તળે; ત્યાર પછી સામે કિનારે તૂટેલા ઘાટ પર વળાંક લેતી એ ગામમાં પેઠી; આગળ અળશીના ખેતરની ધારે, આંબાવાડિયાની છાયામાં થઈને રથતળની આગળ થઈ ચાલતી ચાલતી એ કયા ગામે પહોંચી હશે, કોણ જાણે.

આ પગદંડી પર માણસો પણ કેટલા બધા! કેટલાક મને વટાવી આગળ ગયા, કેટલાક મારી સાથે છે, જ્યારે કેટલાક ફક્ત દૂરથી જ દેખાયા; કોઈને માથે છેડો ઓઢેલો છે તો કોઈ ઉઘાડે માથે છે; કોઈ પાણી ભરવા જાય છે તો કેટલાક પાણી ભરી લઈને પાછા આવે છે.

૨

દિવસ પૂરો થવા આવ્યો. અંધારું વધે છે.

એક દિવસ આ પગદંડી વિષે મને લાગેલું કે આ મારી જ — મારા એકલાની જ પગદંડી છે. હવે મને બરાબર સમજાયું છે કે હું આ પગરસ્તે એક વાર, ફક્ત એક જ વાર ચાલવાનો પરવાનો લઈને આવ્યો છું.

ઊલટી દિશાએ ફરી પાછા તે જ લીંબુવનમાંથી, તે જ સરોવર કિનારે થઈ, તે જ દ્વાદશ-લિંગ મંદિરનો ઘાટ, નદીનો સુકાયેલો પટ, ગોવાળવાડો; તે જ ધાન્યનાં ખળાં વટાવી, તે જ ઓળખીતી નજરે થતી મુલાકાતો, તે જ હમેશની વસ્તુઓ, તે જ પરિચિત ચહેરાઓ વચ્ચે ફરી પાછા જઈ કહેવાશે ખરું કે, 'અરે આ તો તે જ બધું!'

આ તો જવાની વાટ છે, પાછા આવવાની નહીં.

આજની આ ધૂસર સંધ્યાએ એક વાર પાછું વળી જોતાં એમ લાગ્યું કે આ પગદંડી અનેક વીસરાયેલાં પદચિહ્નોની પદાવલી છે – ભૈરવીના સૂરોમાં ગૂંથાયેલી!

આજ સુધી જેટલા પથિક આ વાટેથી ચાલી નીકળ્યા, તેમના જીવનની બધી જ વસ્તુઓને આ પગદંડીએ પોતાની એકમાત્ર ધૂલિરેખામાં સંકેલીને અંકિત કરી રાખ્યા છે; તે જ એક રેખા સૂર્યોદય કનેથી નીકળી સૂર્યાસ્ત તરફ ચાલી છે. જાણે કોઈ એક સોનાના સિંહદ્વારથી નીકળી બીજા એક સોનાના સિંહદ્વાર તરફ.

૩

'હે પગદંડી! અનેક કાળની અનેક વાતોને તું પોતાની ધૂળના બંધનમાં બાંધી નીરવ કરી મૂકીશ મા! મેં તારી ધૂળ પર કાન માંડ્યો છે. હળવે રહીને મને એ વાતો કાનમાં ને કાનમાં કહી દેજે.'

રાતના કાળા પડદા તરફ આંગળી કરી પગદંડી ચૂપ રહે છે.

‘હે પગદંડી! આટઆટલા વટેમાર્ગુઓની આટઆટલી ચિંતાઓ અને ઇચ્છાઓ આખરે ગઈ ક્યાં?’

મૂંગી વાટ કાંઈ જ બોલતી નથી, માત્ર સૂર્યોદયથી માંડીને સૂર્યાસ્ત સુધી પોતાનું સૂચન તાણી દે છે.

‘હે પગદંડી, તારી છાતી પર એક વાર પુષ્પવૃષ્ટિની પેઠે જે બધી પગલીઓ પડી તે આજ કેમ ક્યાંય દેખાતી નથી?’

સુકાઈને નામશેષ થયેલું ફૂલ અને ગાઈને સ્તબ્ધ થયેલું ગાયન જ્યાં પહોંચ્યાં, અને જ્યાં તારાઓના પ્રકાશમાં અખૂટ સંવેદનાની દિવાળી ખીલેલી હોય છે, એવા પોતાના અંતની, પગદંડીને ખબર હશે ખરી?

નિરૂપણ—પાયેચલાર પથ

૧

વિશાળ આકાશ, અખૂટ રેતીનું રણ અને અસીમ સમુદ્ર, ત્રણેનું કાવ્ય જુદું અને પહાડ, નદી, નહેર, રસ્તા અને ઇતિહાસનું કાવ્ય નોખું. આગળનાં ત્રણને માટે માત્ર 'હોવું' જ બસ છે, ફેલાવામાં જ એમને આનંદ છે.

બીજી ટોળી પ્રવાસીઓની છે. હા; પહાડ પણ પ્રવાસી ખરો જ. કેટલે આઘે–ઊંચે સુધી પહોંચે છે એ!

પોતાના હાથ પહોળા કરી આ જગત કેટલા વામ મોટું છે તે એને શોધવું હોય છે. પહાડ જો પરિવ્રાજક ન ગણાય તો રસ્તો પણ પરિવ્રાજક નથી. રસ્તો પોતે ક્યાં ચાલે છે? તોયે કોઈ પણ કબૂલ કરશે કે રસ્તો એટલે ચાલનારાઓની સાધના. નદી વહે છે; તેથી તેના પૃષ્ઠભાગ પર ચૂપચાપ પડી રહીએ તોપણ આપણે આગળ આગળ વધી શકીએ છીએ. રસ્તાનું એવું નથી. તે પોતે પડી રહે છે પણ કોઈનેય પડી રહેવા દેતો નથી. એ કહે છે, 'ચાલો ચાલો. થોભશો નહીં, થાકયા હો તો બાજુએ ધારે બેસી જરા વિસામો લઈ શકો, પણ ફરી ઊઠો અને ચાલવા માંડો.'

પણ કયાં? રસ્તો કહે છે, 'કયાં તે હું ન જાણું. ચાલવાને અંતે પહોંચવાનું છે, થાકવાનું છે, મરવાનું છે, કે કશાકમાં વિલીન થવાનું છે તે હું શું કહી શકું? ચાલવાને અંતે રણ મળે તો પ્રાણ છોડી દો, જીવનસમુદ્ર લાધે તો તદાકાર થાઓ અને વિરાટ આકાશ જ રહે તો તેમાં વિલીન થાઓ. એ તમારો પ્રશ્ન છે.'

એક માણસ રસ્તે ચાલ્યો. રસ્તો વળાંક લઈ લઈને ડુંગર પર ચડયો, ત્યાંથી નીચે ઊતર્યો, ખેતરમાં ગયો, બીડમાં થઈને ચાલ્યો. છેવટે એક નદી આવી. માણસને લાગ્યું કે અહીં ચાલવાનું પૂરું થયું. ખળખળ હસતી નદી બોલી, 'મને તું જુએ છે અને

છતાં કહે છે કે જવાનું પૂરું થયું? જરા અંદર તો આવ; એટલે તને બતાવું કે જવાનું—વધવાનું પૂરું થયું કે કેમ તે!' માણસ શરમાયો. બોલ્યો, 'મેં ભૂલ કરી. મારે હજી ચાલવું જ જોઈએ. પણ મારે તારી ચાલે ચાલવું નથી. મને સામે તીરે જવા દે.' નદી બોલી, 'મારી ના નથી. અજમાવ તારો પુરુષાર્થ.' માણસ સામે કાંઠે પહોંચ્યો અને મનમાં કહેવા લાગ્યો, 'હવે સમજાયું. રસ્તાની બન્ને બાજુએ કદી ખાઈ તો કદી વાડ હતી, કોઈ વાર મકાનોની હાર હતી.

'નદીની બન્ને બાજુએ બે કિનારા હોય છે.'

એટલામાં સામે કાંઠે એને એક મોટું ઝાડ દેખાયું. ઝાડની છાંયમાં જઈને એ બેઠો. ઝાડે કહ્યું, 'આરામ લે, જોઈએ તેટલો. પણ જોતો નથી કે હું એક રસ્તાકિનારેનું વૃક્ષ છું? જે રસ્તો છોડીને પણે તું પાણીમાં પડ્યો એ જ રસ્તો આ આગળ ચાલ્યો જાય છે.' હવે માણસને સમજાયું કે રસ્તો એટલે જીવન. નદી પણ જીવન અને રસ્તો પણ જીવન. અહીં થોભાય નહીં. કાંઈક ભૂલ્યા તો જરા પાછા જવાય. એની હરકત નહીં. જેટલી વાર ભૂલીએ એટલી વાર પાછા જવું જ જોઈએ. છૂટકો જ નથી! પણ ફરી પાછું આગળ જ વધવાનું છે. પુરાણકારો કહે છે, 'મરણ પછી વૈતરણી નદી આવે છે.' આપણી પેલી નદી કરતાં વૈતરણી જુદી થોડી જ હોવાની છે! એને પણ તરીને પાર કરવી જ પડશે. ત્યાં પણ બીજો કિનારો મળશે. તે પણ કહેશે, 'બેસશો નહીં. ચાલવા માંડો.'

થાકેલાની દયા ખાઈ રસ્તો જો કદાચ ન કહે કે, 'ચાલવા માંડો' તોયે પગ તેને થોડું જ બેસવા દેવાના હતા! વેદમાં પગને કહે છે ચરિત્ર એટલે કે ચાલવાનું સાધન. આ સાધનની સાધના જેણે સાધી તેણે વિશાળ વિશ્વ જોયું. માત્ર આંખોથી દેખી શકત તેનાથી ઘણું વધારે વિશ્વ માણસ પગની મદદથી જોઈ શક્યો. એણે વિશ્વનું નામ રાખ્યું–જગત. જે જાય છે, ચાલે છે, ચાલે ત્યાં સુધી જ

જે નભી શકે, તે છે જગત. આવા જગતમાં જે અટક્યો તે થીજ્યો. પૈડું પણ દોડે ત્યાં સુધી જ શોભું રહે છે. અટક્યું કે પડ્યું જ છે.

મનુષ્ય પગ વડે ચાલે છે ત્યારે તેને યાત્રા કહે છે, પ્રાણ વડે ચાલે છે ત્યારે તેને જીવન કહે છે. સમુદાયથી ચાલે તેને સમાજ કહે છે. 'सम जनाः अजन्ति गच्छन्ति अस्मिन् अिति समाजः,' લોકો સાથે મળીને ચાલે છે એટલે એ સમાજ થાય છે. પેઢીની પેઢીઓ જ્યારે ચાલવા માંડે છે અને દિક્ તથા કાળને ઓતપ્રોત કરી જીવનપટ વણે છે ત્યારે તેને ઇતિહાસ કહે છે. આ બધાં જ છે ચાલનારાઓના સંઘ. જગત એમનું જ છે. પુરુષાર્થ એમનો જ છે. આ સાધકોને જ આજ લગી સિદ્ધિ મળતી રહી છે. અને સિદ્ધિ મળ્યા છતાં તેમનું ચાલવાનું અટક્યું નથી.

૨

નાનપણથી હું ચાલતો જ આવ્યો છું. કૌટુંબિક જીવનનો મારો પહેલો અનુભવ એ કે મને ઘરમાંથી રસ્તા પર કોઈ જવા ન દે. કહે 'આને ખરાબ છોકરાઓની સોબત લાગશે. અભદ્ર શબ્દ બોલતાં શીખશે!' બહાર જવા મળે તોયે તે નોકરના ખભા પર બેસીને જ. તે કારણે જ, કદાચ મને રસ્તાનું ઘણું આકર્ષણ થવા લાગ્યું! ચાલવાની તક મળી અને તે મેં જવા દીધી એવું કદી બન્યું નથી. પગે ચાલ્યો, બળદ કે ઘોડાગાડીમાં ગયો, હોડી-નાવોમાં ચાલ્યો. પછી આવી આગગાડી. જે જે સાધનો મળ્યાં તે બધાં વાપર્યાં. પણ મને સૌથી વધારે ગમી પાયગાડી. માણસને પાંગળો ન બનાવે એવી તો એ એક જ ગાડી છે. જેને જોઈને મને આનંદનો ઉમળકો આવે છે એવી વસ્તુઓ તે બળદ, ઘોડા, ગાડીઓ, હોડીઓ, નાવ, આગબોટો, મોટરો. પણ જેની આગળ મારું મસ્તક નમ્ર બને છે એવી ચીજો તો બે — પુલ અને રસ્તો. પુલ ઉપરથી જતાં જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો જ પુલની નીચે થઈને જતાં પણ થાય છે.

નાનપણમાં જ્યારે તદ્દન પહેલવહેલી વ્યાકરણ સાથે ટક્કર ઝીલી ત્યારે ઉભયાન્વયી અવ્યયની વ્યાખ્યા સમજાતાંવેંત આંખો સામે પ્રથમ ચિત્ર ઊભું થયું પુલનું, ત્યાર પછી આગગાડીના બે ડબ્બાની સાંકળના અંકોડાનું. રસ્તા પર ઘણું ચાલ્યો છું પણ એક રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં દૂર દૂર વૃક્ષોની હારમાંથી જતો બીજો રસ્તો દેખાય કે એને સાદ પાડીને બોલાવવાનું મન થાય. પણ રસ્તાનું ખરું દર્શન તો પહાડ પરથી થયું. વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાંથી, વનઉપવનમાંથી, તળાવોની આસપાસ વળાંક લઈ, ખેતરોમાંથી વાટ કાઢી જ્યારે રસ્તો ચાલે છે ત્યારે મને લાગે છે કે, 'આ તો કોઈ તત્ત્વજ્ઞાની છે. અજ્ઞાતનો વેધ કરીને બધું જ જાણી લેવાની તાલાવેલી આને છે.' છેક નાનપણમાં મેં સાતારા પાસેનું બોગદું જોયું હતું. આ બધું જાણે મેં જ કર્યું છે એવા અભિમાનથી મારા હૃદયમાંનો મનુષ્યજાતિનો પ્રતિનિધિ એ વિવર જોવા લાગ્યો. નદી પરનો પુલ અને ડુંગરમાંનું બોગદું — બન્ને માણસના મહાન પુરુષાર્થો છે. ગોવા જતાં એકવીસ બોગદાં આવ્યાં. પુલો કેટલા આવ્યા એની ગણતરી ક્યાંથી જ થાય!

પછી મુરગાંવ આગળ અફાટ સમુદ્ર જોયો. લાગ્યું કે અહીં રસ્તો પૂરો થયો. પણ જરાયે નહીં. 'ભોં' કરતી એક આગબોટ આવી અને મને લઈ ગઈ. તે રાત્રે મારી ખાતરી થઈ કે રસ્તાને રોકનાર કાંઈ જ નથી. કેડી હોય કે ધોરી રસ્તો હોય, જમીન પરથી હોય કે પાણી પર હોય, જવાનું તો છે જ. ત્યારથી હું 'માર્ગમાર્ગી' બન્યો છું.

મેં કહ્યું કે આકાશ, સમુદ્ર અને રણ આ સ્થિરતાનાં કાવ્યો છે. પણ આ પણ ભ્રાન્તિ જ હતી. સમુદ્રનાં મોજાં મને હસ્યાં; રેતીએ આંખમાં ઊડી ઊડીને મને કહ્યું કે, 'તું આંધળો છે.' અને આકાશના તારાઓએ મને દીક્ષા દીધી કે, 'સર્વ બ્રહ્માંડો મળીને એક ઘટમાળ ચાલે છે. જરા મોટો થઈશ કે તું જ કહીશ કે

ઘટમાળની ઉપમા ખોટી છે. આ એક વિરાટ રાસ ચાલે છે. અહીં ચાલવામાં જ રસ છે. રાસેશ્વર અને રસેશ્વર એક જ છે.' ત્યારથી મારા વિભૂતિયોગમાં રસ્તાને ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. રસ્તાના રસપ્રવાહને ગાતાં હું કદી થાક્યો નથી, અટક્યો છું ઘણી વાર. તેમ જ અહીં પણ થોભું છું.

૩

હાથના પરિશ્રમથી બનાવેલી વાટ અને પગે ચાલી ચાલીને આપોઆપ બનેલી વાટ એ બેમાં ઘણો ફરક છે. બનાવેલી વાટ શિષ્ટ સંસ્કૃતિની પ્રતિનિધિ કહી શકાય, જ્યારે પાયવાટ – પગદંડી લોક-સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. બનાવેલો રસ્તો માણસનો પુરુષાર્થ સૂચવે છે; આપોઆપ બનેલી પાયવાટ લોકજીવન ગાય છે. બન્ને પાસે મૌનવાણી છે એટલે જ બન્ને અસંદિગ્ધ એવું કશું જ કહેતી નથી. રસ્તાને કાંઈ પણ પૂછવા જાઓ, એ કહે છે, 'પોતાની મેળે સમજી લો. તોપણ જે ન સમજાય તે ચાલીને જુઓ. ચાલીને જોવું એ જ અનેક-સંશયોચ્છેદી સાધના છે.'

તેમાંયે પગદંડી કહે છે, 'રાજમાર્ગે ચાલીશ નહીં. નવો રસ્તો કાઢ. વાપરેલી એંઠી વાટે શા માટે જાય છે? મોટા મોટા રાજા શકકર્તા થઈ ગયા હશે. તું માર્ગકર્તા બન. નવાં નવાં તીર્થો શોધી કાઢ. (તીર્થ – નદી ઓળંગવાનો આરો) તેમાં જ વધારેમાં વધારે આનંદ તને મળશે.'

'તારે ઇતિહાસવેત્તા થવું હોય તો કોઈને ચીલે ચાલજે પણ જો તારે ઇતિહાસકર્તા બનવું હોય તો નવો રસ્તો ઉત્પન્ન કર.' મહાશ્રમણ બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું હતું, 'પ્રવ્રજ્યા લે, ચાલવા માંડ અને પોતાનો જ એક દીવો સાથે રાખ. आत्मदीपो भव ।' પરિવ્રાજકાચાર્ય શંકરયતીન્દ્રે કહ્યું, 'પૃથ્વી-પર્યટન કર, પણ સાથે કશું રાખીશ નહીં. અર્થનો ભાર અનર્થકારક હોય છે. अर्थमनर्थम् भावय नित्यम् ।'

બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું, 'ગેંડાના શીંગડા પ્રમાણે એકાકી રહે.' શંકરાચાર્યે કહ્યું, 'સર્વત્ર પોતાને જ જો.' આ બન્ને માર્ગકૃત્ હતા. તેથી જ તેઓ જગદ્ગુરુ બન્યા.

૪

પશુ અને પક્ષી કુદરતથી જુદાં નથી પડતાં. જીવી શકાય ત્યાં સુધી જીવે છે. મરણ ટાળવાનો બૌદ્ધિક પ્રયત્ન કરતાં નથી. સારો આહાર મળે ત્યાં જઈ રહેવું, સંકટ એકાએક છતું થાય ત્યારે જીવ લઈ નાસવું અને જીવવા સારુ ટોળી બનાવી જિવાય તો એકલા પડવું નહીં, એટલું જ એ જાણે છે. એમણે કદી ખેતી કરી નથી, કિલ્લા બાંધ્યા નથી કે શસ્ત્રાસ્ત્રો તૈયાર કર્યાં નથી. એવાં પ્રાણીઓને જતાં ઉત્તમ આવડે છે, રહેવાનો એમનો આગ્રહ હોતો નથી. તેથી જ આ પ્રાણીઓ નિર્વંશ થાય તોપણ એમને ફરી ફરી ઉત્પન્ન કરવાની જવાબદારી નિસર્ગ પર આવી પડે છે.

માણસે જોયું કે 'રસ્તો આપણને આગળ ને આગળ લઈ જાય છે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં આપણે નાનાનાં મોટાં થઈએ છીએ. મોટા થઈ પુરુષાર્થ કર્યા પછી ક્ષીણ થઈએ છીએ, તેથી આગળની કાંઈક તૈયારી કરી રાખેલી સારી.' પશુપક્ષી પોતાનાં બચ્ચાંને જિવાડવાની ચિંતા રાખે છે. પણ તેમને પ્રગતિની ચિંતા નથી હોતી. માણસોમાં જ આ 'પ્ર'એ બધો ગોટાળો કરી મૂક્યો છે. ઈશ્વરે કહો અથવા કુદરતે કહો, એને ગતિ આપી. એટલાથી માણસનું સમાધાન થઈ ન શક્યું. એટલે એણે પોતાની પાછળ 'પ્ર'ની પીડા વળગાડી લીધી. આ 'પ્ર'નો અર્થ સમજાય નહીં એટલે એમણે વેગ વધારી જોયો. પછી આ વેગનું જ એમને ઘેલું લાગ્યું. પ્રપાત જોઈને પણ એને ડહાપણ સૂઝે નહીં. એક વાર વેગમાં સપડાયો કે પોતાનું કાંઈ જ ચાલતું નથી, પાછું ફરાતું નથી, એ સમજ્યા છતાં એ તો દોડ્યા જ કરે છે.

આ થઈ એક ઘેલછા. બીજી ઘેલછા તે એક જ વખતે અનેક રસ્તે દોડાદોડ કરવાની માણસની ઇચ્છા. શરીરથી એ થાય નહીં એટલે એણે મનના કર્યાં ટુકડા; અને એક જ વખતે અનેક માર્ગે, મનને વેગે એણે દોડવા માંડ્યું. આ ગાંડપણ એટલું વિચિત્ર છે કે એનું વર્ણન કરવું પણ શક્ય નથી. અને ગમ્મત તો એ કે આવા ગાંડપણ માટે પણ માણસને સાથી સોબતી મળી રહે છે. આવા લોકો આગળ ઈશ્વર પણ થાકી જતો હશે. પણ ઉપનિષદના ઋષિ કહે છે, 'ના, પરબ્રહ્મ આ બધા દોડનારા ઘેલાઓને ઊભું ઊભું જ પહોંચી વળે છે. तद् धावतोऽन्यान् अत्येति तिष्ठत् ।'

મેઘઘેર્યા દિવસે

'રોજનું જ છે દિવસભરનું આ કામ, અને ચારે તરફનો લોકસમુદાય પણ રોજનો જ છે. દિવસ પૂરો થાય એટલે અચૂક એમ જ લાગે છે કે તે દિવસનું કામકાજ, તે દિવસની વાતચીત બધું જ જાણે પૂરું થયું છે, — પણ અંતરતમમાં કાંઈક હજી રહી ગયું છે, અધૂરું છે. તેનો તો વિચાર કરવાનોય વખત મળતો નથી.'

આજે સવારે વાદળના ગોટેગોટથી ભરાઈ ગયું છે આકાશનું વિશાળ હૃદય. આખા દિવસનું બધું કામ તો આજે પણ વાટ જોઈ રહ્યું છે અને ચારે તરફ છે લોકોનો મેળો. પણ આજે લાગે છે કે હૃદયમાં જે કાંઈ રહેલું છે તે બહારથી પૂરું થઈ શકવાનું નથી.

માણસે સમુદ્ર પાર કર્યો, પર્વતો ઓળંગ્યા, પાતાળપુરી સુધી ખાડો ખોદી ત્યાંથી મણિ-માણેક ચોરીને આણ્યાં; પણ એકના મનની વાત બીજાને પહોંચાડી દેવાનું કાંઈ એનાથી બની શકયું નથી.

આજના વાદળઘેર્યા સવારે મારા અંતરમાં કેદ થયેલી એ જ વાત પાંખ ફફડાવે છે. અંદરનો માનવ કહી રહ્યો છે, 'ચિરકાળથી મારો જ થઈને રહેલો જે બીજો છે તે ક્યાં છે, જે મારા હૃદયના શ્રાવણમેઘને 'નિઃસ્વ' કરીને તેનું બધું જ વર્ષણ કાઢી લઈ શકે?'

આજની મેઘાચ્છાદિત સવારે એ જ અંતરની વાતને મારા બંધ દ્વારની કડી ખટખટાવતી હું સાંભળું છું. મને લાગે છે, ‘શું કરું? એવું કોણ છે કે જેની હાક સાંભળતાંવેંત કામની આ વાડ ઓળંગીને મારી વાણી, હાથમાં સૂરોનો પ્રદીપ લઈ આ જ ક્ષણે વિશ્વના અભિસારાર્થે નીકળી પડશે? કોણ છે એવો એ કે જેની આંખના ઈશારામાત્રથી વીખરાયેલી મારી સર્વ વ્યથાઓ એક ક્ષણમાં જ એક આનંદમાં ગૂંથાઈ જશે, એક જ પ્રકાશમાં પ્રજળી ઊઠશે? જે મારામાં યોગ્ય સૂર જગાડી મારી પાસેથી તે માગશે તેને જ હું આપી શકીશ! એવો મારો એ સર્વવિનાશી ભિખારી રસ્તાને કયે વળાંકે હશે?’

મારા અંતરની — અંતઃપુરની વ્યથાએ આજ ભગવાં પહેર્યાં છે. તે આજે રસ્તા પર બહાર નીકળી પડવા માગે છે — સર્વ કર્મોને પાર કરીને નીકળેલા માર્ગ પર. જે માર્ગ એક જ સરળ તારથી એકતારા પ્રમાણે કોઈ એક પ્રિય વ્યક્તિનાં પગલાંને તાલે તાલે વાગ્યા કરે છે.

નિરૂપણ — मेघला दिने

'લિપિકા'માનાં શબ્દચિત્રો એટલે ઉચ્ચ કોટીનું નાજુક સાહિત્ય. સામાન્ય લેખોમાં જે જાતના ઘૂંટેલા રસની અને પૂર્ણતાની આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ એવું કશું અહીં મળે નહીં. પણ અહીંના સાદા વર્ણનમાં હૃદયના તારને છેડનારું કાવ્ય મળે છે અને તેમાંથી મનને અસ્વસ્થ કરી મૂકતી સુર-ભીની મહેક અનુભવાય છે. આ લેખોનું રહસ્ય તર્કબુદ્ધિથી અથવા વિશ્લેષણ-પદ્ધતિથી શોધી કાઢવાનું હોતું નથી પણ સમવેદનાથી અથવા સહાનુભૂતિથી આકલન કરવાનું હોય છે.

'મેઘલા દિને' એ શબ્દચિત્ર કોઈ નવલકથાના વિશિષ્ટ પ્રસંગના વાતાવરણને વ્યક્ત કરવા માટે જ લખાયું હશે એમ લાગે. પણ કવિએ તો તાલાવેલી લગાડનારી માત્ર એક જ કાવ્યમય અનુભૂતિને શબ્દબદ્ધ કરી તેને એક સ્વતંત્ર ચિત્ર તરીકે રજૂ કરવાની હિંમત કરી છે.

કેટલીયે વાર ઘરમાં ઘણા પરોણા આવી જાય એટલે ઘરનાં બાળકોની અથવા પ્રિયજનોની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ, આતિથ્યમાં કાંઈ ઊણપ ન રહે એની એટલી ચિંતા હોય છે કે પ્રિયજનો પ્રત્યે થતી બેદરકારી તરફ આપણું ધ્યાન જતું નથી. આવેલો પ્રસંગ રીતસર પાર પડ્યો એ જ સમાધાન લઈને આપણે સૂઈ જઈએ છીએ.

પણ કોક દિવસે, કાંઈક બની જાય છે અને કામની આ સતત ગરબડમાં આમાં ગાબડું પડે છે. અને પછી શું શું કરવાનું રહી ગયું છે, કોની અક્ષમ્ય ઉપેક્ષા આપણે હાથે થઈ છે તે તરફ ધ્યાન જાય છે અને મનમાં પશ્ચાત્તાપ જાગે છે કે અરે, જેમને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્યો અને આતિથ્યધર્મ સ્વીકાર્યો તે

બાળકોની જ હું આવી ઉપેક્ષા કરું છું! વિચાર કરવાને જો આ થોડોક સમય મળી ન ગયો હોત તો મારી આ ઉપેક્ષા આમ જ આગળ ચાલ્યા કરત. આપણો કાંઈ વાંક થાય છે તે ધ્યાનમાં પણ આવ્યું ન હોત! જે અત્યંત નજદીકના છે તેમને દૂર કરીને તેમને ભૂલી જઈને મેં મેળવ્યું શું?

આકાશ જ્યારે નિરભ્ર હોય, સૂર્યનો પ્રકાશ સાફ વરસતો હોય, પવન સ્વચ્છંદ વાતો હોય તે વખતે આપણે બહિર્મુખ થઈએ છીએ અને આપણી પ્રવૃત્તિ અનહદ વધે છે. બહારનું જગત જ આપણો બધો વખત વ્યાપી લે છે. પણ જ્યારે વરસાદ ઝરમર ઝરમર વરસતો હોય અથવા વાદળોએ આકાશને પછેડી ઓઢાડી બપોરની સાંજ કરી દીધી હોય, ત્યારે આપણે અંતર્મુખ થઈએ છીએ. કાંઈ જ કરવાનું મન થતું નથી, શું કરવું એ સૂઝતું નથી. એવે વખતે કશા જ કારણ વગર મનમાં એક તાલાવેલી જાગે છે અને તેમાંથી પ્રિયજનોનું સ્મરણ થાય છે. એ સ્મરણમાંથી આપણે પ્રમાદી થઈને તેમની ઉપેક્ષા કરી એનો વિષાદ જાગી પશ્ચાત્તાપ થવા લાગે છે, અને પછી મનમાં થાય છે કે નથી જોઈતો કામનો આ વિસ્તાર! આવે વખતે તો ફક્ત પ્રિયજનોનો સહવાસ જોઈએ. હૃદય હૃદયને ઓળખી એની જ તૃપ્તિ અનુભવે. બસ! આ વૃત્તિ જાગતાંવેંત મન પ્રિયજનોને મળવા નીકળી પડે છે. બધું કામકાજ ભૂલી જઈ પ્રિયજનની આ જે યાદ હૃદયમાં ઊભરાઈ આવી છે, તેની જ ભેટ તે પ્રિયજનોને આપવા અધીરું મન દોડવા માંડે છે. ઘણા દિવસોની ઉપેક્ષાને લીધે વિસ્મૃતિના અંધારામાં પડેલું પ્રેમરૂપી રત્ન અચાનક લાધ્યા પછી તે તરત પહોંચાડી દેવાની ઉત્કંઠા અને તાલાવેલી લાગે છે.

બે હૃદય ગમે તેટલાં પાસે હોય છતાં એકબીજાને સહેલાઈથી ઓળખી શકતાં નથી. માણસનું પરાક્રમ કાંઈ નાનુંસૂનું નથી. તે સમુદ્રને પાર કરી જશે, મહાપર્વત ઓળંગી જશે, પાતાળ સુધી પણ પહોંચી જશે; પણ પોતાના જ હૃદયને વળગેલા હૃદયનો પણ

એ પાર પામી શકશે નહીં. આ છે રોજની સ્થિતિ. અને તેથી જ કોઈ એક મેઘાચ્છાદિત દિવસે જ્યારે પ્રવૃત્તિ ઓસરે છે, એના પર પડદો પડે છે, મન ઉત્કટ થાય અને હૃદયપદ્મ ખીલે ત્યારે, તે મંગલ મુહૂર્તે, બાકી બધું જ કોરે મૂકી અંતરનાં મોતીને અર્પણ કરવા કાજે પ્રેમના તાલે મન દોડવા માંડે છે તે જ એની ધન્યતા! આ જ એની કૃતાર્થતા! આ જ જીવનના સ્વર્ગનું — ઝાંખું હોય તોયે — ચિરસ્મરણીય દર્શન!

શરીર તેમ જ જીવનાનુભૂતિ બન્ને બાબતમાં આપણાથી ભિન્ન એવા પ્રિયજનોને વિષે જો આ હાલત તો જે પ્રિયજન આપણા જ અંતરમાં અખંડ વસે છે, જે આપણો જ 'અંતરતર' છે, જન્મો-જન્મનો અને યુગેયુગનો આપણો સહયાત્રી, સાથી છે, જેને આધારે અનંત યાત્રા કરતા છતાં આપણે એને ભૂલી જઈએ છીએ, તેનું જ્યારે ભૂલેચૂકે કોઈ વિરલ પ્રસંગે, વીજળીના ઝબકારાની પેઠે સ્મરણ થાય છે ત્યારે હૃદયમાં થતી વ્યાકુળતાનું વર્ણન શી રીતે કરી શકાય? આપણે પોતાને ઓળખીએ છીએ પણ જે પોતા કરતાં પણ વધુ નજીકનો અને પાસેનો છે તેને ભૂલી ગયાનો પશ્ચાત્તાપ જ્યારે પ્રજળી ઊઠે છે ત્યારે જે વ્યથા હૃદયને કોરી ખાય છે. તેનો પરિહાર શી રીતે કરવો? બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ ખંખેરી દઈ, ઇતર સર્વ આકર્ષણો તોડી, પોતાનું અનાવૃત હૃદય એને અર્પણ કરવું; પોતાનું કશું જ રહેવા ન દઈને પછી પક્ષીની જેમ 'તુહી' 'તુહી' ગાઈ ઊઠવું એ જ એકમાત્ર ઉપાય રહે છે. શી આ ધન્યતા! હિંમતપૂર્વક પોતાના વ્યક્તિત્વને મારી નાખવું અને એવા મરણની કિંમત આપી ચિરજીવન મેળવવું અને આનંદમય નહીં — આનંદરૂપ થઈ જવું એ તો વિરહ સાધનાને જ શક્ય છે. વિરહમાં જે લિજ્જત છે તે આ અપેક્ષાને લીધે જ.

'મેઘસંદેશ'

૧

વરસાદનાં ટીપાં બનીને આકાશનાં વાદળાં નીચે ઊતરે છે, પૃથ્વીને ખોળે પોતાનું સમર્પણ કરવા માટે; તે જ પ્રમાણે દીકરીઓ ક્યાંકથી પૃથ્વી પર અવતરે છે, બંધનો સ્વીકારવા માટે જ.

એમનું હોય છે નાનકડું, ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોનું જગત. તેટલામાં જ એમને સમાવવાનું હોય છે પોતાનું સર્વસ્વ — સઘળી વાતો, સઘળી વેદના, સઘળી કલ્પના. તેથી જ હોય છે એમના માથા પર પાલવ, એમના હાથોમાં કંકણ, એમના આંગણામાં વાડ. સ્ત્રી છે સીમાસ્વર્ગની ઇન્દ્રાણી.

પરંતુ કોઈ દેવકન્યાના તોફાની હાસ્ય જેવું અપરિમિત ચાંચલ્ય લઈને આ નાનકડી કન્યાનો જન્મ અમારા પડોશમાં થયો. મા ચિડાઈને એને કહે 'ચિબાવલી'! અને પિતા હસીને કહે 'ઘેલી'!

તે છે દોડતા ઝરણાનું પાણી, શિસ્તના પથ્થર ઓળંગી દોડનારું. એનું મન તો જાણે વેણુવનની ટોચ પરની શાખાઓનાં પાંદડાં, અખંડ અવિરત થરથર્યાં જ કરે.

૨

આજે એ જ ચંચળ છોકરી ઓસરીના કઠેરા પર ટેકીને ચુપચુપ ઊભી છે. ઓસરતા વરસાદની ઝડીને અંતે નીકળેલું ઇન્દ્રધનુષ્ય જ જાણે! તેની મોટી સુંદર આંખો

આજે અચંચળ છે, તમાલવૃક્ષની ડાળીએ બેઠેલ અને વરસાદથી ભીંજાયેલી પાંખવાળા પક્ષીની જેમ.

એને મેં આટલી સ્તબ્ધ, શાન્ત કદી જ જોઈ ન હતી. લાગ્યું કે નદી ચાલતાં ચાલતાં સહસા એક ઠેકાણે અટકી જઈ સરોવર બની ગઈ છે.

૩

થોડા દિવસો પર સૂરજનું કડક સામ્રાજ્ય જામ્યું હતું; દિગંતનો ચહેરો સુકાઈ ગયેલો, વૃક્ષોનાં પાંદડાં પીળાં પીળાં અને હતાશ્વાસ.

એવે વખતે અકસ્માત્, કાળાં કાળાં પાગલ વાદળોએ આકાશનો ખૂણેખૂણો ભરી પોતાના તંબૂ તાણ્યા. મ્યાનમાંથી તલવાર નીકળે તેમ અસ્ત-સૂર્યનાં કિરણ બહાર નીકળ્યાં.

મધરાતે જોયું તો કમાડો ખડખડ અવાજ કરી કાંપે છે. આ વંટોળિયા પવને શહેર આખાની નીંદરને અંબોડો પકડી હચમચાવી દીધી!

ઊઠીને જોયું તો ગલીના ખૂણાનો દીવો, સતત જોમદાર વૃષ્ટિમાં દારૂડિયાની ડહોળાયેલી આંખ જેવો દેખાતો હતો. અને ગિરજાઘરની ઘડિયાળનો રવ વરસાદના અવાજની શાલ ઓઢીને આવતો હતો.

સવારે વરસાદની ઝડીઓ ગાંડીતૂર થઈને પડવા લાગી. સૂર્યકિરણો ઉપર આવ્યાં જ નહીં.

૪

એવા આ મેઘાચ્છાદિત દિવસે અમારી પેલી પડોશની છોકરી ઓસરીના કઠેરાને પકડીને ચુપચુપ ઊભી છે.

એની નાની બ્હેન આવી; બોલી, “બા બોલાવે છે.” એણે માત્ર જોરથી ડોક હલાવી! એની લટ નાચી ઊઠી!

કાગળની હોડી હાથમાં લઈ એના નાનકડા ભાઈએ એનો હાથ પકડી ખેંચ્યો. એણે હાથ ઝૂંટવી લીધો, તોયે એનો ભાઈ રમવા માટે એની સાથે ખેંચમતાણ કરવા લાગ્યો. ત્યારે એણે ભાઈને એક થપ્પડ ચોડી દીધી!

૫

વરસાદ વરસે જ છે. અંધારું વધારે ઘેરાયું છે, છોકરી હજી એમની એમ સ્થિર ઊભી રહી છે.

યુગના આરંભમાં સૃષ્ટિને મુખે પ્રથમ વાચા ફૂટી તે જલની ભાષામાં, હવાને કંઠે. લાખો કરોડો વર્ષો પાર કરી, સ્મરણવિસ્મરણની પણ પેલી પારની વાતોએ આજે વરસાદને રૂપે એ છોકરીને હાક મારી. તેથી જ તે વર્તમાનનાં બધાં બંધનો ઓળંગી આત્મવિસ્મૃત થઈ ગઈ છે.

કેટલો અમાપ કાળ! કેવડું વિશાળ વિશ્વ! કેટલાયે યુગોથી ચાલતી આવેલી વિવિધ જીવલીલા! તે જ સુદૂરે, તે જ વિરાટે આજે આ ચંચળ છોકરી તરફ નિહાળી જોયું, મેઘની છાયામાંથી, વૃષ્ટિના કલકલ નાદમાંથી!

અને તેથી જ તો એ પોતાની મોટી મોટી આંખો સ્થિર કરી નિશ્ચલ ઊભી છે, જાણે અનંતકાલની જ પ્રતિમા!

નિરૂપણ — વાણી

વરસાદના દિવસોમાં જ્યારે આકાશ વાદળોથી ઊભરાઈ જાય છે અને રસ્તા ભીના હોવાથી ક્યાંય બહાર જવાનું મન જ થતું નથી, તેવે વખતે કલ્પનાચક્ષુને જોમ આવે છે. અને માતેલું મન વર્તમાનકાળ છોડી છેક અનંતકાળ તરફ દોડે છે. રાત્રે ઊંઘ ઊડી જતાં જેમ જાતજાતની શંકાકુશંકા મનમાં ઊઠે છે અને ચિત્રવિચિત્ર વિચારો ઘોળાવા માંડે છે, તે જ પ્રમાણે વરસાદ પડતો હોય ત્યારે માણસ વર્તમાનને ભૂલી જઈ, વ્યવહારને કોરે મૂકી, કલ્પનાપ્રવણ તત્ત્વજ્ઞ બને છે.

પ્રસ્તુત રેખાચિત્રમાં ઘટનાનો અંશ તે કેટલો! કવિના પાડોશમાં એક અલ્લડ છોકરી રહે છે. હસવું, રમવું, મનમાં આવે તેમ વર્તવું, કોઈની જ પરવા ન કરવી, એટલું જ એ જાણે. આવી છોકરીનું જીવન સહેજે બહિર્મુખ હોવાનું. અંતર્મુખતાની કલ્પના પણ એને અડી ન હોય. બા સાથે લાડ ચલાવવાં અથવા એને ચીડવવું, ભાઈબહેનો સાથે રમવું અને પોતાના મસ્તીખોરપણાથી પિતાને રીઝવવા એટલું જ એ જાણે.

આવી બાળા પર વરસતા દિવસે પોતાની છાયા ઢાળી. એ અટારીએ આવી આકાશ તરફ જોવા લાગી. અને એકાએક અંતર્મુખ થઈ ગઈ! જેના પગ, જીભ, હાથ અને કલ્પના એક પળની પણ વિશ્રાન્તિ ન જાણે, તે એકદમ નિસ્તબ્ધ થઈ આકાશને એકીટસે જોઈ રહી! બાએ એને બોલાવી તે તરફ એણે ધ્યાને ન દીધું. આમ તો એ દોડતી જ ગઈ હોત બા પાસે! આજે એણે પહેલવહેલી જ ના પાડી માથું હલાવીને. એનો લાડકવાયો ભાઈ એને રમવા બોલાવવા આવ્યો. રોજ તો એણે ભાઈને કેટલીયે રમતો શીખવી હોત. પણ આજે એણે એને તરછોડી કાઢ્યો. ભાઈએ રોજની રમત સમજી એની સાથે ખેંચમતાણ કરી.

પરિણામે એને એક ધપ્પો મળ્યો! છોકરી તો નિશ્ચલપણે આકાશ તરફ જોતી જ રહી. એ જોતી હતી બહાર પણ એની દૃષ્ટિ થઈ હતી અંતર્મુખ.

બસ; આટલા વિસ્તારથી કહીએ તોપણ એથી વધારે ઘટના આણીએ ક્યાંથી! પણ કવિ તે કવિ! અને તેમાંયે વાદળની પછેડીની હૂંફ તળે સેવાયેલી એની કલ્પના! આવડી આ નાનકડી ઘટનામાં કવિને સૃષ્ટિની સનાતન પ્રવૃત્તિ દેખાઈ. આ વૃષ્ટિ જેમ અનંત આકાશમાંથી સાન્ત પૃથ્વી પર પડે છે તેમ જ અનંતને ઘરેથી છોકરીઓ આવી માનવકુળનાં ઘરોમાં પોતાનું સ્થાન લે છે. આવડા નાનકડા સીમિત, પરિમિત વાતાવરણનું તેઓ સ્વર્ગ બનાવી શકે છે, અને પોતાના જ બનાવેલા સીમાસ્વર્ગમાં ઇન્દ્રાણીનું સ્થાન જમાવે છે. કેટલું આ આશ્ચર્ય અને કેવી દિવ્ય મધુર આ સાધના!

પણ પેલી પાડોશની બાળા તો હજી બંધનમાં સપડાઈ નથી. એ તો અલ્લડની અલ્લડ જ રહી છે. એનું પ્રેમળ તોફાન અને સ્વતંત્ર મનસ્વીપણું જોઈ કવિને સ્મરણ થયું ખળખળ વહેતાં અને પથ્થરો વચ્ચેથી કૂદકા મારતાં રમતિયાળ ઝરણાંનું. પંખીની જેમ આમથી તેમ ઊડતા એના મનને જોઈ, પવન સાથે રમતી વેણુવનની ઊંચી ઊંચી શાખાઓનું એને સ્મરણ થયું. વાંસના બેટોના દ્વીપકલ્પો તમે જોયા છે? એક એક બેટ જાણે વનસ્પતિ-સૃષ્ટિનો ફુવારો! જાડા-પાતળા બાંબુના છેડા કેવા સુંદર વળાંકે ઝૂકેલા હોય છે! જાણે જીવનસમૃદ્ધ વનદેવીની શાન્ત શીતલ આતશબાજી જ! કવિને જેમ ઉત્તરોત્તર નવી નવી કલ્પના સૂઝે તેમ વાંસના છેડા એક કરતાં એક ઊંચે ચડવા માંડે છે. તેમના આ ઉત્તરોત્તર વધતા જતા ઊભરા જોઈ પવનથીયે રહેવાતું નથી. ઘરમાં કોઈ પિતા નાની બાલિકાઓની રમત બગાડે એટલે તેઓ જે પ્રમાણે ખોટું ખોટું ચિડાઈ કલબલાટ કરી આનંદવૃદ્ધિ જ કરે છે, તે જ પ્રમાણે પવન પાસે આવતાંવેંત વાંસના આ છેડા સુસવાટ કરવાનો ઢોંગ કરી

એવા તો નાચવા માંડે છે કે તે નૃત્યને તાંડવ કહેવું કે લાસ્ય એ જ નક્કી કરવું કઠણ થઈ પડે.

પણ આજે રોજના જેવી સ્થિતિ નથી. વાદળોએ બ્રહ્માંડોનો બહિષ્કાર કરી પૃથ્વીનું જ એક નાનકડું ઈંડું બનાવી દીધું છે. તેને લીધે દરેક મનમાં કાંઈક ઘરગથ્થુ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું છે. પશુપંખી, ઝાડપાન જેમ ભીંજાઈ તરબોળ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે પોતાને હજી ન ઓળખનારી એ બાળાની દશા થઈ. એનો સ્વભાવ જ બદલાઈ ગયો. કવિને લાગ્યું કે કાશ્મીરની જેલમ નદીનું જાણે વૂલર સરોવર જ થઈ ગયું! ખળખળ વહેતા ઝરણાનો આ નીરવ ગંભીર ધરો થયો શી રીતે, એનું કવિને આશ્ચર્ય થયું! પ્રખર ઉનાળો જઈ જેમ એકાએક આકાશ વાદળાંથી ઢંકાઈ જાય અને તેમાંથી નીકળતાં સૂર્યકિરણો મ્યાનમાંથી નીકળતી તલવારો જેવાં દેખાય, અને વિરાટ અવકાશ અંધારાની પછેડીમાં ગૂંગળાઈ જાય, તેવી જ સ્થિતિ થઈ તે બાળાની. તે સ્વાતંત્ર્યમાં ઊછરેલી હોવાથી, અને એનામાં કૃત્રિમતાનો લવલેશ ન હોવાથી તેના મન પર પોતાનાં ભાઈબહેન અને બા કરતાં જુદું જ અને ઊંડું પરિણામ થયું તે વાતાવરણનું.

કવિ પોતાના મનને પૂછે છે કે, 'આ રમતિયાળ છોડી આમ એકાએક સ્તબ્ધ શે થઈ? એણે વાતાવરણમાં શું જોયું? હવામાંથી એણે શું સાંભળ્યું?' કવિને લાગ્યું, સૃષ્ટિના આરંભમાં, હવાના દંભમાં, પાણીની ભાષામાં સર્જનનો જે સંદેશો પ્રકૃતિએ ઉચ્ચાર્યો, તે જ સંદેશો અનંતકાળ યાત્રા કરતો કરતો, સ્મરણવિસ્મરણનાં મોજાંઓ વટાવી મજલ દરમજલ કૂચ કરતો આ બાળા પાસે પહોંચ્યો છે! અને મેઘવાણીએ એને એ સંભળાવ્યો છે! તેથી જ એ બાળા આજ સુધીનાં બધાં બંધનો બાજુએ ખસેડી વિશ્વ પ્રસવિની પ્રકૃતિમાતા સાથે એકરૂપ થઈ છે. આ સાર્વભૌમ વાણી સાંભળતાંવેંત ચંચળ બાળકીની ખળભળ એકદમ બંધ પડી અને

તે અખંડ કાળની નિસ્પંદ પ્રતિમા પ્રમાણે મીટ માંડીને જોતી રહી. એના સ્વભાવમાં, એની પ્રકૃતિમાં અને એની જીવનપ્રેરણામાં આજના આ એક જ દિવસના અનુભવે કાયમનો ફેરફાર થાય તો જરાયે આશ્ચર્ય નહીં.

બાળપણ અને યૌવનના સંધિકાળની અચૂક ઘડી કવિને સાંપડી એ માત્ર ધન્ય આશ્ચર્ય ખરું.

મેઘદૂત

૧

મિલનના પ્રથમ દિવસે શરણાઈ શું બોલી હતી? એણે કહ્યું હતું, 'મને જે વ્યક્તિ દૂરની લાગતી હતી તે જ આજે મારી પાસેમાં પાસેની આત્મીય થઈ છે.'

શરણાઈએ એમ પણ કહ્યું કે, 'પકડાયા છતાં જે પકડાયા જેવું લાગતું નથી તે આજે પકડાયું છે અને જે મળવાથી બધી જ મિલકત કરતાં વધારે નીવડે છે તે આજે મળ્યું છે.'

તો પછી રોજ જ શરણાઈ એમ શા માટે વાગતી નથી?

કારણ કે અર્ધી વાત આજે ભુલાઈ ગઈ છે. એટલું જ ધ્યાનમાં રહ્યું કે તે પાસે છે. પણ તે દૂર પણ હોઈ શકે છે એ તો ધ્યાનમાં રહ્યું જ નહીં.

પ્રેમના જે અર્ધભાગમાં મિલન હોય છે તેટલો જ ભાગ નજરે દેખાય છે. પણ જે બીજા અર્ધભાગમાં વિરહ રહેલો છે તે માત્ર દેખાતો જ નથી. તેથી 'દૂરત્વ'નું જે ચિરતૃપ્તિહીન જોવાનું હોય છે તે નજરે પડતું નથી, કેમ કે 'નજદીકી'નો પડદો એની આડે આવે છે.

બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે જે અનંત આકાશ હોય છે ત્યાં બધું જ નિઃશબ્દ હોય છે. ત્યાં શબ્દોને અવકાશ નથી. આ વિરાટ નિઃશબ્દતાને શરણાઈના સૂરોથી ભરી કાઢવાનું હોય છે. અનંત આકાશનું પોલાણ ન મળે તો મુરલી વાગી જ ન શકે.

અમારી વચ્ચેનું એ આકાશ વાવંટોળિયાથી વ્યાપ્ત થયું છે — રોજના કામકાજથી અને વાતોથી ભરાઈ ગયું

છે. દરરોજની શંકાકુશંકાઓથી અને ક્ષુદ્રતાઓથી ગૂંગળાઈ ગયું છે.

૨

કોક કોક વાર ચાંદની રાતનો પવન વાય છે અને આંખ ઊઘડે છે ત્યારે હૃદય વેદનાથી ભરાઈ આવે છે. પથારી પર બેઠાં બેઠાં યાદ આવે છે કે મારા માણસને તો હું ગુમાવી બેઠો છું.

આ વિરહ — મારા અનંતત્વ ને એના અનંતત્વ વચ્ચે થયેલા વિરહને દૂર કરવો શી રીતે?

દિવસ પૂરો થતાં બધું કામકાજ આટોપી ઘરે પાછા આવી જેની સાથે હું ઘડીક વાત કરતો તે કોણ હતી? તે તો જગતની હજારો વ્યક્તિઓમાંની જ એક હતી. એને મેં ઓળખી, પારખી. બધું જ એક રીતે પૂરું થયું હતું. પરંતુ એનામાં અનન્તરૂપે વસનારી જે ખાસ મારી વિશિષ્ટ વ્યક્તિ — સર્વસ્વી મારી જ — તે છે ક્યાં? તેને ફરી ક્યાં શોધવા જાઉં — કઈ અમર્યાદ કામનાને તીરે?

તેની સાથે ફરી એક વાર બેસી વાતચીત કરવા માટે વખત ક્યાંથી મળશે, વનમલ્લિકાની સુગંધથી મહેકી ઊઠેલી નવરાશની કઈ અંધારી સંધ્યાકાળ?

૩

એવે સમયે પોતાની છાયાનો પાલવ ઉડાડતી નવવર્ષા, પૂર્વ દિગન્તમાં આવી ઊભી. ઉજ્જયનીના કવિનું સ્મરણ થયું. મનમાં થયું, પ્રિયા પાસે દૂત મોકલું.

હે મારા ગીત, કરો ઉડ્ડયન અને નજદીકીની લાલસાનું આ અતિ દૂરનું અને દુર્ગમ નિર્વાસન પાર કરી જાઓ.

ત્યારે હવે એમને જવું પડશે કાળની ઊલટી દિશામાં શરણાઈના કાંપતા સૂરોની પાછળ પાછળ અમારા પ્રથમ મિલનના દિવસ તરફ — અમારા તે દિવસ તરફ જે ચરાચર વિશ્વની ચિરવર્ષાની અને ચિરવસંતની સુગંધથી અને ક્રંદનથી, કેતકીવનનાદીર્ઘ નિશ્વાસથી અને શાલમંજરીના ઉત્કટ આત્મનિવેદનથી ઊભરાઈ રહ્યો છે.

શાન્ત તળાવના કિનારાની નારિયેળીથી મર્મર-મુખરિત વર્ષાના સ્વરને જ મારો અવાજ માની તેને, પોતાના છૂટા વાળનો હળવો અંબોડો બાંધી, કમરે પાલવ ખોસી, સંસારમાં વ્યસ્ત એવી મારી પ્રિયાને કાને પહોંચાડો.

૪

દૂર દૂરનું પેલું અસીમ આકાશ આજે વનરાજી-નીલી ધરતીના ઓશીકા તરફ ઝૂકી હળવેથી તેના કાનમાં બોલ્યું, ‘ હું તારો જ છું. ’

પૃથ્વી બોલી, ‘ એ કેમ બને ? તું છે અસીમ ને હું તો છું નાની. ’ આકાશે કહ્યું, ‘ મેં પોતાને ચારે તરફથી મારાં જ વાદળોની સીમામાં બાંધી લીધો છે. ’

પૃથ્વી બોલી, ‘ કેટલી અનંત વિપુલ છે તારી જ્યોતિમંડળોની સંપત્તિ. મારી પાસે તો પ્રકાશનો વૈભવ પણ નથી. ”

આકાશે કહ્યું, ‘ આજે હું મારા ચંદ્રસૂર્ય તારા બધું જ ગુમાવી બેઠો છું. આજે તો એક તું જ મારી છે. ’

પૃથ્વી બોલી, ‘ આંસુઓથી છલોછલ ભરેલું મારું હૈયું વાયુના દરેક સપાટા સાથે ચંચળ બની કંપવા લાગે છે અને તું તો સાવ અવિચલ રહે છે. ’

આકાશે કહ્યું, ‘ મારાં આંસુ પણ આજે ચંચળ થયાં છે તે શું તું નથી જોતી? આજે મારું આ વક્ષસ્થળ પણ તારા શ્યામલ ઉરની જેમ શ્યામલ થયું છે. ’

એટલું બોલી એણે આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેના ચિરવિરહને પોતાની આંખોના અશ્રુજલના ગાયનથી ભરી કાઢ્યું.

આકાશ અને પૃથ્વીના એ વિવાહમંત્રનું ગુંજન ગાતી નવવર્ષા અમારા વિચ્છેદમાં અવતરો. મારી પ્રિયામાં જે કાંઈ અનિર્વચનીય છે તે જ – અકસ્માત્, ઝંકૃત થયેલા વીણાના તાર પ્રમાણે ઝંકૃત થાઓ. એ પણ દૂર દૂર દેખાતા વનના રંગ જેવો પોતાનો નીળો સાળુ માથા પર લો. એની કાળી ભમ્મર આંખોમાં મેઘમલ્હારની બધી મીંડો આર્ત થઈ ઊઠો. અને બકુલમાળા પણ એની વેણીની લટની વળણવળણની શોભા વધારી કૃતાર્થ થાઓ.

તમરાંના (રાતકીડાના) ઝંકારથી જ્યારે વેણુવનનો અંધકાર થરથરવા માંડે છે, જ્યારે દીપકની જ્યોત વર્ષાની હવામાં હાલી હાલીને ઓલવી નાખવામાં આવે છે તે વખતે તે પોતાનું નજદીકીનું જગ છોડી ભીંજાયેલા સુગંધિત ઘાસની વનવાટે થઈને મારા નિભૃત હૃદયની નિશીથ રાત્રમાં પ્રવેશ કરો.

નિરૂપણ — મેઘદૂત

પોતાના આ નવ્ય-મેઘદૂતના આરંભમાં બંગ કવિએ પોતાનું પ્રેમ વિષેનું તત્ત્વજ્ઞાન ટૂંકામાં કહી દીધું છે. લગ્ન પહેલાં પ્રેયસી કેવળ ધ્યાનમૂર્તિ હોય છે. આપણે પૃથ્વી પર અને તે સ્વર્ગમાં, અજ્ઞેય અને અપ્રાપ્ય. પછી સાધના અથવા આરાધના પૂર્ણ થયા પછી વરપ્રસાદ તરીકે જ્યારે એની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જે અજ્ઞાત હતી તે પૂર્ણ પરિચિત બને છે. જે અપ્રાપ્ય હતી તે પોતા સાથે એકજીવ થઈ જાય છે. પ્રણયારાધનાના દિવસોમાં એનું સુદૂરનું રૂપ જે પરિચિત હતું તે મિલન થતાંવેંત એકાએક લુપ્ત થાય છે અને તેથી પ્રેમદર્શન એકાંગી બની નીચે ઊતરે છે. મિલનના ઉન્માદમાં ભાનેય રહેતું નથી કે આપણે એક સ્વર્ગીય દર્શન ગુમાવ્યું છે. દેવમંદિરમાં જે રીતે ઉપાસનામૂર્તિ અને ઉત્સવમૂર્તિ એવી ભિન્ન ભિન્ન બે મૂર્તિઓ હોય છે તે જ રીતે પ્રેમમંદિરમાં પણ એક ધ્યાનમૂર્તિ અને બીજી મિલનમૂર્તિ એમ બે મૂર્તિઓ હોય છે. મિલનમૂર્તિની પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા થતાંવેંત ધ્યાનમૂર્તિનું વિસર્જન થાય છે, આ મોટો દોષ છે, અને માટે જ પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર સારુ ઈશ્વર પાસેથી વિરહનું નવું વરદાન મળે છે અને પછી સંસ્કાર-ગંભીર હૃદયને સમજાય છે કે મિલનમૂર્તિ પ્રાકૃત હતી — પાર્થિવ હતી. ખરી દિવ્યતા તો ધ્યાન-મૂર્તિની જ. મિલનમૂર્તિની અત્યન્ત નિકટતાને કારણે ધ્યાનમૂર્તિ દૂર થઈ હતી. ધ્યાનમૂર્તિનું સાન્નિધ્ય મેળવવા મિલનમૂર્તિને દૂરે ખસેડવા માણસ સહસા તૈયાર થતો નથી અને પ્રેમનો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરાવ્યા વગર ભગવાનને કૃતકૃત્યતા લાગતી નથી. તેથી જ તે કઠોરપણે આટલી કૃપા કરે છે.

કવિએ જોયું કે ધ્યાનમૂર્તિ જ્યારે સ્વર્ગમાંથી ઊતરીને મિલન-મૂર્તિ બની ત્યારે, પ્રજાપતિના સંભવના તે ક્ષણની સાક્ષી હતી વિવાહની શરણાઈ. તેના જ સૂરો વડે જો તે વખતના સંગીતને આરાધીએ તો તે જરૂર આપણા હૃદયને એ ધ્યાનમૂર્તિ તરફ ફરી

લઈ જશે. મિલન અને વિરહ આ બે દલો વડે જ પ્રેમબીજ સંપૂર્ણ બને છે — સચેતન બને છે.

પ્રાચીન કવિઓએ શૃંગારના બે ભાગ અથવા પ્રકાર કલ્પ્યા છે. એક સંભોગ શૃંગાર, બીજો વિપ્રલંભ શૃંગાર (વિપ્રલંભ=વિરહ). પહેલો હોય છે ભોગપ્રધાન અને બીજો હોય છે ભાવનાપ્રધાન. પહેલો પાર્થિવ તો બીજો સ્વર્ગીય. વિવાહના પ્રારંભમાં જેમ પૃથ્વીનું અને સ્વર્ગનું મિલન થાય છે, તેમ જ વિરહ પછીના સ્મરણકાળમાં પણ થવું જોઈએ. એટલા માટે જ મેઘદૂત અને ગાનદૂતની બેલડીને મોકલવાનું અને હૃદયના સંદેશવાહક બનવાનું અહીં યોજ્યું છે.

પ્રિય પત્નીના મૃત્યુ પછી સત્તર વર્ષે જો એનું સ્મરણ કરવું હોય તો માત્ર સત્તર વર્ષ પાછા જઈ અંતિમ દિવસનું જ સ્મરણ શા સારુ? બીજાં તેટલાં જ વર્ષો પાછા જઈ પ્રથમ મિલનના દિવસના અપૂર્વ અનુભવને જ કાં તાજો ન કરવો?

વિવાહનો પ્રથમ દિવસ ખરેખર અદ્વિતીય જ હોય છે. જે કન્યા પોતાને કુમારી કહેવડાવતી ફરતી હતી, તે જ, મંત્રાક્ષત માથા પર પડતાંવેંત એકાએક ગૃહિણી બને છે. તે ક્ષણ પછી તે કોઈ કાળે પોતાને કુમારી કહેવડાવી ન શકે. કુમારનું પણ એમ જ. જે દિવસે એણે પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તે દિવસે એના જીવનમાં આમૂલાગ્ર ફેરફાર થયો.

અને આપણા દેશમાં વિવાહ એ ખરેખર જ એક રોમાંચકારી આશ્ચર્ય જ છે. દુનિયામાં જો કોઈ સાથે ઓછામાં ઓછો પરિચય હોય તો તે પત્ની સાથે પતિનો, અને પતિ સાથે પત્નીનો. એકબીજા સાથે બોલવાનીયે ચોરી, એકબીજા તરફ જોવું હોય તોયે તે જેમતેમ અને ચોરીને જ. પોતપોતાના મનોરાજ્યમાં બન્ને એકબીજા વિષે ફાવે તેવી કલ્પના કરી લે. પણ તે સૃષ્ટિ પોતાની જ બનાવેલી. ઉભયસામાન્ય એવી વાસ્તવ સૃષ્ટિ નહીં. આ કલ્પના-સૃષ્ટિને કારણે બન્નેનું મિલન સહેલું થવાને બદલે કંઈક અંશે અઘરું જ થતું હશે. પોતે ઉપજાવેલી સૃષ્ટિને એક ક્ષણમાં છોડવી પડશે

અને એને ઠેકાણે અજ્ઞાત, અપરિચિત, અનનુભૂત એવી નવી સૃષ્ટિનો સ્વીકાર એકાએક કરવો પડશે. જગતમાં બીજા લોકો સાથે જે પરિચય થાય છે તે કટકે કટકે થોડોક થોડોક થાય છે અને તે પણ ધીરે ધીરે ક્રમે ક્રમે થાય છે અને વધે છે. અહીં તો મંત્રસામર્થ્ય પર વિશ્વાસ રાખી, વડીલોના આશીર્વાદનું બળ લઈ, પ્રેમદેવની પ્રેરણાનુસાર એકદમ જ સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવાપણું હોય છે, સંપૂર્ણ આત્માર્પણ કરવાપણું હોય છે. આવી ઘડી તે ખરેખર શ્રદ્ધાની અને આસ્તિકતાની પરિસીમા જ છે.

* * *

વિયોગનો ઉદ્વેગ શાન્ત થયા પછી અને ઘણા દિવસો પછી સ્વાભાવિક સાંત્વને મન વળ્યા પછી જો પ્રિયજનનું સ્મરણ કરવું હોય તો જીવનની આ એકમાત્ર દિવ્ય, અદ્વિતીય ક્ષણનું જ કરવું જોઈએ. કીડામાંથી જે ક્ષણે પતંગિયું બને છે, ઈંડામાંથી જે ક્ષણે બચ્ચું બહાર નીકળે છે તે ક્ષણે એમને જે અનુભવ થતો હશે તેના કરતાં આ પ્રથમ મિલનનો અનુભવ જરાયે ઓછો ચમત્કારી નથી હોતો. પ્રેમના ઉત્કર્ષનું પવિત્રપણે જો સ્મરણ કરવું હોય તો આ પાવક ક્ષણથી જ પ્રારંભ કરવો સારો.

સત્તર વર્ષના વિરહને અંતે એકાકી જીવનમાં 'आपाढस्य प्रशम* દિવસે ઘનઘોર વાદળે આવી જે ઘમસાણ મચાવ્યું, તેને પરિણામે એ જ વાદળીને પ્રેમસંદેશાનું ગીત સાથે આપી મોકલવો હોય તો તેની પાસે ચોત્રીસ વરસની સ્મરણયાત્રા કરાવવી એ અપરિહાર્ય અને બધી રીતે યથાયોગ્ય જ છે.

આકાશ અને પૃથ્વીનું મિલન દરેક વર્ષા ઋતુમાં થાય છે. ક્યાં આ વિસ્તીર્ણ આકાશ અને ક્યાં હું નાનકડી પૃથિવી એવું એને ન લાગે અને પ્રેમની દીક્ષાની આપલે કરતાં નાના મોટાના ભેદ ન રહે એટલા માટે આકાશ મેઘની મર્યાદા સ્વીકારી, તારાના વૈભવને કોરે મૂકી, અનન્ત નીલિમાને શ્યામવર્ણથી ઢાંકી દઈ, સજળ

* પ્રશમ = સારો, શુભ

નયનોમાં પ્રેમની ઉત્કંઠા વ્યક્ત કરતો પૃથિવીને મળવા આવે છે. અને વૈભવમાં, ચાતુર્યમાં, વયમાં અને અનુભવમાં પોતાને સાવ જ નગણ્ય ગણનારી નમ્રમધુર પૃથિવી જ્યારે પોતાની અલ્પતા આગળ કરી મિલનનો સંકોચ બતાવે છે ત્યારે આકાશને એ સંકોચ પોતાની મિલનોત્સુક ભાષા વડે દૂર કરવો પડે છે. આકાશ ખરેખર પોતા અને પૃથ્વી વચ્ચેના અપરિમેય અંતરને દૂર કરી પૃથ્વીને અપનાવે છે—પોતાની કરે છે. દરેક દેશના દરેક યુગના કવિઓએ દ્યાવા-પૃથ્વીનો આ મિલનોત્સવ ગાયો છે. આવે પ્રસંગે કવિને જો પોતાના પ્રથમ મિલનનું સ્મરણ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શેનું?

કાલિદાસના યક્ષનો વિરહ વર્ષભોગ્ય જ હતો, અને એના મેઘને રામગિરિથી હિમાલય સુધી જ જવાનું હતું. આપણો કવિ આ નવમેઘને કાળના ગર્ભમાં—ભૂતકાળની દિશામાં ચોત્રીસ વર્ષનું અંતર કાપવાનું કહે છે અને આ વિરહ કાલમર્યાદિત નહીં પણ ચિરવિરહ છે. દુષ્યંતને એની શકુંતલા સ્વર્ગભૂમિમાં, મરીચિ ઋષિના આશ્રમમાં સદેહે અને પુત્ર સાથે મળી. કવિ એની પ્રેયસીને સ્મરણના પુણ્યક્ષેત્રમાં, આત્માના ચૈતન્યમય વાતાવરણમાં, હૃદયચક્ષુ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા માગે છે. કાલિદાસ પછી મેઘને માટે આવું મહત્કાર્ય કરવાની આ પહેલવહેલી તક હશે. આટલાં વર્ષોમાં ઇન્દ્રના આ પ્રકૃતિપુરુષમાં ચાતુર્ય આવ્યું જ હશે, પણ એના ઘડપણને ધ્યાનમાં લઈ કવિએ એની મદદમાં ગાયનને મિષે, પોતાનું હૃદય આપ્યું છે. પોતાની પ્રતિભા પર પ્રૌઢ કવિનો આટલો વિશ્વાસ તો હોય જ. અને ગાયન એ આત્માની ભાષા છે તેથી એ સંદેશો પહોંચ્યો હશે જ એ વિષે શંકા કરવાનું કારણ નથી.

(મેઘદૂતના આ પ્રવચનમાં એક ઠેકાણે 'નવ્ય મેઘદૂત' શબ્દ વાપર્યો છે. કહે છે કે ષડ્દર્શનમાંના ન્યાય-દર્શન પર સૌથી પહેલાં બંગાળીઓએ નવીન પદ્ધતિથી ભાષ્ય કર્યું અને એને 'નવ્ય ન્યાય' નામ આપ્યું. તેવી જ રીતે બંગકવિની આ મેઘદૂત આવૃત્તિ 'નવ્ય-મેઘદૂત' છે.)

શરણાઈ

૧

શરણાઈની વાણી છે ચિરકાળની વાણી! શિવજીની જટામાંથી નીકળેલી ગંગાની ધારા — દરરોજની માટીની દુનિયાના વક્ષસ્થલ પરથી વહે છે. જાણે અમરાપુરીનું બાલક આ મૃત્યુલોકની ધૂળમાં સ્વર્ગ-સ્વર્ગ રમવાને ઊતરી આવ્યું હોય.

રસ્તાની બાજુએ ઊભો રહી શરણાઈ સાંભળું છું ત્યારે હૈયામાં શું થાય છે તેનું રહસ્ય પામી શકાતું નથી. નિત્યનાં પરિચિત સુખદુઃખો સાથે એની તાલાવેલીનો તાલ બેસાડવા જતાં મેળ બેસતો નથી. ત્યારે સમજાય છે કે પરિચિત હાસ્ય કરતાં તે કેટલી વધારે ઉજ્જવળ છે અને પરિચિત અશ્રુ કરતાં કેટલીયે વધારે ઊંડી ગભીર છે.

એમ પણ લાગ્યા કરે છે કે ઓળખેલું સાચું નથી હોતું, ન ઓળખેલું જ સાચું. મનમાં આવો દુનિયાથી નિરાળો ભાવ આવે છે શી રીતે? શબ્દ આનો કશો જવાબ આપી શકતો નથી.

૨

આજ સવારે જાગ્યો ત્યારથી સાંભળું છું, લગ્નઘરે શરણાઈ વાગે છે.

વિવાહના આ પહેલા દિવસના સૂરો સાથે પછીના હંમેશના દિવસોના સૂરોનો મેળ ક્યાં બેસે છે! અવ્યક્ત અતૃપ્તિ, ઊંડી નિરાશા, અવહેલના, અપમાન, અવસાદ,

તુચ્છ કામનાનું કાર્પણ્ય, ગંદો અને નીરસ કલહ, ક્ષમાહીન ક્ષુદ્રતાનો સંઘાત, ચીલે પડેલી જીવનયાત્રાનું ધૂળે ખરડાયેલું દારિદ્રય — શરણાઈની દિવ્ય વાણીમાં આભાસ પણ ક્યાંય જણાય છે આવી વાતોનો?

સંસાર પર પડેલા આ સર્વપરિચિત વાતોના પડદાને આ ગાતા સૂરોએ એક ઝટકે ફાડી ફેંકી દીધો.

જન્મજન્માન્તરના કયા યુગલની શુભદૃષ્ટિ કયા લાલ વસ્ત્રના અવગુંઠનમાંથી થઈ રહી છે એનું ભાન શરણાઈના સૂરેસૂરે થવા લાગ્યું.

જ્યારે ત્યાં જન્મોજન્મના વરવધૂની માળાઓની અદલાબદલીનો સૂર શરણાઈએ છેડ્યો ત્યારે આ દુનિયાની પરણતી કન્યા તરફ મેં જોયું — એના ગળામાં સોનાનો હાર, પગમાં ઝાંઝરની જોડી; જાણે આંસુઓના સરોવરમાં ઊગેલાં આનંદ-કમલ પર જ ઊભી છે!

સૂરોના અંતરમાં પેસી જોતાં તે આ જગતનું જ એક પ્રાણી છે એવું ઓળખવું પણ કઠણ હતું. એક પરિચિત કન્યા એક અપરિચિત ઘરની પુત્રવધૂ થયેલી દેખાઈ.

શરણાઈ કહેતી હતી, આ જ સત્ય છે.

નિરૂપણ — બાંશી

શરણાઈ કેટલું સાદું વાજિંત્ર છે! લાકડાની એક કાણાં પાડેલી નળી, એના મોઢામાં તાડપત્રના ટુકડાની બેસાડેલી જીભ. પણ આ આટલું સહેલુંસાદું વાદ્ય થોડી હવાની મદદથી સ્વર્ગીય સંગીતને ધરતી પર ઉતારે છે. સતારના સૂર અને વીણાના ઝંકારનો પ્રભાવ જુદો છે. તે ધ્વનિ કોરી કાઢેલો અણિશુદ્ધ હોય છે, ઘડાયેલો હોય છે. ચોખો કણખર વાગે છે. પણ શરણાઈના સૂર જાણે રેશમથી વણાયેલા હોય છે. કોઈ ફુવારાનાં પાણી ઊડે તેમ શરણાઈના આર્દ્ર સ્વર બહાર નીકળી જઈ અંતરને વીંધે છે, ચોંટે છે, એને તરબોળ કરે છે. સતારના સ્વર કાપે છે, ઘા કરે છે. શરણાઈના સૂર ગદ્દબદિયાં કરે છે, અને જીવને બાવરો કરી મૂકે છે. પાપડખાર વડે વાસણ માંજી કાઢવાથી તે જેમ કોરાં ચળકતાં બને છે તેવા જ નીકળે છે સતારના સૂર. લાકડાના અથવા પથ્થરના વાસણને જરાક તેલનો હાથ ફેરવતાં તે જેમ સુંવાળાં થાય છે, જરાક માખણ લગાડતાં તે જેમ લીસાં સુંવાળાં બને છે તેવા હોય છે શરણાઈના સૂર. છેક નાનપણથી આપણે મંદિરની અથવા રાજમહેલની શરણાઈના સ્વર સાંભળતા આવ્યા છીએ.

પરોઢિયે લોકોનો પગરવ શરૂ થયા પહેલાં જ શરણાઈ વાગવા માંડે છે, અને આપણામાં નવી સ્ફૂર્તિ, નવું ચૈતન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આજનો આખો દિવસ આનંદમાં જશે એવી અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછીના પ્રહરે શરણાઈ વાગે છે ત્યારે લાગે છે કે તે હૃદયને જાણે સ્નાન જ કરાવે છે.

દસ અગિયાર વાગ્યે શરણાઈને ફરી ઊભરો આવે છે. તે વખતે નક્કી કરવું મુશ્કેલ કે આ અસ્વસ્થતા ભૂખને લીધે છે કે શરણાઈના સૂરોની. ભૂખની જ અસ્વસ્થતા હોય તોયે તેમાં આટલું અલૌકિક માધુર્ય ઉત્પન્ન કર્યું આ શરણાઈએ જ.

તુચ્છ કામનાનું કાર્પણ્ય, ગંદો અને નીરસ કલહ, ક્ષમાહીન ક્ષુદ્રતાનો સંઘાત, ચીલે પડેલી જીવનયાત્રાનું ધૂળે ખરડાયેલું દારિદ્રય—શરણાઈની દિવ્ય વાણીમાં આભાસ પણ ક્યાંય જણાય છે આવી વાતોનો?

સંસાર પર પડેલા આ સર્વપરિચિત વાતોના પડદાને આ ગાતા સૂરોએ એક ઝટકે ફાડી ફેંકી દીધો.

જન્મજન્માન્તરના કયા યુગલની શુભદષ્ટિ કયા લાલ વસ્ત્રના અવગુંઠનમાંથી થઈ રહી છે એનું ભાન શરણાઈના સૂરેસૂરે થવા લાગ્યું.

જ્યારે ત્યાં જન્મોજન્મના વરવધૂની માળાઓની અદલાબદલીનો સૂર શરણાઈએ છેડયો ત્યારે આ દુનિયાની પરણતી કન્યા તરફ મેં જોયું—એના ગળામાં સોનાનો હાર, પગમાં ઝાંઝરની જોડી; જાણે આંસુઓના સરોવરમાં ઊગેલાં આનંદ-કમલ પર જ ઊભી છે!

સૂરોના અંતરમાં પેસી જોતાં તે આ જગતનું જ એક પ્રાણી છે એવું ઓળખવું પણ કઠણ હતું. એક પરિચિત કન્યા એક અપરિચિત ઘરની પુત્રવધૂ થયેલી દેખાઈ.

શરણાઈ કહેતી હતી, આ જ સત્ય છે.

નિરૂપણ — બાંશી

શરણાઈ કેટલું સાદું વાજિંત્ર છે! લાકડાની એક કાણાં પાડેલી નળી, એના મોઢામાં તાડપત્રના ટુકડાની બેસાડેલી જીભ. પણ આ આટલું સહેલુંસાદું વાદ્ય થોડી હવાની મદદથી સ્વર્ગીય સંગીતને ધરતી પર ઉતારે છે. સતારના સૂર અને વીણાના ઝંકારનો પ્રભાવ જુદો છે. તે ધ્વનિ કોરી કાઢેલો અણિશુદ્ધ હોય છે, ઘડાયેલો હોય છે. ચોખો કણખર વાગે છે. પણ શરણાઈના સૂર જાણે રેશમથી વણાયેલા હોય છે. કોઈ ફુવારાનાં પાણી ઊડે તેમ શરણાઈના આર્દ્ર સ્વર બહાર નીકળી જઈ અંતરને વીંધે છે, ચોંટે છે, એને તરબોળ કરે છે. સતારના સ્વર કાપે છે, ઘા કરે છે. શરણાઈના સૂર ગદબદિયાં કરે છે, અને જીવને બાવરો કરી મૂકે છે. પાપડખાર વડે વાસણ માંજી કાઢવાથી તે જેમ કોરાં ચળકતાં બને છે તેવા જ નીકળે છે સતારના સૂર. લાકડાના અથવા પથ્થરના વાસણને જરાક તેલનો હાથ ફેરવતાં તે જેમ સુંવાળાં થાય છે, જરાક માખણ લગાડતાં તે જેમ લીસાં સુંવાળાં બને છે તેવા હોય છે શરણાઈના સૂર. છેક નાનપણથી આપણે મંદિરની અથવા રાજમહેલની શરણાઈના સ્વર સાંભળતા આવ્યા છીએ.

પરોઢિયે લોકોનો પગરવ શરૂ થયા પહેલાં જ શરણાઈ વાગવા માંડે છે, અને આપણામાં નવી સ્ફૂર્તિ, નવું ચૈતન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આજનો આખો દિવસ આનંદમાં જશે એવી અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછીના પ્રહરે શરણાઈ વાગે છે ત્યારે લાગે છે કે તે હૃદયને જાણે સ્નાન જ કરાવે છે.

દસ અગિયાર વાગ્યે શરણાઈને ફરી ઊભરો આવે છે. તે વખતે નક્કી કરવું મુશ્કેલ કે આ અસ્વસ્થતા ભૂખને લીધે છે કે શરણાઈના સૂરોની. ભૂખની જ અસ્વસ્થતા હોય તોયે તેમાં આટલું અલૌકિક માધુર્ય ઉત્પન્ન કર્યું આ શરણાઈએ જ.

બપોરની શરણાઈ કેટલી ઊંઘણશી હોય છે; પણ તે હોય છે ટીખળી. આંખભર ઊંઘવાય દેતી નથી અને ચોંકી ઊઠીને કામે લાગીએ તો તેમ પણ કરવા દેતી નથી. એકાદ મીઠી વાત સાંભળતાં હોઈએ અને ઊંઘ પણ આવતી હોય. તે વખતે જે રીતે નિદ્રારસ અને કથારસની ફૂલગૂંથણી થાય છે તેવી જ વેણી ગૂંથવાનું કામ આ શરણાઈ કરે છે.

સાંજની શરણાઈના સૂર જેમ માથામાં ઘૂસે છે તેમ જ પગમાં પણ પહોંચી જાય છે અને માણસને ઘરમાંથી ખેંચી કાઢી દેવદર્શને લઈ જાય છે. સૂર્યાસ્તના રંગ, ઘેરાતું અંધારું, સુગંધી ધૂપનો ધુમાડો અને ભાવપૂર્ણ સ્તોત્રોના વાતાવરણમાં શરણાઈના સૂરો એવા તો ભળી જાય છે કે તે પોતાની એક અનોખી નવી સૃષ્ટિ જ ઉત્પન્ન કરે છે.

અને છેવટે રાત્રે — ઉત્તર રાત્રે — ભગવાનની આરાધના કરવા બેસીએ. દિવસભરની તારવણી કાઢી ગંભીર થયા હોઈએ. ત્યારે શરણાઈ કહે છે — મને પણ આવડે છે ગંભીર થતાં. અંતર્મુખ થવામાં મારો ઉપયોગ કાંઈ નાનોસૂનો નથી.

શરણાઈના સૂર છેક બાળપણથી સાંભળેલા છે. તે ને તે જ સ્વર ફરી ફરી કાને પડી પોતાની ચિરપરિચિત પણ અલૌકિક સૃષ્ટિ ઊભી કરે છે. જાણે સ્વર્ગને જ પૃથ્વી પર આણવાનું કામ આ સૂરો કરે છે. આ વર્ણનમાં લગીરે અતિશયોક્તિ નથી. તેનું તે જ ચિરપરિચિત જગત શરણાઈના સૂરોમાં નાહી — નિરાળું જ દેખાવા લાગે છે. બાગનાં ઝાડપાન પર સંધ્યાકાળના સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો પડતાંવેંત ઝાડ બદલાઈ જ જાય છે અને લાગવા માંડે છે કે અહીંનાં હમેશનાં ઝાડો અલોપ થયાં છે અને તેમની જગા લેવા માટે નંદનવનનાં દિવ્ય વૃક્ષ અહીં આવી ઊભાં છે; તે જ રીતે આ શરણાઈના સૂર આસપાસની સઘળી સૃષ્ટિને નવો જ ઓપ આપે છે અથવા એના પર મીનો ચઢાવે છે.

આ નવા જગનો પ્રભાવ હૃદયમાં એટલે ઊંડે સુધી પહોંચે છે કે, નિત્યનું ગદ્યજગત તે ખોટું અને શરણાઈના સૂરોથી રંગાયેલી આ સંગીતસૃષ્ટિ જ ખરી, એવો હૃદયને પ્રત્યય થાય છે.

મંદિરોમાં હવે પહેલાંની જેમ શરણાઈ અને ચોઘડિયાં વાગતાં નથી. રાજમહેલો તો અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી લોકવસ્તીમાંથી ઊઠી શહેરની બહાર જઈ વસ્યા છે. અને ત્યાં પણ શરણાઈ અને ચોઘડિયાંનું સ્થાન પરદેશી બૅન્ડને મળવા લાગ્યું છે. કોઈક વારતહેવારે શરણાઈ વાગે છે ખરી. પણ પેલી ચિરપરિચિત ગંધર્વ-સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને બદલે પોતાના ગત વૈભવનો વિલાપ જ એ કરતી હોય છે. તેથી આજકાલ શરણાઈ સંભળાય છે ફક્ત લગ્નસરામાં જ. આજકાલ લગ્નપ્રસંગે શરણાઈ કદી કાને પડે એટલે મનમાં વિચાર આવે છે કે, કોઈ એક કુમળો છોડ એક બાગમાંથી ઉખેડી બીજા બગીચામાં વવાય છે અથવા એક ડાળ કલમ થાય છે. અને એ આવશ્યક તથા ઇષ્ટ ક્રિયામાંનું દુઃખ ઢાંકી કાઢવાનો આ પ્રયત્ન ચાલ્યો છે.

પતિગૃહે જનારી નવવધૂ શરણાઈના સૂરો સાંભળી જે નવા આયુષ્યની કલ્પના કરે છે તે જ આયુષ્યનો અનુભવ એને મળે છે ખરો? પીઠી અને અભ્યંગ સ્નાન, મિષ્ટાન્ન અને સુંદર કપડાં, માનપાન અને વિનોદ, મંત્ર અને હોમહવન આ બધાના વાતાવરણને લીધે જીવન વિષે જે પ્રસન્ન, પવિત્ર અને સર્વમંગલ કલ્પના મનમાં રચાય છે તેનો અનુભવ આગળ જતાં થઈ શકે છે ખરો?

પછી જ્યારે સાસુનો ત્રાસ અને પતિની અનાસ્થા, પિયરના લોકોની લાચારી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારી ઉપેક્ષા, હૈયામાં ઊઠનારી નવનવી આશાઓ અને તેની થતી ગૂંગળામણ, આ બધાનો કઠોર અનુભવ મળવા લાગે છે ત્યારે એ કિશોરી વિચારતી હશે કે, શરણાઈના સૂર બંધ થયા તે કારણે જ આ આવું થયું છે. શરણાઈ જો ફરી વાર વાગવા લાગે તો બધું આપોઆપ જ સરળ થઈ જશે.

કાંટાને ફૂલો ઊગશે, ચીમટા ચુંબન જેટલા મીઠા બનશે, અને મહેણાં-ટોણાં વિનોદની જેમ ગદબદિયાં કરવા માંડશે. આ શરણાઈ શા માટે બંધ થઈ? તેને ફરી બોલાવવા માટે કોને મોકલી શકાય?

અનુભવી જગ કહે છે કે, દુઃખ સત્ય છે, સુખ મિથ્યા છે—કેવળ માયા જ છે. શ્રદ્ધા કહે છે કે, શરણાઈની સૃષ્ટિ જ સત્ય છે. નિઃસ્વન જગત, કોલાહલપૂર્ણ જગત—અંધકાર જેટલું ભીષણ હોવા છતાં અંધારા જેટલું જ અસત્ય હોવાનું. તેને હરાવવા માટે શસ્ત્રાસ્ત્રો લઈ સજ્જ થવાની જરૂર નથી. ફક્ત એક શરણાઈને વારંવાર વીનવીને, સમજાવીને આણી તેના જાગ્રત સૂરોનો પ્રકાશ કર્યો કે, બસ. બધું જ સરળ અને સીધું થવું જ જોઈએ. આ અનાથ જગને સનાથ કરવાનું સામર્થ્ય એક શરણાઈનું જ છે. બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને શરણાઈએ આવીને એને સુંદર અને શ્રવણ-સુભગ બનાવી. તેથી જીવનસાધનામાં શરણાઈની આરાધનાને જ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. શરણાઈ જ ખરી જીવનદેવી છે.

સંધ્યા અને પ્રભાત

૧

અહીં સાંજ પડી છે. હે સૂર્યનારાયણ, કયા પ્રદેશમાં, કયા સાગરને પેલે પાર તમારું પરોઢ થતું હશે અત્યારે? અહીં અંધારામાં રાતરાણી પુલકિત થઈ, શયનઘરના ઊમરા પાસે પહોંચેલી અવગુંઠનવતી નવવધૂની જેમ. આ જ વખતે પરોઢિયે ખીલનારો સોનચંપો કયાં ફૂલ્યો હશે?

કોઈક અત્યારે જાગ્યું. કોઈકે રાત્રે સળગાવેલો દીવો ઓલવ્યો, અને રાત્રે ગૂંથેલી શેવંતીના ફૂલની માળા ફેંકી દીધી.

અહીં એક પછી એક બારણાના આગળા વસાવા માંડયા, ત્યાં બારીઓ ખોલાઈ. અહીં હોડી ઘાટ પર આવી ગઈ, નાવિક ઊંઘી ગયો; ત્યાં સઢમાં પવન ભરાયો

ત્યાં બધાએ રાતની વીશી છોડી અને પૂર્વાભિમુખ થઈને ચાલવા લાગ્યા. તેમના કપાળ પર સવારનો તડકો ચળકે છે. તેમની યાત્રાની પૂંજી હજી ખૂટી નથી. તેમને માટે રસ્તાની બન્ને બાજુની બારી બારીએથી કાળી ભમ્મર આંખોમાંથી કરુણ કામના અનિમેષ ઊભરાઈ રહી છે; રસ્તાએ પણ તેમની આગળ જાણે પોતાની લાલ આમંત્રણ પત્રિકા ઉઘાડી રાખી છે અને કહે છે, 'બધી તૈયારી થઈ ગઈ છે તમારે માટે.' એમના લોહીને તાલે તાલે જયભેરી વાગવા લાગી.

અહીં સર્વ જણ સંધ્યાકાળના મંદ પ્રકાશમાં તે દિવસની છેલ્લી હોડીમાં બેસી વિરામે પહોંચ્યા.

સરાઈના આંગણમાં એમણે પોતાનો કામળો પાથર્યો. કોઈ એકલું છે, તો કોઈના સાથીઓ થાક્યાહાર્યા છે. આગળના રસ્તામાં શું શું છે તે અંધારાને લીધે જાણવું અશક્ય છે. પાછળ છોડેલા રસ્તા પર જે જે થયું તે વિષે એકબીજા સાથે વાતો ચાલે છે. વાતો કરતાં કરતાં તે તુંકાર પર આવે છે. છેવટે મૂંગા બેસે છે. પછી આંગણામાંથી જ ઊંચે જોય છે તો આકાશમાં સપ્તર્ષિ ઊગ્યા છે.

હે સૂર્યનારાયણ, તમારા ડાબા હાથ તરફની આ સંધ્યા, તમારા જમણા હાથ તરફની પેલી ઉષા આ બન્નેને તમે એકત્ર આણોને! આની છાયા પેલીના પ્રકાશને એક વાર ખોળામાં લઈ તેનું ચુંબન લે, આનો 'પૂર્વી' રાગ તેના 'વિભાસ'ને આશીર્વાદ આપી જાઓ.

નિરૂપણ—संध्या ओ प्रभात

ઉષ:કાલ અને સંધ્યાકાલ—બે વચ્ચે કેવડું મહદંતર! એકમાં હોય છે પુરુષાર્થી ઉત્સાહ જ્યારે બીજામાં હોય છે અનુભવની સમૃદ્ધિ. એકમાં હોય છે પ્રવૃત્તિનું પરાક્રમ જ્યારે બીજામાં હોય છે નિવૃત્તિની કલ્યાણકારી શાંતિ. એક છે વાવણી, બીજી છે લણણી. પ્રભાત સામાજિક છે તો સંધ્યા કૌટુંબિક છે. પ્રભાત સમયે પુરુષાર્થી લોક ઘરનાં પ્રિયજનોને નારાજ કરીને પણ દેશદેશાંતર ખેડવા જાય છે, સંધ્યા સમયે એ જ લોકો વીરને વેષે દેશવિદેશની સમૃદ્ધિ અને જીવનભરની અનુભૂતિ ઘેર લઈ આવે છે અને ઇષ્ટજનો સાથે એને માણે છે. સૂર્યનારાયણના આગમનથી લાલગુલાબી પ્રભાત ફૂલે છે. જ્યારે એના ગમનથી સંધ્યા નારંગી રંગે ખીલે છે.

સવિતાનારાયણ છે જ સનાતન કાળના યાત્રી. પ્રભાત એની આગળ આગળ દોડે છે. જ્યારે એની પાછળ પાછળ સંધ્યા ઊતરવા માંડે છે. ઉંદર-બિલાડીની રમત રમવા માટે જેમ કોઈ પિતા પોતાનાં બે બાળકોની આંગળી ઝાલીને પોતાની આસપાસ દોડાવે છે, તે જ પ્રમાણે સંધ્યા અને પ્રભાતનાં ચક્કર ચાલુ જ હોય છે.

જેમ જીવનમાં વાર્ધક્યના ખોળામાં શૈશવ આવીને બેસે છે, વૃદ્ધ શિયાળાની આંગળી ઝાલવા માટે જેમ બાલ વસંત આગળ આવે છે, તે જ રીતે સંધ્યાના ખોળામાં બેસવા માટે અને એના ચુંબનરૂપી આશીર્વાદની ધન્યતા અનુભવવા માટે બાળક અરુણ એની પાસે કેમ ન આવે?

વાત સાચી છે. પણ દીર્ઘ દિવસ અને સુદીર્ઘ રાત્રી બન્ને એ બે વચ્ચે અંતરાયરૂપે ઊભાં છે એનું શું કરાય? આ બેમાંથી એકનો પણ જો સંકોચ થાય તો પૂર્વી રાગના સૂરમાંથી બિભાસના સૂર ફૂટી નીકળે. કવિ રવીન્દ્ર પોતાના નામેરીને વીનવે છે કે, 'હે વિશ્વંભર! એવું દૃશ્ય એક વાર બતાવોને!' સૂર્યદેવ કહે છે,

'જરૂર, જરૂર, જરા ઉત્તરધ્રુવ તરફ આવી જાઓ. ત્યાં તમારી કલ્પના સિદ્ધ થયેલી જોશો. અને વાસનાની તૃપ્તિ અનુભવશો.'

અહીં મરાઠી કવિ કેશવસુતની એક કવિતા યાદ આવે છે—

दिवस वोलतो अुठा अुठा ।
रात्र विसावा घ्या म्हणते ॥

શેકસપિયરની પણ એવી જ એક કવિતા નાનપણમાં સાંભળી હતી. ગૂઢવાદી બ્લેક કવિએ પણ એવું જ કાંઈ ગાયાનું સ્મરે છે. આપણો બંગ કવિ એને બદલે અહીં દિવસ અને રાત્રિ બન્નેને એક બાજુએ ખસેડી ઉભય સંધ્યાને એકત્ર આવવા આમંત્રે છે.

લીલીછમ ધરતી પર દૂર સુધી તણાયેલો લાલ માટીનો રસ્તો એ તો મુસાફરોને રોજ સવારે મળતી આમંત્રણપત્રિકા જ છે. રાતનું અંધારું ઓસરતાંવેંત જ્યારે એ કુમકુમવર્ણી આમંત્રણનો વીંટો નજર આગળ ઊકલવા માંડે છે ત્યારે સાચા યાત્રીનાં 'ચરિત્રો' રોકયાં રોકાતાં નથી — ચાલવા જ માંડે છે.

૨

નિરૂપણ તરીકે નહીં, પણ संध्या ओ प्रभात એ લિપિકા વાંચતાંવેંત નાનપણનું એક સંસ્મરણ જાગ્રત થયું તે અહીં આપવાનું મન થાય છે.

નાનપણમાં જ્યારે શાળામાં શીખ્યો કે પૃથ્વી ગોળ છે ત્યારે પહેલો વિચાર મનમાં આવ્યો તે એ કે આ ક્ષણે અહીં સંધ્યાકાળ થઈ અંધારું ઘેરાય છે, તે જ વખતે બીજે કયાંક પરોઢ થતું હશે અને અંધારું ત્યાંથી હટતું હશે. સૂર્યબિંબનો અસ્ત થતો જોઈ આપણે કહીએ છીએ — 'ગયો, ગયો. સૂરજ અસ્ત થયો, ડૂબ્યો. હવે તો તે દેખાતોયે નથી.' ત્યાંનાં બાળકો પૂર્વ તરફ મોઢું કરીને કહેતાં હશે — 'આ જુઓ લાલ રંગો પ્રકાશ્યા. હમણાં જ સૂર્ય ઊગશે. આવ્યો, આવ્યો. સોનાનું સરોવર છલકાતું હોય તેવી એની

માત્ર રેખા દેખાય છે; હવે મંદિરના ઘુમ્મટ જેવો ફુલાઈને એ ઉપર નીકળ્યો છે. હવે તો બરાબર દડા જેવો પૂર્ણ ગોળ થઈ આકાશમાં ઉપર આવી ગયો.'

આપણે અહીં સૂતા પહેલાં પાડા બોલીએ છીએ. ત્યાંનાં બાળકો પ્રભાતિયાં ગાતાં હશે. એક જ સૂર્ય ત્યાં પરોઢ કરે છે, ને અહીં અંધારું પાડે છે. કેટલું વિચિત્ર! વળી આ જ સૂર્ય કાલે ત્યાં સાંજ પાડશે અને અહીં પરોઢ લઈ આવશે. અમારો મોટો ભાઈ વિષ્ણુ અમ બન્ને ભાઈઓને હાથ પકડી ચક્કર ચક્કર ફેરવતો. આ રમતને અમે ઉંદર-બિલાડી કહેતા. અમે એકબીજાને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતાં ગોળ ગોળ દોડીએ અને વિષ્ણુ અમને દૂર પકડી મળવા દે નહીં. તે વખતે અમને ફેર આવે તે પહેલાં જ વિષ્ણુને ફેર ચડી જતા. અને રમત અટકી જતી. વિષ્ણુ અમારા બન્નેની વચ્ચે ઊભો રહેતો. અહીં સૂર્ય પૃથ્વીની બહાર રહી પોતે જ પ્રદક્ષિણા કરે છે અને સવાર-સાંજને ઉંદર-બિલાડીવાળી રમત રમાડે છે, કેવું વિચિત્ર!

પછી કેશુએ કહ્યું, 'અરે એમ નથી. સૂર્ય કાંઈ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતો નથી. ઊલટું પૃથ્વી જ સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે.
'તો પછી આ પૃથ્વી જ વિષ્ણુની જેમ સવારને અને સાંજને હાથ પકડી ચક્કર ચક્કર ફેરવી એમને ઉંદર-બિલાડીની રમત રમાડતી હોવી જોઈએ.' મારી કલ્પનાશક્તિ જોઈ વિષ્ણુ ખુશ થયો અને એણે એની શાબાશી આપવા માટે મને ધપ્પે ધપ્પે ધીબી કાઢ્યો, 'બસ, ભઈ બસ' કહેતાં પણ હું થાક્યો.

ત્યાર પછી લાગ્યું કે સવાર અને સાંજ કોઈ કાળે મળી જ શકતાં નથી એનું શું કરાય? ખૂબ વિચાર કર્યા પછી બે ઉપાય સૂઝ્યા, પણ બન્ને ઉપાયોથી મન નિરાશ જ થયું. સૂર્ય જ જો મટી જાય તો સવાર અને સાંજ એક થશે ખરાં, પણ પછી સર્વત્ર, બધી જ જગાએ અંધારું ઘોર થશે, એ કાંઈ સારું નહીં.

બે સૂરજ જો પૃથ્વીની આસપાસ ઉંદર-બિલાડી રમે તો સવાર-સાંજ બન્ને મટી જશે. એ પણ કાંઈ ઠીક ન કહેવાય.

પણ જો પૃથ્વી નાની નાની થવા લાગે તો માત્ર પ્રભાત અને સંધ્યાકાળ પાસે પાસે આવી જાય ખરાં. એમ કરતાં, અંતે કોઈ વાર એ મળી પણ જશે — એક થઈ જશે. પણ તેમ થાય તો આપણને પૃથ્વી પર ઊભા રહેવાને જગ્યા જ ન રહે. અને પછી શૂન્ય પૃથ્વી પર ચાલનારી શૂન્ય શાળાનાં અમે શૂન્ય બાળકો થઈ જઈશું. અને પછી તો સવાર અને સાંજ પણ શૂન્ય થઈ જશે. ઉંદર-બિલાડીની રમત પણ થશે શૂન્ય. ગમ્મત થશે. પણ આવી ગમ્મત અમારે ન જોઈએ. સવારની દશમી અને સાંજની પ્રમોદી પણ શૂન્ય થઈ જાય તો અમારે ખાવું શું ?

બાળપણમાં કલ્પનાશક્તિ ખૂબ દોડે છે. પણ તે કાવ્યના ક્ષેત્રમાં ન જતાં વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પહોંચે છે. હવે લાગે છે કે, તે વખતે જો કોઈ પ્રતિભાશાળી કવિનો સંપર્ક મળ્યો હોત તો કાવ્ય અને વિજ્ઞાન બન્નેનો સરખો જ વિકાસ થઈ તેમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન પરિણમ્યું હોત.

નાનપણમાં સુધ્ધાં છોકરવાદ-વિજ્ઞાનમાંથી વાંકુંચૂકું તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું નીકળતું એમ નથી. જ્યારે કેશુ પાસેથી જાણ્યું કે સૂરજ ફરતો નથી પણ પૃથ્વી જ ફરે છે ત્યારે ક્યાંક સાંભળેલી કહેવત હું ગોખવા લાગ્યો, दिसतें तसें नसतें दिसतें तसें नसतें ‘દેખાય તેવું હોતું નથી, દેખાય તેવું હોતું નથી.’ અમારા વિષ્ણુનો સ્વભાવ ટીખળી. તે મને ચીડવવા લાગ્યો, असतें तसें दिसत नाहीं ‘હોય તેવું દેખાય નહીં.’ પછી તો ‘आगगाडी कशासाठीं कशासाठीं, अिग्रजांच्या पोटासाठीं पोटासाठीं । भिअूं नका, भिअूं नका, खंडाळ्याच्या घाटासाठीं घाटासाठीं.’ એ આગગાડીના અમારા લોકગીતની જેમ અમે આ બે કહેવતો વાપરવા લાગ્યા. બન્ને કહેવતોનો તાલ જુદો જુદો હતો.

પછી, જ્યારે પૃથ્વી નાની થાય ત્યારે શું થશે એની કલ્પના કરતાં એમ સૂઝયું કે જેને આપણે સાંજ કહીએ છીએ તેને જ પડોશના ગામના લોકો પરોઢ કહેવા માંડશે અને પછી એક જ વેળાને સવાર કહેવી કે સાંજ એના ઝઘડા ચાલશે. અને અંતે નક્કી કરવું પડશે કે સવાર તે જ સાંજ, અને સાંજ તે જ સવાર.

આની ચર્ચા કરતાં કરતાં બીજો એક વિચાર સૂઝયો, કે અમારો તુલસીક્યારો મારી પૂર્વ દિશાએ અને કેશુની પશ્ચિમ દિશાએ છે, (અમે બન્ને ક્યારાની સામસામી બાજુએ ઊભા હતા) ત્યારે પછી ક્યારાને પૂર્વ કહેવું કે પશ્ચિમ? છેવટે અમે નક્કી કર્યું કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ માત્ર નામ જ છે. ખરી પૂર્વ અને ખરી પશ્ચિમ ક્યાંય છે જ નહીં. આ બધા ગોટાળામાંથી એટલો બોધ અમે તારવ્યો કે 'વિચાર કરી કરીને પણ નિર્ણય કાંઈ થઈ શકતો નથી.'

તે જ દિવસોમાં જ્યારે માયા શબ્દ ક્યાંકથી સાંભળ્યો ત્યારે મારી ખાતરી થઈ કે પૂર્વ-પશ્ચિમ એ માયા છે. સવાર-સાંજ માયા છે. સૂર્ય અને પૃથ્વીનું ફરવું માયા છે. જેને આપણે 'કર્તા' કહીએ છીએ તે તેવો નથી હોતો. ત્યારે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ એ પણ માયા જ છે. પછી વિચાર કર્યા વગર જ હું બોલી ઊઠ્યો — આપણે મોટા થઈએ છીએ એ માયા છે. શાળામાં શીખીએ છીએ એય માયા છે. ભૂખ લાગે છે એ પણ માયા જ છે.

પ્રાચીન કાળના તત્ત્વજ્ઞાનનો અમુક ભાગ આવી જ સ્વચ્છંદ વૃત્તિમાંથી તો નહીં તૈયાર થયો હોય? મનને ફાવે તેવું માણસ બોલે. પછી એમાંથી અંતે જે ખરું ઠરે તેને જ પકડી રખાય.

જર્જર હવેલી

૧

ધીરે ધીરે દરિદ્રી થયેલ ગર્ભશ્રીમંતોની આ હવેલી છે. દિવસે દિવસે તેના પર કઠોર કાળનાં નખોરિયાં ખેંચાતાં જાય છે.

ભીંત પરનો ચૂનો ઝરી પડે છે, લીંપણ વગરની જમીનની નખોથી કોતરાઈ કોતરાઈને નીકળેલી માટીમાં ચકલીઓ પોતાની પાંખો ફફડાવે છે, ચંડી-મંડપમાં કબૂતરો વિચ્છિન્ન શ્યામલ વાદળોના ગોટાની જેમ ટોળે વળીને આનંદ કરે છે.

ઉપરના માળના ઓતરાદા દ્વારનું એક કમાડ ક્યારનું તૂટી પડ્યું એની કોઈએ દરકારે કરી નથી. બાકી રહેલું બીજું કમાડ — શોકાતુર વિધવાની જેમ — હવાથી ક્ષણે ક્ષણે ઢળી પડે છે, તે તરફ કોઈ પાછું વળીનેય જોતું નથી.

આ છે તો ત્રણ માળની મોટી હવેલી; પણ તેની માત્ર પાંચ જ ઓરડીઓ આજે માણસના વપરાશમાં છે. બાકીની બધીય બંધ. જાણે આ પંચાશી વરસની ડોસીની, જીવનભરની બધી ઘટનાઓને ઘેરી રાખતી તાળે-વસાયેલી સ્મૃતિ જ. ફક્ત એક જ ભાગમાં છે વર્તમાનકાળનું હરવું ફરવું, ઊઠવું બેસવું.

ઊખડી ગયેલા લીંપણવાળી, નીકળી ગયેલી ઈંટોવાળી એ હવેલી થીંગડાંઓની ગોદડી ઓઢેલા કોઈ ઉદાસીન ગાંડાની પેઠે રસ્તાની બાજુએ ઊભી છે.

તે નથી જોતી પોતા તરફ કે નથી જોતી બીજાં તરફ.

૨

એક દિવસ સવારના પહોરમાં ત્યાંથી સ્ત્રીઓનાં રડારોળનો અવાજ આવવા લાગ્યો. ખબર પડી કે ઘરનો વંશ-વેલ એવો એકનો એક દીકરો — જે કૂરની આમ-નાટક મંડળીમાં રાધિકાનો ભાગ ભજવી કંઈક કમાવા લાગ્યો હતો તે — આજે અઢાર વર્ષનો થઈ મરી ગયો.

ચાર દિવસ બૈરાંઓ રડ્યાં, ત્યાર પછી તેમનું શું થયું તેની પણ કશી ખબર ન પડી.

ત્યાર પછી બધાં જ બારણે તાળાંઓ વસાયાં.

પણ ઉત્તર તરફનું પેલું એકમાત્ર અનાથ કમાડ નથી તૂટી પડતું ને નથી બંધ થતું. વ્યથિત હૃત્પિંડ પ્રમાણે તે પવન વડે પોતાને ધડાધડ કૂટે છે.

૩

એક દિવસ સાંજે તે જ હવેલીમાંથી સંધ્યાસમયે બાળકોનો કલબલાટ સંભળાયો.

જોઉં છું તો ઓસરીના કઠેરા પર એક લાલ કોરનું લૂગડું સુકાતું લટકે છે.

ઘણા દિવસ પછી હવેલીના એક ભાગમાં ભાડૂતો રહેવા આવ્યા છે. એમની કમાણી નજીવી પણ દીકરા-દીકરીની સંખ્યા ભરપૂર.

થાકેલી — કંટાળેલી માતા એમને મારે છે; બાળકો જમીન પર આળોટે છે, રડે છે, ચીસો પાડે છે.

એક ઘરડી કામ કરનારી આખો દિવસ વૈતરાં કરે છે, અને શેઠાણી સાથે લડે છે. 'આ ચાલી હું તો' એવી બીક બતાવે છે, પણ જતી કાંઈ નથી.

૪

હવેલીના આ ભાગમાં રોજ થોડું થોડું સમારકામ ચાલે છે.

ફૂટેલા કાચોને ઠેકાણે કાગળો ચોટાડ્યા છે. ઓસરીના કઠેરામાં પડેલી ફાટોને વાંસના ટુકડાથી ભરી કાઢવામાં આવી છે. સૂવાની ઓરડીની તૂટેલી બારીઓને ઈંટનો ટેકો આપવામાં આવ્યો. ભીંતોને સહેજસાજ સફેદી થઈ, પણ જૂના કાળા ડાઘાઓનું અસ્તિત્વ તેમાંથીયે દેખાઈ જ આવે છે.

અગાશી પરના કૂંડામાં એક દિવસ અચાનક એક મડદાલ પાતાબહાર (croton)નો રોપ વવાયો. એ બિચારો આકાશને જોઈને શરમથી ફિક્કો પડ્યો. પાસે જ ભીંત છેદીને જોરથી ઊગેલું પીપળનું ઝાડ સીધું ટટાર ઊભું હતું. આ પાતાબહાર પર એની નજર પડતાંવેંત એનાં પાંદડે-પાંદડાં હાસ્યથી સળસળી ઊઠ્યાં.

વિપુલ શ્રીમંતાઈનું વિપુલ દારિદ્રય. એને ગરીબડા હાથના જરી અમથા કૌશલ્યથી ઢાંકવા જતાં એની આબરૂ ઊલટી ચૌટે ઉઘાડી પડી.

ઉત્તર તરફના તે ખંડિયેર તરફ માત્ર કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું. એના પેલા જોડી વગરના કમાડની પવનને લીધે આજે પણ — કોઈ હતભાગી છાતી કૂટે તેવી — અખંડ અથડાટ-પછડાટ ચાલુ જ છે.

નિરૂપણ—પુરોનો બાકી

ઉપર ઉપરથી જોતાં લાગે કે, આ શબ્દચિત્રમાં નિષ્કારણ નાની નાની બારીકીઓ આપી છે. પણ જરા ધ્યાનથી વિચારતાં ખાતરી થાય છે કે, લેખિનીના પાંચ-દસ લિસોટાથી એક આખું ઉઠાવદાર ચિત્ર અહીં અંકાયું છે અને સ્પષ્ટ ન કહેલી કેટલીયે મહત્ત્વની વાતો આ ચિત્ર મૂક રીતે સૂચિત કરે છે.

કોઈ નવલકથાનું આ પ્રારંભિક પ્રકરણ હોય એવું પણ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

જૂના દિવસોમાં જગાની તંગી કદી ન હતી. બાંધકામ માટે માલમસાલો પણ જોઈએ તેટલો મળતો. તેથી ઊંચી ઊંચી ભીંતોની મોટી હવેલીઓ લોકો બાંધતા. પણ માળ પર માળ ચડાવવાનું એમને સૂઝતું નહીં. ઘણા જ શ્રીમંત અને પરાક્રમી ખાનદાન હોય તો જ તેમને ત્યાં માળ બંધાય. ત્રણ માળનું ઘર એટલે વૈભવની સીમા જ. આવી હવેલી બંધાવનારા લોકો ઠીકઠીક પુરુષાર્થી હોવા જોઈએ. આઠ આઠ દસ દસ કમાતા ભાઈઓ આસપાસના પ્રદેશ પર પોતાની ધાક જમાવી રુઆબભેર ઘર ચલાવતા હશે. એવા કુટુંબને ઊતરતી કળા કેમ લાગી હશે? 'ઘરે બાહિરે' નામની પોતાની નવલકથામાં રવિબાબુએ કહ્યું છે કે, એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ઘરના પુરુષોને વ્યસન ન હોવું એ કુટુંબની એક એબ જ માનવામાં આવતી. પુરુષોએ વ્યસનમાં ગરક રહેવું, અનેક આશાઓ જગાડી એકાએક ઇહલોક છોડી જવું અને સ્મારક રૂપે કુલીન ઘરની રૂપવતી વિધવાને ઘરમાં મૂકી દેવી. એવું જ કાંઈક અહીં થયું હશે ખરું? એશઆરામમાં પડેલા કુટુંબે છેલ્લે છેલ્લે વિદ્યા, કળા, કારભાર અને જવાબદારીઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કર્યું હોય તો એમાં આશ્ચર્ય શું! ઘરની સંપત્તિ ઘટી, સાથે મનુષ્યબળ પણ ઘટ્યું. અકાળ મૃત્યુ રોજનું થઈ બેઠું. શ્રીમંતાઈ હતી ત્યાં સુધી અનેક પેઢીઓથી ઘરમાં રૂપાળી કન્યાઓ આણેલી હોવાથી

રૂપસંપત્તિ માત્ર ટકી હતી. ધન ગયું, પ્રતિષ્ઠા ગઈ, છેવટના આધાર માટે રાખી મૂકેલું જરઝવેરાત પણ ગયું. કુલપરંપરાની ટેક પણ હા-ના કરતી છેવટે નીકળી ગઈ. બધી જ બાજુથી શૂન્ય થયેલા ઘરમાં એક જ નાનો દીકરો કુલદીપક રહ્યો હતો. કમાણી માટે એણે કરવું શું? નાજુકપણા સિવાય એની પાસે કશું જ ન હતું. ગામડે ગામડે રાધાકૃષ્ણનો નાટક કરનારી એક મનોરંજક નાટક મંડળીએ દયા કરીને તે કુમળા બાળકને પોતાના તાબામાં લીધો. અનિયમિતપણે ભલે પણ ચાર પૈસા ઘરમાં આવવા લાગ્યા. ઘરની બહેનોએ એટલેથી જ સંતોષ માની દિવસ કાઢ્યા. ભોળો, કર્તૃત્વશૂન્ય નાજુક દેખાવડો છોકરો. નાચતાં–ભજવતાં ગામોગામ ફર્યો હશે. અઢાર વર્ષનો થયો ન થયો ત્યાં જ મૃત્યુએ એને ઝડપ્યો. આ માત્ર અપમૃત્યુ જ હતું કે, એની પાછળ દયા અથવા ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય એવું વિચિત્ર જીવન હશે?

ઘરની સ્ત્રીઓએ કલ્પાંત કર્યું. બીજું કરે શું? ઘર સાચવવું પણ મુશ્કેલ. ઘરનો ટમટમતો દીવો પણ પરાકોટિનું દારિદ્રય પાછળ મૂકી લુપ્ત થયો. હવે એ ઘરમાં દીવો પણ ક્યાંથી થાય? હવેલી માટે ભાડું પણ ન મળી શકે. આજકાલને લાયક નાનકડું ઘર હોત તો વાત જુદી. હવેલી વેચાતીયે નથી. ભાડૂત પણ કોઈ મળતાં નથી. એવી સ્થિતિમાં કોઈ અડચણમાં આવેલા માણસે સસ્તામાં મળતી ભાંગી-તૂટી હવેલી ભાડે લીધી હશે.

ઘરની અનાથ અસહાય બહેનોએ એ હવેલી ભાડે આપી કે શાહુકારે કરજપેટે તે ખાલી કરાવી અને એના તરફથી આ ભાડૂતો અહીં આવીને રહ્યા એ કોને ખબર? શાહુકાર હોય તોય એની પાસે એ હવેલીનું સમારકામ કરવાની શક્તિ નહીં હોય. અથવા તેમ કરવાની એને જરૂર લાગી નહીં હોય. અહીં સુધી નોબત આવી છતાં એ જૂનું ઘર પોતાની આબરૂ સાચવીને ઊભું હતું. કોઈ વીર પુરુષ ઘાયલ થઈ રણાંગણની માટીમાં આળોટતો હોય અથવા લોકોના પગ તળે ચગદાતો હોય તોયે તેની આબરૂ ઓછી થતી નથી. પણ

એનું શબ ઢાંકવા માટે જો કોઈ બે દમડીનું ફાટેલું ઉપરણું ઓઢાડે તો બધું જ વિશ્રી દેખાવા લાગે છે. તે જ પ્રમાણે આપણા કવિથી તે હવેલીનું સમારકામ સહન થતું નથી. મોટા ખાનદાની કુટુંબનો ક્ષય થયો. હવેલી જીર્ણ થઈ ભૂતાવળને લાયક થઈ તોપણ તે બધું કવિથી સહન થતું હતું. પણ હવેલીની આબરૂને ન શોભનારું આ સમારકામ જોઈ માત્ર કવિનું હૃદય દ્રવી ઊઠયું અને એણે આ શબ્દચિત્રરૂપે પોતાનાં આંસુ ઢાળ્યાં. અહીં એમણે આપેલી બધી ઉપમાઓ પણ આ કારુણ્યને પોષક જ છે. આ આખું વર્ણન વાંચી આપણું મન પણ વિહ્વળ થઈ જાય છે.

કોક કોક વાર મોટી સંસ્કૃતિઓનું પણ આવું જ થાય છે. એસીરિયા, સીરિયા, ગ્રીસ, ખાલ્ડિયા વગેરે સંસ્કૃતિઓના આજના વારસોની સ્થિતિ જોઈને એમ જ લાગે છે કે, આના કરતાં તો અમેરિકાની માયા સંસ્કૃતિનો જે લોપ થયો, મધ્ય એશિયાની સંસ્કૃતિ રેતીનાં મોજાંઓ તળે દટાઈ ગઈ, અને કંબોડિયાની અંકોરથૉમની પ્રચંડ સંસ્કૃતિ વનસ્પતિએ ઘેરી ગિળંકૃત કરી દીધી એ તેમના પર ઈશ્વરની દયા જ કહેવાય.

૨

પોલીસ ખાતામાં એક પ્રકારની પરીક્ષા હોય છે. એક પોસ્ટકાર્ડ પર કોઈ એક ઘટનાનું ચિત્ર પાડેલું હોય છે. તે પત્તું ઉમેદવારના હાથમાં ધ્યાનપૂર્વક જોવા માટે ફક્ત ત્રણ જ મિનિટ રાખે છે. અને પછી તે એના હાથમાંથી લઈને તેમાંની ઘટના વિષે જાતજાતના પ્રશ્નો પૂછે છે. ચિત્રમાંની ટ્રામનો નંબર શો? તે કઈ દિશામાં જાય છે? સાઇકલવાળો રસ્તાની યોગ્ય દિશાએ ચાલે છે કે નહીં, નગરપાલિકાના દીવાની છાયા પરથી કેટલા વાગ્યા હશે એની કલ્પના વગેરે વગેરે અનેક પ્રશ્નો પૂછે છે. નિરીક્ષણશક્તિ અને અનુમાનશક્તિ બન્નેની આમ સારી કસોટી થાય છે. શેરલૉક હોમ્સનાં પરાક્રમો જેમણે વાંચ્યાં હશે તેમને એની કલ્પના થશે.

આપણે ત્યાં ઘર આગળથી લગ્નનો વરઘોડો જતો હોય ત્યારે દરવાજાની આડમાંથી અછડતું જોઈને પણ કેટલીક બહેનો વરઘોડામાં કઈ કઈ બહેનો હતી, કોણે કેવાં ઘરેણા પહેર્યાં હતાં, કોની સાડીના રંગ સાથે ચોળીનો રંગ ભળતો ન હતો વગેરે બધી બારીકીઓ તદ્દન ફોટો લીધો હોય તે પ્રમાણે અચૂક અને સવિસ્તર કહી આપે છે.

જેવું જોયું તેવું જ બરાબર આંખોની પ્લેટ પર આબાદ છાપી લેવાની થઈ આ શક્તિ. કેટલાક લોકો — અર્થાત્ તે કવિ સ્વભાવના હોય છે — આ બધી બારીકીઓ સાથે જોયેલા દશ્યના હાર્દને પણ તરત પકડી લે છે. અને આખા દશ્યના આત્મા સાથે એકજીવ થાય છે. તે લોકો જો કોઈ દશ્ય, પ્રસંગ કે ઘટનાનું રેખાચિત્ર કાઢે તો તે ચિત્ર જાણે આપણે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈએ છીએ એવો ભાસ તો થાય જ છે, પણ એથીયે વધારે જાણે તે દશ્ય આપણી સહાનુભૂતિનો વિશ્વાસ રાખી પોતાનું હૈયું જ આપણી આગળ ઉઘાડું કરતું લાગે છે. ચિત્ર અને એમાંનો ભાવ બન્ને એક સાથે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ અસાધારણ શક્તિશાળી લેખકોમાં જ દેખાઈ આવે છે. એમનું આખું વર્ણન ચિત્રમય ચમત્કૃતિ ઉપજાવનારું અને પારદર્શક ભાવવાહી હોય છે. ‘જર્જર હવેલી’ આવી જ જાતનું એક જીવતું શબ્દચિત્ર છે. વાચકોની કલ્પનાશક્તિ કેળવવા માટે આવાં ચિત્રો ઉત્તમ સાધનરૂપ હોય છે.

જેનું ઐશ્વર્ય અઢળક હતું એનું દારિદ્રય પણ એટલું જ ભયંકર છે. તે દારિદ્રય છે તેવું જ રહેવા દીધું હોય તો નિદાન સાત્ત્વિક સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ જો તે જ દારિદ્રય તુચ્છ સાધનો વડે જેમતેમ ઢાંકવાનો અપૂરો અને બાઘો પ્રયત્ન થાય તો તે દારિદ્રય ઢંકાતું નથી જ પણ વધારે વિશ્રી અને ભિખારડું દેખાય છે. અને પછી સૌજન્ય-સહજ સહાનુભૂતિ પણ ઓસરી જાય છે.

આ એક સિદ્ધાંત આ વાસ્તવ ચિત્રમાં તરી આવે છે. પણ તેમાં જ કાંઈ ચિત્રનું હાર્દ સમાયેલું નથી.

(અનુભવી લેખકોએ આવાં દશ્યો પોતે લખવાનો પ્રયત્ન કરી જોવો. આમાં સફળતા મળવી કેટલી કઠણ છે એનો અનુભવ થયા પછી જ સમજાશે કે આવી કૃતિના સર્જન માટે કેટલું સામર્થ્ય જરૂરી છે.)

ગલી

અમારી આ પથરાળી ગલી કેટકેટલા વળાંક લઈ, કોઈ વાર જમણે તો કોઈ વાર ડાબે વળતી એક વાર કાંઈક શોધવાં નીકળી હતી. પણ જ્યાં વળે ત્યાં ખત્તા ખાય. અહીં ઘર, ત્યાં ઘર, સામે પણ ઘર જ.

ઉપર એની નજર પહોંચે ત્યાં સુધી તેને આકાશની એક રેખામાત્ર દેખાય છે, સાવ તેના જેટલી જ આછી-પાતળી, એના જેવી જ વળાંકો વાળી. આકાશના આ કાતરણને જોઈ ગલી પૂછે, ‘બહેન, તું તે કયા નીલનગરીની ગલી છે?’

બપોરને ટાણે માત્ર એને જરીક સૂર્ય દેખાય છે ને તે મનમાં કહે છે ‘કાંઈ જ સમજાયું નહી.’

વરસાદના મેઘની છાયા ગલીની બન્ને તરફનાં ઘરોને લીધે વધારે ઘેરી થઈ પડે ત્યારે લાગે કે ગલીના પાના પર પડતા પ્રકાશને કોઈએ જાણે પેન્સિલની રેખાથી કાપ માર્યો છે. વરસાદની રેલ જ્યારે પથરા પરથી વહેવા લાગે ત્યારે જણાય છે કે મદારી વરસાદ ડમરુ વગાડતો જાણે સાપનો ખેલ જ કરી રહેલ છે. લોકો લપસી જાય છે, ચાલનારા માણસોની છત્રીઓ અથડાય છે. અચાનક અટારીનું પાણી નાળીમાંથી છત્રી પર કૂદી પડી ચાલનારને ચમકાવી દે છે.

ગલી કંટાળીને કહે છે, ‘આજ સુધી કેવી સરસ કોરી કરકરી હતી હું. કશી જ પીડા ન હતી. પછી શાને આવ્યો આ નકામો ધારાવાહી ઉત્પાત!’

ફાગણના દક્ષિણ તરફના વાયરા પણ આ ગલીમાં ભીખારડાં જેવા લાગે છે. જ્યાં ત્યાં કાગળના ટુકડાઓ અને ધૂળ ચકળવકળ ઊડ્યા કરે છે. થાકેલી ગલી હતબુદ્ધ થઈને કહે છે, 'ક્યા ગાંડિયા દેવનાં આ ઘેલાં હશે વળી?'

તેની બન્ને બાજુએ રોજ રોજ જે કચરો એકઠો થાય છે — માછલીનાં ખવલાં ભિંગડાં, ચૂલાની રાખ, ફળ અને શાકનાં છોતરાં, મરેલા ઉંદર — આ બધાં જ એને મન સત્ય સૃષ્ટિ છે. એને ભૂલેચૂકે પણ કદી લાગતું નથી કે, 'આ બધું કેમ અને શાને માટે?'

પછી શરદ ઋતુનો તીરછો તડકો ઘરની ઉપલી મેડીની અટારીમાં ઘૂસે છે. અને મંદિરમાં પૂજાનું ચોઘડિયું ભૈરવીના સૂર આલાપવા માંડે છે, ત્યારે ગલીને ક્ષણભર લાગે છે કે 'આ પથરાની મર્યાદાબહાર કંઈક ભવ્ય એવું હશે ખરું.'

દિવસ વધતો જ જાય છે. કામની ધાંધલમાં વ્યસ્ત ગૃહિણીના માથાના છેડા પ્રમાણે આસપાસનાં ઘરોના ખભા પરથી તડકો રસ્તા પર સરી પડે છે. ઘડિયાળમાં નવ વાગે છે. મજૂરણ કેડે બજારની ટોપલી લઈ આવે છે. રસોઈની વાસથી અને ધુમાડાથી ગલી ભરાઈ જાય છે. જેમને ઑફિસે જવાનું હોય છે, તે લોકો ઉતાવળ કરવા લાગે છે.

ત્યારે ગલીનું વિચારચક્ર ફરી ચાલવા લાગે છે. એ કહે છે, 'આ પથ્થરે બાંધેલી મર્યાદામાં જ તમામ સત્ય સમાયેલું છે. અને જેને આપણે કંઈક ભવ્ય એવું માનેલું તે એક ભવ્ય સ્વપ્ન જ માત્ર હતું.

નિરૂપણ — ગલી

સંકુચિત જીવનની કલ્પના આપવા જૂના લોકો ઉમ
કીડાની ઉપમા આપતા. અંજીરનું દુર્બળ અનુકરણ કરનારા ઉંબ
ફળ ઉઘાડી જુઓ. ઘણુંખરું એમાં ઝીણા ઝીણા કીડા મળ
આ ફળમાં કીડા ક્યાંથી આવ્યા એનું આપણને આશ્ચર્ય થાય
એ કીડાઓને પણ આશ્ચર્ય થતું જ હશે કે, 'આટલી વિશાળ
એકાએક આવી ક્યાંથી? આપણે તો માનતા હતા કે આખી
ઉંબરાની અંદરના આ ઘૂમટ જેવડી જ છે. પણ બહારની
આપણા ઉંબરાકાશ કરતાં અનંતગણી મોટી છે.' આવડી
સૃષ્ટિ જોઈને જ ઉંબરડાના કીડા છાતી ફાટી મરી જતા
અથવા આપણે જેમ આકાશના તારાઓનું નિરીક્ષણ મૂંઝાયેલી
કરી ખરીખોટી કલ્પનાઓ બાંધીએ છીએ તેમ જ એ કીડ
પણ આ વિશાળ જગત વિષે ગમે તે કલ્પના બાંધતા હશે.
કીડાઓને શું લાગતું હશે એની કલ્પના કરવામાં ગમત આવે.

પ્રાચીન કાળના લોકો આવી કલ્પનાઓને ખરી માનતા. આ
કવિઓ આવી કલ્પના કરે છે, પણ તેને ખરી ન માનતાં મ
કલ્પના તરીકે સાહિત્યની હવામાં ફેંકી દે છે. જેમને આવી કલ
ખરી લાગે છે તેમને આપણે ભોળાં અથવા ઘેલાં કહીએ છી
જેમને આ કલ્પના સૂઝે છે પણ જે એને કલ્પના તરીકે ઓળખે
તેમને આપણે પ્રતિભાશાળી કવિ કહીએ છીએ. કવિનું પોતાનું
હોય છે અને તે બીજાનાં મનમાં પણ પેસી શકે છે. પર-કાયા-પ્ર
વિદ્યા ખરેખર હતી એમ કહી ન શકાય. પણ પર-ચિત્ત-પ્રવેશ વિ
તો પ્રત્યેક કવિમાં દેખાઈ આવે છે. અને આ વિદ્યા અથવા
જેટલે દરજ્જે વધારે હોય તેના પ્રમાણમાં તે કવિ સમર્થ અ
પ્રતિભાવાન મનાય છે.

પણ કવિ તો એથીયે એક ડગલું આગળ જઈ જેને
નથી તેના પર મનનું આરોપણ કરે છે અને એમની પરિસ્થિ

જોતાં તેમને કઈ જાતનું મન હોવું જોઈએ એ અચૂક ઠરાવી દે છે. અને તે મનનો વ્યાપાર પોતાની કલ્પનાશક્તિથી શોધી કાઢી તેનો વિસ્તાર શબ્દબદ્ધ કરે છે. આવી રીતે ભાવારોપણ કરવું એ કવિની એક મનગમતી રમત છે. આ શક્તિ વધારવા માટે કવિમાં ભેદક પ્રૌઢતા અને કલ્પક બાળપણ બન્ને એકસામટાં હોવાં જોઈએ. બાલોચિત કલ્પનાઓનું ઉડ્ડયન અને તત્ત્વજ્ઞાનની પહોંચ બન્નેની જ્યારે એકબીજા સાથે રમત ચાલે છે ત્યારે કવિ ચમત્કૃતિજનક નવાં નવાં પ્રૌઢ રમકડાં તૈયાર કરી આપણને આપે છે.

'ગલી' એ શબ્દચિત્ર આવી જ જાતનું એક પ્રૌઢ રમકડું છે. જે ગલી આપણને સામાન્ય રીતે કંટાળો આપનારી અને અપ્રસન્ન લાગે, જેને આપણે મનુષ્યવસ્તીનો શાપ માનીએ, તેના પર પણ ભાવારોપણ કરીને કવિએ તેને વ્યક્તિત્વ આપ્યું છે. અને તેની પણ નાનકડી એક પિંડસૃષ્ટિ હોય છે એવું આપણા મન ઉપર ઠસાવ્યું છે.

આ વર્ણન યથાદૃષ્ટ અને ચમત્કૃતિજનક તો છે જ; પણ તે સિવાય પણ ગલીનું માનસ કેવું હોઈ શકે છે, પોતાના સંકુચિત વક્ર અનુભવ પરથી અજ્ઞાતસૃષ્ટિ વિષે તે કેવી વાંકીચૂકી કલ્પના બાંધે છે એ પણ ટૂંકામાં બતાવી, અલ્પજ્ઞ મનુષ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન કેમ સંકુચિત હોય છે અને કેવાં વિચિત્ર અનુમાનો કાઢી આપે છે એ પણ અછડતી રીતે સૂચિત કર્યું છે.

માંદો માણસ જ્યારે ઘરની બહાર જઈ શકતો નથી ત્યારે પડ્યો પડ્યો એ જાતજાતની કલ્પના કર્યા કરે છે. શરીર અટકી પડ્યું એ કારણે પણ કલ્પનાશક્તિને ખૂબ ભટકવાનું મન થાય છે. તે જ રીતે ગલીને પણ ઘરોની હાર વચ્ચે સાંકડી જગામાં જ રહેવું પડતું હોવાથી તેને પણ આકાશ વિષે, વરસાદ વિષે અને તડકા વિષે કલ્પના કરવાનું મન થાય છે. મંદિરનાં ચોઘડિયાં, શરણાઈ સંભળાય છે પણ મંદિર જોવા મળતું નથી. તડકો જરાક દર્શન આપી નાસી

જાય છે. પણ આંખો આંજી દેનારો આ સૂર્ય આવે છે ક્યાંથી અને જાય છે ક્યાં અને આવે છે જ શા માટે એની પણ તેને કલ્પના નથી હોતી. અને આકાશના મેઘ જે આપણને આટલા કાવ્યમય લાગે છે તે દુષ્ટતાથી ભરેલી એક પીડા છે એમ જ એ નક્કી કરે છે.

અને આપણે જે ગલીને પણ જોઈએ છીએ અને ગલી બહારનું જગત પણ જોઈ અને ઓળખી શકીએ છીએ, ગલીનું માનસ સાંભળી આપણને ગમત પડે છે.

એક અછડતો કટાક્ષ

આગગાડીમાં ચઢતાં ચઢતાં એણે પોતાની ડોક જરા ફેરવી મારી તરફ જોયું અને વિદાયનો એક અછડતો છેવટનો કટાક્ષ મને સોંપ્યો.

આ અફાટ વિશ્વમાં એ નાનકડાને હું સાચવીને રાખું ક્યાં?

પલ-વિપલ-મુહૂર્તનાં પગલાં રોજ રોજ પડી ન શકે એવી જરીશીક જગા મને ક્યાં મળે?

વાદળ પરની સઘળી સ્વર્ણિમા જે સંધ્યામાં વિલીન થાય છે તે જ સંધ્યામાં શું આ કટાક્ષ પણ વિલીન થઈ જશે? જે વૃષ્ટિમાં નાગકેસરની સોનેરી રેણુ ધોવાઈ જાય છે તે જ વૃષ્ટિમાં આ પણ ધોવાઈ જ જવાનું?

વિશ્વની હજારો વસ્તુઓ પ્રમાણે જ, હજારો વાતોની રસાકસીમાં, હજારો વેદનાઓના સ્તૂપોમાંનો જ એક બનીને એ રહી જ કેમ શકશે?

જગતના બીજા તમામ લોકોને મૂકી માત્ર મારી જ પાસે આવેલું તેનું એ અછડતું દાન, તેને હું ગીતમાં ગૂંથીને, છંદમાં બાંધી રાખીશ. સૌન્દર્યની અમરાપુરીમાં હું તેને સ્થાપીશ.

પૃથ્વી પરના રાજરાજેશ્વરના પ્રતાપ અને શ્રીમંતોનું ઐશ્વર્ય છેવટે નષ્ટ થવા માટે જ છે. પણ નયનોનાં

અશ્રુજળમાં શું તે અમૃત નથી કે જે આ અછડતા ક્ષણિક કટાક્ષને ચિરકાલ સુધી જીવન્ત રાખી શકે?

ગીતના સૂર બોલી ઊઠ્યા, 'ઠીક છે. તેને અમારે સ્વાધીન કરો. રાજરાજેશ્વરોના પ્રતાપને અમે કસ્તર માત્ર લેખીએ છીએ, શ્રીમંતોના ઐશ્વર્યની પણ અમને પરવા નથી. પણ એવી નાનકડી વસ્તુઓ જ અમારે માટે કાયમની થાપણ છે. અને એવી વસ્તુઓ વડે જ અમે અસીમના હૈયાનો હાર ગૂંથીએ છીએ.'

નિરૂપણ—अेकदि चाअुनि

તે કોણ હતી? તેની એ છેલ્લી નજરમાં એવો તે કયો જાદુ ભર્યો હતો જે જીવનનાં બધાં જ રહસ્યોને ઉદ્દીપિત કરી શકે? અને રાજાઓના પ્રતાપ અને શ્રીમંતોનાં ઐશ્વર્યને ફીકાં પાડે? એની નજરમાં એવું તે કયું સૌન્દર્ય હતું કે જે સંધ્યાના સુવર્ણથીય અધિક આહ્લાદક લાગે? એ નજરમાં એવી કઈ સુગંધ ભરી હતી કે જે નાગકેસરના પરાગ કરતાંયે અધિક ઉન્માદક નીવડે? વિશ્વનાં રહસ્ય ઉકેલનારી, ઋષિઓની દિવ્ય જીવનદૃષ્ટિ આ પ્રેમિક પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી શકે?

નાનકડું આ પારિજાતકશું નાજુક શબ્દચિત્ર કવિએ કેવળ કલ્પના દ્વારા ઉપજાવી કાઢ્યું છે કે, કોઈ કષાયમધુર સ્મૃતિને જ એમણે અહીં શબ્દબદ્ધ કરી છે એ કોણ કહી શકે? સત્તર વર્ષના દાંપત્યજીવન પછી એમની પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો. તે વાતને સત્તર વર્ષ થઈ ગયા પછી કવિને પોતાના દાંપત્યજીવનનું સિંહાવલોકન કરવાનું મન થયું. તે જ કાળમાં લખાયેલી આ 'લિપિકા' છે. પત્નીના વિરહની તીવ્ર વેદના કવિએ જે કાવ્યોમાં વ્યક્ત કરી છે તે તેમણે 'સ્મરણ' નામના સંગ્રહમાં પ્રકાશિત કરી છે. ત્યાર પછી સત્તર વર્ષના પ્રેમપરિપાકનું ફળ આ 'લિપિકા'માં ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે. તેથી પ્રવાસે નીકળતી વખતની, વિદાય સમયની પ્રેમોત્કટ દૃષ્ટિનું આ સ્મરણ પત્ની વિષે જ હશે એમ લાગે છે. પણ આ સ્મરણ એટલું તો તાત્ત્વિક અને અપાર્થિવ છે કે, એ સ્મરણ કોઈ ભાભી વિષે, બહેન વિષે, પત્નીની બહેન વિષે અથવા ભત્રીજી વિષે પણ હોઈ શકે. ગમે તે હો, પ્રેમી હૃદયને પ્રેમભરી એક નજરની પણ કેટલી કિંમત હોય છે તે આમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

દૂરના અથવા ઘણા દિવસોના પ્રવાસે નીકળતી વખતે વિદાય લેનારાં અને દેનારાં—બધાનાં જ હૃદય ભરાઈ આવે છે. બોલવાનું

હતું તે બોલી લીધું, કહેવાનું હતું તે વારંવાર કહ્યું, પ્રેમ અનેક રીતે વ્યક્ત કર્યો, જવાની ક્ષણ ટળાય તેટલી ટાળી. પણ આખરે જે ક્ષણ આવવાની તે આવી જ. આવે વખતે પ્રેમાળ લોકો પ્રેમીજન તરફ આંખ ભરીને જોય છે. તે ભીની નજરમાં અડધાં તૈયાર થયેલાં અશ્રુ-બિન્દુ ઝળકે છે અને તે સાથે જ પ્રેમને જે કાંઈ કહેવાનું હોય, જે કાંઈ પૂછવાનું હોય અને ખાસ કરીને જે કાંઈ આપવાનું હોય તે બધું એકઠું થાય છે.

કોઈ ખાણમાં હજારો ફૂટ ઊતરી અંદર માઈલોના માઈલોનું ખોદકામ કરી ખાંડીની ગણતરીએ પથ્થર અને માટી બહાર કાઢે છે. તે પથ્થરોને બારીક કૂટીને તેમાંથી સોનાના કણ એકઠા કરે છે અને તે બધું ઓગાળી દઈ સોનાની એક ઈંટ તૈયાર કરે છે. પૃથ્વીના પેટમાંથી કાઢેલા પથ્થરોનાં ચૂર્ણની પ્રચંડ ટેકરીઓ સામે દેખાય છે અને તેમાંથી કાઢેલી, લાખ દોઢ લાખની સોનાની ઈંટ આપણે હાથમાં લઈ ઊભા રહીએ છીએ. તે વખતે એ જ વિચાર મનમાં આવે છે કે એ એટલા મોટા ભૂકીના પહાડનો સાર આ નાનકડી ઈંટમાં સમાયેલો છે. વિદાય લેતી વખતે નજરોનજરની જે આપ-લે થાય છે તે પણ આવી જ, જીવનના સુવર્ણ સરીખી હોય છે. હજારો ને લાખો ફૂલોમાંથી પ્રથમ ગુલાબજળ તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમાંથી અત્તર કાઢે છે. તે અત્તરમાં જેમ સુગંધ ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી હોય છે તે જ રીતે પ્રેમના માધુર્ય અને પ્રેમના સુગંધનો અર્ક જ જાણે એ આખરની પ્રેમદૃષ્ટિમાં છે. તે કટાક્ષમાં અમરતાનાં બધાં તત્ત્વો હોવાનાં જ. તેનો જ મહિમા કવિએ અહીં તદ્દન નવી રીતે ગાયો છે. ધનસંપત્તિના મૂળમાં લોભનો ગુંદર હોય છે. રાજાના પરાક્રમ અને ઐશ્વર્યના મૂળમાં પ્રભુત્વનું ઉગ્ર અભિમાન હોય છે. પ્રેમની નજરમાં એવું કશું ન મળે. ત્યાં તો હોય છે માત્ર પ્રેમની અને પ્રેમસ્મૃતિની કલ્યાણકારિતા. ખરેખર તો એને જ છે કવિતાનો અને ગીતોનો વિષય બનવાનો હક.

કવિતા અને ગાયન એટલે ઇહલોકનું ગંધર્વલોક અને સ્વર્ગલોક. ત્યાં માત્ર પ્રેમસ્મૃતિને જ પ્રવેશ હોવો જોઈએ. સૂર્યના સંધ્યાકાળના રંગ ક્ષણજીવી ભલે હોય, પુષ્પપરાગમાં વ્યાપેલી સુગંધ પણ અલ્પજીવી હશે. પણ પ્રેમસ્મૃતિનું આયુષ્ય આટલું ક્ષણભંગુર હોવા માટે સરજાયું નથી. તેથી જ કાવ્ય અને સંગીત એને અતિશય આત્મીયભાવે અપનાવે છે અને ગાઈગાઈને તેને અમર કરે છે.

એક બપોર

બરાબર યાદ છે મને તે બપોર. વચમાં વચમાં વરસાદની સેર જાણે થાકી હોય તેમ ઓસરતી. વચમાં પવનનો એક ઝોકો આવી એને ફરી સ્ફૂર્તિ આણતો.

ઘરમાં અંધારું હતું. કામમાં મન લાગતું ન હતું. મેં તો મારું વાદ્ય લીધું ને વર્ષાના તાલ સાથે મલ્હારના સૂર હું છેડવા લાગ્યો.

બાજુની જ ઓરડીમાંથી તે એક વાર પોતાના દરવાજા સુધી આવી અને ફરી પાછી ગઈ. ફરી એક વાર આવી અને દરવાજા બહાર જ ઊભી રહી. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે અંદર આવીને બેઠી. તેના હાથમાં કંઈક ગૂંથણકામ હતું. નીચું જોઈને એણે પોતાનું ગૂંથવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. થોડી વારે ગૂંથણ બંધ કરી, બારીમાંથી દેખાતાં અસ્પષ્ટ ઝાડઝાંખરાં તરફ તે જોતી રહી.

વરસાદે હેલી કરી. મારું ગીત અટક્યું. તે ઊઠી અને વાળ ઓળવા કરવા અંદર ચાલી ગઈ.

બસ આટલું જ. આ સિવાય બીજું કશું જ નહીં. વૃષ્ટિથી, સંગીતથી, નવરાશથી અને અંધારાથી ભરાઈ ગયેલી એ બપોર.

ઇતિહાસમાં રાજામહારાજાની વાતો, લડાઈઓ, યુદ્ધોનાં વર્ણનો તદ્દન સોંઘાં હોય તેમ ભરપૂર વીખરાયેલાં હોય છે. પરંતુ એક બપોરનો એક નાનકડો પ્રસંગ માત્ર કાળના કરંડિયામાં, દુર્લભ રત્ન પ્રમાણે સંતાયેલો જ રહ્યો. ફક્ત બે વ્યક્તિને જ એની જાણ હોવાની.

নিরূপণ — একটি দিন

પરસ્પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ, અતિ ઉત્કટ સહજીવન, બધી જ જાતની મોકળાશ; આને લીધે પ્રેમમય જીવનમાં તૃપ્તિ અને શાન્તિ આવેલી; પણ પરસ્પર આકર્ષણ અને ઉત્કટતા જરાસરખાંયે ઓછાં થયાં નથી. આકાશ ભરાઈ આવ્યું; કામ સૂઝે નહીં ત્યારે હૃદય પણ ભરાઈ આવે છે. પણ તૃપ્ત સહજીવનમાં વ્યાકુળતાને અવકાશ નથી હોતો.

ગાયનના સૂર કાને પડતાં જ પત્નીને લાગ્યું કે ચાલો, પાસે જઈને બેસીએ. એટલામાં એને શંકા આવી કે કદાચ એમના ગાવાની એકતાનતામાં વિઘ્ન આવે. શા માટે વિઘ્ન કરીએ? છીએ ત્યાંથી જ ગાયન સાંભળવામાં ક્યાં ઓછો આનંદ છે? એમ લાગવાથી એ પાછી ગઈ. ફરી મનમાં વિચાર આવ્યો — હું ક્યાં પારકી છું કે ઓરડીમાં જતાંવેંત મારી તરફ ધ્યાન આપવું પડે, અને હાથમાંની સતાર મૂકી દેવી પડે અથવા ગીત બંધ કરવું પડે! અમે બન્ને તો એકબીજા માટે વાતાવરણ જેવાં છીએ. ઓરડીમાં આવવા જવાથી કાંઈ જ ફેર પડવાનું કારણ નથી. નકામી બેસું તો કદાચ ધ્યાન ખેંચાશે. પણ હાથમાં કંઈક કામ હશે તો પછી એમને જરાયે ધ્યાન ન દેવું પડે. તમે તમારું ગીત ગાઓ, હું મારું ગૂંથણ ચલાવીશ. તમારી ઓરડીમાં આવીને બેસીશ તો તેમાં શું થવાનું હતું?

અહીં ગાયન ચાલુ હતું. આકાશ ઘેરાયેલું હતું. ઓરડીમાંનો પ્રકાશ મંદ થયો હતો. મેઘમલ્હારના સૂરો હૃદયમાં ભરાતા હતા. તેમાં વળી પ્રિયજનનો વિશ્વસ્ત સહવાસ! ગીતમાં, કોણ જાણે ક્યાંથી, એક નવું જ માધુર્ય ઊભરાયું. કોળાપાકમાં જાણે ગુલાબની સુગંધ. આલાપોમાં કોમળ અને પ્રેમાળ ભાવોની ભરતી આવી. તે ભરતીએ એક નહીં પણ બે હૈયાંમાં મીઠી અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરી. હાથના કામમાં ચિત્ત ચોંટે નહીં, કાંઈ ફેરફાર કરવો જ જોઈએ.

વરસાદ ઘણો જ પડે છે. સેર પર સેર ચાલી આવે છે. ઝાડ પહેલાં ધોવાઈ સ્વચ્છ થયાં; હવે તો રીતસર ઝુડાય છે. તેને જરા આંખ ભરીને જોઈ લઈએ. મન સ્વસ્થ થશે. ઠંડો પવન, વરસાદનાં શીકર બિન્દુ અને લીલાંછમ પાંદડાં મનને શાંતિ આપશે જ.

સંતોષ થયો. આનંદ થયો. શાંતિ મળી કે નહીં કોણ જાણે! પણ પવન જોરથી વાવા લાગ્યો. ગાનારને પોતાના સંગીત કરતાં બારીના ચોકઠામાં મઢાયેલું, મનોહર આકૃતિનું, બગીચાના પૃષ્ઠ ભાગવાળું છાયાચિત્ર જ અધિક આકર્ષક લાગ્યું. એનું હૃદય અસ્વસ્થ થયું. ગીત આગળ ચાલે જ નહીં, તંત્રી વાગે જ નહીં.

પેલીને થયું કે આપણે આ શું કર્યું! જ્યાં હૃદયનું ઐક્ય છે ત્યાં એકબીજાના મનમાં શું ચાલે છે તે સમજવું કઠણ થોડું જ છે! તેને ભાન આવ્યું. યાદ આવ્યું. નાહ્યા પછી ઉઘાડા મૂકેલા કેશ હવે તો સુકાયા છે. હવે ઉઘાડા વાળે બારી આગળ ઊભા રહીએ તો ફોરાંથી તે ફરી ભેજવાળા થશે. અંબોડો બાંધવા માટે તે સહજભાવે ચાલી ગઈ.

આનું નામ વિશ્રબ્ધ પ્રેમ અને સહવાસ.

ઘણાંખરાં નાટકોમાં અને નવલકથામાં વિવાહ પહેલાંના અતૃપ્ત પ્રેમનું વર્ણન હોય છે. ફક્ત ભવભૂતિના उत्तररामचरितમાં વિવાહ પછીનો પ્રેમ કેવો શાંતગંભીર હોઈ શકે છે અને પ્રસંગવશાત્ કેવો ઉત્કટ બને છે એ બતાવ્યું છે. પ્રકૃતિવર્ણનમાં લલિત અને ભવ્ય પ્રસંગો રજૂ કરવા સહેલા છે. પ્રચંડ તોફાન, ભીષણ વંટોળિયા, રોમહર્ષણ પ્રપાત, કડાકતી વીજળી ઇત્યાદિનું વર્ણન વાંચી શરીરે રોમાંચ થઈ આવે છે. પણ સહેજ ફરવા ગયા હોઈએ ત્યાં કોઈ ઝરણાને કિનારે, કોઈ એક ખૂણો તદ્દન સાદો હોવા છતાં મનને ઉલ્લસિત કરી મૂકે છે. એવી જગાનું વર્ણન સાવ સાદું જ હોવાનું. પણ તેમાંથી કાવ્યરસ કાંઈ ઓછો મળતો નથી. કોઈ કોઈ જગા

તો ચિત્તમાં એવી અંકાઈ જાય છે કે એનું કેવળ સ્મરણ પણ અસાધારણ આનંદ પમાડે છે.

અભ્યાસના કોઈ વિષયમાં કેટલીક વાતો અત્યંત મહત્ત્વની હોવા છતાં તે વિષે પ્રશ્ન પૂછવાનું સહેલું નથી હોતું. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ તે વાત મહત્ત્વની ન હોય તોયે એ વિષયની અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ એનું મૂલ્ય ઓછું નથી હોતું. પ્રશ્નોના ચોકઠામાં એ બેસી શકતી નથી એટલી જ એની ઊણપ. ઇતિહાસમાં યુદ્ધો, ઝઘડા, જુદા જુદા પક્ષોની અને રાષ્ટ્રોનાં કારસ્થાનો અને કાવતરાંઓની રેલમછેલ હોય છે, એમાંની આંટીઘૂંટીનું વર્ણન કરવું પણ સહેલું છે, અને આપણે વાચકને કંઈક અસાધારણ જણાવ્યું, સમજાવ્યું એનો સંતોષ પણ મળે છે. પણ જીવનમાં જેનું ખરેખરું મહત્ત્વ છે, યુદ્ધો અને કારસ્થાનો પૂરાં થયા પછી જે ઉપભોગવાનું હોય છે તે, જોકે જીવનમાં લગભગ સ્વર્ગીય આનંદ આપનારું હોય છે, દયિતરસે છલોછલ ભરેલું હોય છે, છતાં શબ્દો વડે એનું મહત્ત્વ ફુલાવીને કહી ન શકાય.

લગ્ન પહેલાંનો અનુનય અને લગ્ન પછીનો પહેલો મધુમાસ —આનો અનુભવ ગમે તેટલો ઉન્માદક હોય તોયે તે જન્મભર ચાલતો નથી. પતિપત્નીને એકબીજાના સહવાસમાં જે સાત્ત્વિક આનંદ અખંડ મળતો હોય છે, જેને જીવનનું અમૃત કહી શકાય, તેનું વર્ણન શું થઈ શકે? એમાં અસાધારણ, અદ્‌ભુત, લોકવિલક્ષણ અથવા રોમહર્ષણ એવું કશું જ હોતું નથી. કોઈ માતા પોતાના નાનકડા બાળકને ખોળામાં લઈને રમાડે અને તે અર્ભક નવ-વિકાસમાન જીવનનો આનંદ લેતું હોય, એનું વર્ણન, જરા પ્રયત્ન કરીને, થોડુંક સજાવી શકાય. પણ તે બાળકને થનારો આનંદ અને તે આનંદ જોઈ માતાના હૃદયમાં ઊછળનારી — ના, ઊછળનારી નહીં પણ તદ્દન સહજપણે હેલાવનારી ઊર્મિ — એનો આનંદ — એનું વર્ણન કરવું સહેલું નથી. અને તીખોતમતમતો આહાર ખાવાની ટેવ જેમને પડી છે તેમને જેમ સાદાં વન્ય ફળોમાં અથવા તાજી

ભાજીઓમાં જે પૌષ્ટિક રસ મળી શકે છે તેનો આનંદ લેતાં આવડતું નથી, તેમ જ આ સાદા પણ સમૃદ્ધ, સાત્ત્વિક પણ ઉત્કટ મિત્યાનંદનું વર્ણન વાંચીને કેટલાક વાચકોના હૃદયના તાર છેડાતા નથી.

તેવો જ કોઈ સમર્થ અને ખ્યાતનામા કવિ પોતાની સિદ્ધહસ્ત શૈલીમાં આવા સાદા પ્રસંગનું સાદું જ વર્ણન વાચકો આગળ મૂકે છે, ત્યારે જ આ સાદગીમાં, એની અનપેક્ષિત સાદગીની જ ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી ખરેખર જ આ પ્રસંગ કેટલો દયિત-કોમલ છે, કેટલો રસપ્રદ છે એમ કહી માણસ પોતાનું રસગ્રાહી હૃદયપદ્મ ઉઘાડે છે, અને જીવનમાં પહેલવહેલી વાર તદ્દન સાધારણ પ્રસંગમાંથી સર્વસાધારણ પણ દિવ્ય સુખ અનુભવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. આવા સુખમાં જીવનમૂલ્ય ભરપૂર ભરેલું હોવા છતાં તેને વર્ણનમૂલ્ય હોતું નથી. પણ આ કાંઈ એનો દોષ નથી. હિંદીની એક કહેવત છે 'आम खाने या पेड़ गिनने' તે અહીં બરોબર લાગુ પડે છે.

વિલાસ-રસિક પ્રૌઢ દુષ્યંતના એક પ્રેમપ્રસંગનું વર્ણન કાલિદાસે કર્યું છે. ત્યાં એણે કોઈ વિલાસ-ચતુર, કલા-નિપુણ પ્રૌઢાને આણી મૂકી નથી. પણ આશ્રમનાં નિત્યકર્મો કરતી, વલ્કલ પહેરેલી અબોધ ઋષિ-કન્યાને જ આણી બેસાડી છે. અને નાગર-વિલાસમાં પ્રવીણ દુષ્યંતને મોઢે કહેવડાવ્યું છે: दूरीकृताः खलु गुणैः उद्यानलता वनलताभिः । 'ખરેખર દરેક જાતની માવજત કરી કાળજીપૂર્વક ઉછેરેલી મનોહર ઉદ્યાનલતાને આ જંગલી લતાએ હરાવી છે.'

પછી જ્યારે શકુંતલા પોતાના રત્ન જેવા અર્ભકને લઈને પતિગૃહે જાય છે અને ત્યાં દુષ્યંત એને ન ઓળખવાનો ડોળ કરે છે — અથવા નાટકની ભાષામાં કહીએ તો ઋષિના શાપને કારણે એને કેમે કરી શકુંતલાનું સ્મરણ થતું જ નથી — ત્યારે તેને યાદ દેવડાવવા માટે શકુંતલા પોતાના ભોળા હૃદયમાં સાચવી રાખેલી પ્રેમાનુભૂતિમાંથી

એક પ્રસંગ — તેની દૃષ્ટિએ હૃદયને કાયમને માટે ચટક લગાડનારો પ્રસંગ — તદ્દન સાદગીથી દુષ્યંતને કહે છે.

— આપણે એક વાર એક લતામંડપમાં બેઠાં હતાં. ત્યાં એક હરિણશાવક પાસે આવ્યું. તે તરસ્યું છે એ ઓળખી તેં એક કમળનું પાંદડું તોડ્યું અને તેના દ્રોણમાં પાણી ભરી હરિણબાલક આગળ એ ધર્યું. તરસ્યું હોવા છતાં એ તારી પાસે આવે નહીં. ત્યારે તારા હાથમાંથી એ દ્રોણ લઈને મેં એની સામે ધર્યું. ત્યારે એ તરત આગળ આવ્યું અને પાણી પીવા લાગ્યું. ત્યારે તેં હસીને કહ્યું — 'उभावपि बर्बरौ' — 'બન્ને સરખાં જ જંગલી. એટલે જ વિશ્વાસ બેસે છે.' આ બધું જ શું તું ભૂલી ગયો ? — ભોળી શકુંતલા ! તેને — તેના શુદ્ધ સાત્ત્વિક હૃદયને — આ પ્રસંગ પ્રેમરસના સરોવર જેવો લાગ્યો હતો. સમર્થ કવિ કાલિદાસે આ ભોળા પ્રસંગનું મહત્ત્વ ઓળખીને જ એને અહીં આવા કટોકટીના પ્રસંગે પુરાવા તરીકે વાપર્યો છે. અને શકુંતલાની અસાધારણ સૂક્ષ્મ-વેદિતા એણે અહીં વ્યક્ત કરી છે. પણ રાજાને તેનું શું ? તેને તો જાણી જોઈને ગંભીર-વેદી (thick-skinned) બનવું હતું. આવા ઉત્કટ રહસ્ય પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવ્યા છતાં જ્યારે રાજા જાગ્રત થાય નહીં ત્યારે શકુંતલાના હૃદયને સખત આંચકો લાગ્યો.

'હવે કરવું શું ?' એમ તો એને થયું હશે જ, પણ આને ઓળખવામાં આપણે ભૂલ જ કરી, આની રસિકતા તે ખરી રસિકતા ન હોઈ કેવળ શીખવી આણેલું નૈપુણ્ય તો નહોતું, એવી પણ શંકા મનમાં આવી હોય તો આશ્ચર્ય નહીં.

તેને તો આકાશ તૂટી પડ્યું હોય એવું લાગ્યું અને એવી સ્થિતિમાં એ ભોળા વિશ્રબ્ધ પ્રેમ-પ્રસંગના દિવ્ય પ્રતીકસમા પોતાના નાના બાળકને જોઈ એના હૈયાની શી વ્યાકુળ સ્થિતિ થઈ હશે તે તો કોઈ સ્ત્રીહૃદય જ કલ્પી શકે.

શાકુંતલમાં કાલિદાસે શકુંતલાને મોઢે રાજાને યાદ દેવડાવવા માટે આવો સાદો પ્રસંગ મૂકી સાધારણ પ્રસંગમાં રહેલો અસાધારણ આનંદ અને પ્રેમરસ વ્યક્ત કર્યો છે એ પણ એ પ્રેમ-કવિના મનુષ્ય-જીવન પર ઉપકાર જ છે.

વરસાદની હવાએ કવિના હૃદયના તાર હલાવ્યા. હૃદયે હાથને અસ્વસ્થ કરી દિલરુબાના તાર છેડ્યા. તે વાદ્યે જીવનસંગિનીના હૃદયના તાર છેડી તેને અનેક રીતે નચાવી. તેના હૈયાની ભાવોર્મિએ કવિના હૈયાને સુખ-પ્રફુલ્લ કર્યું. બન્નેને નીરવ સંભાષણનું સુખ લાધ્યું અને તેમાંથી હૃદયના ઐક્યની તૃપ્તિ મેળવી બન્ને શાંત થયાં. વીણા પણ નિસ્તબ્ધ થઈ.

બહારના વરસાદે માત્ર પોતાનો ઘન-મધુર તાલ ચાલુ જ રાખ્યો.

કૃતઘ્ન શોક

વહેલી સવારે એણે વિદાય લીધી.

મારું મન સાંત્વન આપતું બોલ્યું: 'અરે ભાઈ, આ બધી માયા જ છે!'

હું ગુસ્સાથી ઊછળીને બોલ્યો, 'મેજ પરનો એનો સીવણકામનો ડબ્બો, અટારી પરનાં ફૂલઝાડનાં એ કૂંડાંઓ, પલંગ પર પડેલો એના નામવાળો એ પંખો — આ બધું તો સત્ય જ છે!'

મન બોલ્યું, 'તોય વિચાર કરવો —'

મેં કહ્યું, 'થોભ ભાઈ, જરા. જો ને પેલું નવલકથાનું પુસ્તક અને તેની વચ્ચે મૂકેલો અંબોડાનો આંકડો. પુસ્તક હજી પૂરું વંચાયું પણ નથી. આ બધી જ જો માયા, તો તે આ બધાં કરતાં મોટી માયા થઈ કેવી રીતે?'

મન ચૂપ થઈ ગયું. જીવજાન મિત્રે આવીને કહ્યું, 'જે સારું છે તે સત્ય છે; તે ક્યાંય જતું નથી. આખું જગત, એને રત્નની જેમ હૈયાના હારમાં ગૂંથી રાખે છે.'

હું એના પર ચિડાઈને બોલ્યો, 'તેં એ વળી ક્યાંથી જાણ્યું? દેહ શું નહોતો સારો? પછી એ ગયો તે ક્યાં ગયો?'

નાનું બાળક જેમ ગુસ્સે થઈને માને જ મારે છે, તેમ જ જગમાં જે કંઈ મને આધારરૂપ હતું, તે બધાંને જ હું મારવા લાગ્યો. બોલ્યો, 'દુનિયા છે જ વિશ્વાસઘાતી.'

એકાએક હું ચમક્યો. કોઈએ જાણે કહ્યું 'અકૃતજ્ઞ!'

બારી બહાર જોયું તો સરુના ઝાડની આડે તૃતીયાનો ચંદ્ર ઊગ્યો છે. જે મને છોડીને ગઈ હતી તેના હાસ્યની જ જાણે આ સંતાકૂકડી. તારા છંટાયેલા તે અંધકારમાંથી એક ભર્ત્સના આવી, 'હું આવી હતી તમારા જીવનમાં— વણાઈ હતી એ જ શું મિથ્યા. અને હવે આ જે જુદાઈ આવી છે તેના પર આટલો દૃઢ ભરોસો એમ જ ને?'

નિરૂપણ—કૃતઘ્ન શોક

પ્રેમનો આશ્રય એકાએક નષ્ટ થાય એટલે માણસ અસ્વસ્થ થાય છે—સ્વાભાવિકતા ખોઈ બેસે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ તરફ જોવાની એની દૃષ્ટિ જ વિકૃત થાય છે. જે વસ્તુ થવાની જ છે તે તેમ થઈ જ કેમ, એવી તેની આખી દુનિયા સામે તકરાર હોય છે. આખું જગત જ પોતાનું બૂરું ઇચ્છે છે, પોતાની સામે છે એવું એને લાગવા માંડે છે. દિવંગત વ્યક્તિના વિરહને લીધે વિહ્વળ થવાથી પાછળ રહેલા જીવતા લોકો પ્રત્યે અન્યાય કરવા સુધી તેનું મન સમતા ખોઈ બેસે છે.

માણસના ભેજામાં એક જ મન વસતું નથી. કંટાળેલુ મન એક દિશામાં વિચાર કરે છે, તો શાન્ત, સમજુ મન તે વસ્તુનો પ્રતિકાર કરે છે. પણ કોઈ પણ વિચાર મનમાં સ્થિર થઈ શકતો નથી.

હૃદયને આઘાત થાય ત્યારે તીવ્ર શોક થવો સ્વાભાવિક છે. પણ તે શોકથી પોતાની દૃષ્ટિ કલુષિત કરી, કૃતઘ્નપણે દુનિયા સાથે વેર શા માટે બાંધી દેવું ?

જેને લીધે આવી અવસ્થા થઈ તે પોતે જ જો કાંઈક વિવેક સૂચવે તો તે ગળે ઊતરે. બાકીની દુનિયા તો વિશ્વાસઘાતી. એ તો એણે નક્કી કરી જ નાખ્યું છે.

આખરે એની તરફથી જ સમજુપણાનું ખાદ્ય મળે છે. જો જીવન મિથ્યા છે એમ ઠરાવવું હોય તો મૃત્યુને જ સત્ય સમજીને આટલા વ્યાકુળ શા માટે થવું જોઈએ ! અને દુનિયાથી શા માટે રિસાઈ બેસવું ! મૃત્યુ પણ માયા જ છે અને પોતાની પ્રિયા ક્યાંય ગઈ જ નથી એમ માનવામાં મુશ્કેલી શાની ?

માયાવાદ ખરેખર જ આધ્યાત્મિક સત્ય છે ? જીવનનું રહસ્ય છે ? કે નિરાશ થયેલી બુદ્ધિનો હતાશ નિઃશ્વાસ છે ?

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે જીવનનું રહસ્ય. જીવન જેટલું ગૂઢ હોય તેટલું જ તે પણ ગૂઢ હોવાનું. આ રહસ્યને સહેલું કરવાનો મોહ તત્ત્વજ્ઞાની ઘણી વાર રોકી શકતો નથી અને પરિણામે આવું તત્ત્વજ્ઞાન એકાંગી બને છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીએ જગતના આસ્તત્વ વિષે તટસ્થપણે, ત્રાહિત માણસ તરીકે વિચાર કરવાનો હોતો નથી. આ જગતમાં આપણે છીએ, આપણો અને એનો ગાઢ સંબંધ છે, આ જગ જેમ આપણું યુદ્ધક્ષેત્ર છે, કર્મક્ષેત્ર છે તેમ જ તે આપણું પ્રેમક્ષેત્ર પણ છે એ તત્ત્વજ્ઞાનીએ ભૂલવું ન જોઈએ. જગત નશ્વર હશે—એ અનુભવ નિત્યનો છે જ—તેથી કાંઈ પ્રેમને પણ નશ્વર સમજવો? એક અનુભૂતિને લીધે બીજી અનુભૂતિને કલુષિત શા માટે કરવી? તત્ત્વજ્ઞાન આંખો ઉઘાડીને જોવા લાગે છે ત્યારે કહે છે કે બધું જ મથ્યા છે. અહીં કશું જ ખરું નથી. વ્યવહાર તેને કહે છે, તારી ભૂલ છે. આ જગમાં કેટલીક વાતો સત્ય છે, કેટલીક મિથ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાન ફરી વિચાર કરે છે. હવે માત્ર આંખો જ ન ઉઘાડતાં હૈયું પણ ઉઘાડીને જોય છે અને પછી કહેવા લાગે છે—ભૂલ્યો ભૂલ્યો, સર્વ કાંઈ ખરું છે, સર્વ જ સત્ય છે. મિથ્યાને ક્યાંય અવકાશ જ ન હતો.

તત્ત્વજ્ઞાનના આ પરસ્પર વિરોધી સનાતન ઉદ્ગાર છે. જગતનું સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન આ બન્ને અંતિમ બિંદુઓ વચ્ચે હિલોળા ખાયા કરે છે.

કવિએ આપણને વિશેષ કહ્યું તે એ કે "અંતિમ તત્ત્વ શું એ જો સમજી લેવું હોય તો તે પ્રેમને પૂછી જુઓ." પ્રેમ કેવળ અંતિમ તત્ત્વ જ નહીં પણ સર્વ તત્ત્વોની અંતિમ કસોટી છે, પ્રેમ જે માન્ય કરે તે જ સત્ય એટલું સૂત્ર જો સ્વીકાર્યું હોય તો સર્વત્ર પ્રકાશ જ પ્રકાશ થશે. જીવનને પ્રકાશમય કરવાની શક્તિ એકમાત્ર પ્રેમની જ છે. મન અને બુદ્ધિ પોતપોતાનો કારભાર સુખેથી ચલાવે. પણ એમણે દૃષ્ટિ લેવી જોઈએ પ્રેમ પાસેથી જ.

સત્તર વર્ષો

એનો અને મારો હતો સત્તર વરસનો સહવાસ.

ગમે ત્યારે જવું આવવું, વારંવાર જોવું પૂછવું, ખૂણખૂણ વાતો કરવી.

એની જ આસપાસનાં કેટકેટલાં સુખસ્વપ્નો, કેટકેટલાં અનુમાનો, કેટલાંયે રહસ્યો. તે ઉપરાંત પરોઢિયે ઊંઘ ઊડ્યા પછીનો શુક્રનો ઉજાસ, કદી તો ચમેલીનાં ફૂલોની સુગંધથી મહેકતી આષાઢની સાંજ અને કદી તો વસંતના છેલ્લા પ્રહરના, થાકેલાં વાજિંત્રોએ કાઢેલા પીલુ બારોયાના સ્વર— આ સત્તર વરસો સતત આવા જ પ્રસંગોથી એના મનમાં સચવાયેલાં હતાં.

અને આ બધા સાથે ચાલતી તેની હાક મને બોલાવવા માટે. એ હાકને જે વ્યક્તિ જવાબ દેતી તે કાંઈ માત્ર વિધાતાએ ઘડેલી વ્યક્તિ ન હતી; તે વ્યક્તિ તેના સત્તર વર્ષના પરિચયથી ઘડાઈ હતી. કોઈ વાર આદરથી તો કોઈ વાર અનાદરથી; કોક વાર કામમાંથી તો કોક વાર નવરાશથી; કોક વાર લોકો સમક્ષ તો કોઈ વાર રહસ્યપૂર્ણ એકાન્તમાં, એક જ વ્યક્તિના મનોમય પરિચયમાંથી ઘડાયેલો તે માણસ હતો.

ત્યાર પછી બીજાં સત્તર વર્ષ વહી ગયાં. પણ આ સત્તર વરસના બધા દિવસો અને બધી રાત્રિઓ પેલા સત્તર

વરસના નામોચ્ચારરૂપી પ્રેમ-સૂત્ર વડે બંધાયેલાં લાગતાં નથી — કેવાં છૂટાંછવાયાં લાગે છે.

તેથી જ આ દિવસો અને આ રાત્રિઓ મને રોજ પૂછે છે, 'અમારું શું? અમને પ્રેમથી પાસે બોલાવી કોણ અપનાવવાનું છે?'

હું તેમને કાંઈ જ જવાબ આપી શકતો નથી. ચૂપ બેઠો વિચારમાં પડી જાઉં છું. અને તેઓ પણ પવન સાથે ઊડી જતાં કહે છે, 'ચાલ્યાં અમે શોધવાને.'

'કોને?'

કોને તે તેમને ખબર નથી હોતી. તેથી તે કોઈ વાર આમ દોડે છે, કોઈ વાર ત્યાં નાસે છે, સાંજનાં બંધનહીન વાદળો પ્રમાણે અંધારામાં ડૂબકી મારે છે અને ફરી કદી દેખાતાં નથી.

নিরূপণ — সতেরো বছর

કહ્યું જ છે કે કવિને પત્નીસુખ બધું મળીને ૧૭ વરસ મળ્યું. તે પ્રેમોત્કટ અવધિને અંતે થયેલું વિયોગદુઃખ એમણે 'સ્મરણ' નામના પોતાના કાવ્યસંગ્રહમાં ગ્રથિત કરી રાખ્યું છે. ત્યાર પછી સત્તર વર્ષો વહી ગયાં અને 'લિપિકા' નામનાં રેખાચિત્રો અથવા સાહિત્યકુસુમો ફૂલવતી વેળાએ કવિને પત્નીનું ફરી ઉત્કટતાપૂર્વક સ્મરણ થયું. સહવાસનાં તે સત્તર વર્ષો અને ત્યાર પછી વિધુરાવસ્થામાં વિતાડેલાં આ સત્તર વર્ષો વચ્ચેના વૈષમ્યનો ખ્યાલ આવી મનમાં જે વિષાદ ઊભરાયો, તે જ આ રેખાચિત્રમાં અત્યંત નાજુક રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. સ્મરણ કાવ્યોમાં દુઃખનો આવેગ હોવો સ્વાભાવિક જ હતું. પછીનાં સત્તર વરસોમાં તે આવેગ ઓસર્યો છે, તેથી દુઃખ કાંઈ ઓછું થયું નથી. દુઃખ સહન કરવાની ટેવ પડવાથી શોકે શાન્તિનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. પણ તેમાંથી વિષાદનું તૂરાપણું કાંઈ ગયેલું નથી. તેથી જ પ્રસ્તુત સ્મરણાંજલિ આટલી કષાયમધુર થઈ છે.

શેકેલા રવામાં ઘી-સાકરનું સ્નિગ્ધ મધુર મેળવણ હોય છે તેથી જ લાડુ સરસ બંધાય છે. આ મેળવણ ન હોય અથવા ઓછું પડે તો તે જ રવાના કણો સમુદ્રકિનારેની રેતીની પેઠે ફીસા થઈ જાય છે. કવિ કહે છે કે પહેલાંનાં સત્તર વરસો સુધી પત્નીએ તેના સ્નિગ્ધ-રસિક સહવાસ વડે પોતાનું આયુષ્ય કૃતાર્થ કર્યું હતું અને એ વરસોને બાંધીને એકરૂપ કર્યાં હતાં. હવે એ રસાયણ રહ્યું નહીં, તેથી હવેના દિવસો સૂના અને વીખરાયેલા થયા છે. સ્મરણમાંયે ટકતા નથી, સરકી જાય છે; ક્યાં જાય છે તેય સમજાતું નથી.

આ નાનકડી સ્મરણસંહિતામાં કવિએ પોતાની પત્નીને જે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી છે તે કોઈ પણ નારીને ધન્યતા ઉપજાવે એવી છે. આ સત્તર વર્ષોમાં જે હું બન્યો, મારું જીવન-સંગઠન દૃઢ અને સમૃદ્ધ

થઈ શક્યું તે બધું જ કાંઈ બ્રહ્મદેવને અથવા તેના સૃષ્ટિક્રમને લીધે નહીં. મારી પ્રેમચતુર પત્નીએ અનેક રીતે મને હાથમાં લઈ કોઈ એક કુશળ કારીગરની પેઠે આકાર આપ્યો. અને મારા એ જીવનમાં મૂલ્ય ભર્યું એનો જ આ પ્રતાપ હતો.

અને તેથી જ ત્યાર પછીનાં આ સત્તર વર્ષો ભૂખમરા જેવાં સાવ સૂનાં લાગે છે.

પ્રથમ શોક

જંગલની છાયામાં થઈ જે રસ્તો જતો હતો તે આજે ઘાસથી ઢંકાઈ ગયો છે.

એવા શાન્ત એકાન્ત સ્થળે કોકે મને પૂછ્યું, 'શું તું મને ઓળખતો નથી?'

મેં પાછા વળી ધ્યાનથી જોયું અને કહ્યું, 'ઓળખાણ તો પડે છે પણ નામ કાંઈ બરાબર યાદ આવતું નથી.'

તે વ્યક્તિએ કહ્યું, 'હું છું એ જ તમારો જૂનો પચ્ચીસીનો શોક.'

તે વ્યક્તિની આંખોના ખૂણામાં પાણી ઝળક્યું, જાણે જલાશય પર ચળકતી ચંદ્રની કોર.

હું અવાક બની ઊભો જ રહ્યો. પછી બોલ્યો, 'તે દિવસે દેખાતી હતી શ્રાવણના મેઘોના જેવી કાળી સાવળી અને આજે જોઉં છું તો દીસે છે અશ્વિનના સુવર્ણની પ્રતિમાસમી. તે વખતનું નયનોનું બધું જ નીર ખોઈ બેઠી શું ?

એક શબ્દ પણ ન બોલતાં તે સહેજ હસી: સમજી ગયો તે હાસ્યમાં જ સર્વ કાંઈ સમાયેલું છે. વર્ષાઋતુના મેઘોએ જાણે શરદઋતુમાંના પારિજાતનું હાસ્ય જ શીખી લીધું છે.

મેં પૂછ્યું, 'પચ્ચીસીનું તે મારું યૌવન તેં હજીયે સાચવી રાખ્યું છે કે?'

તેણે કહ્યું, 'આ જુઓ ને મારા હૈયાનો હાર.'

ખરેખર, તે દિવસના વસંતની માળામાંથી એક પાંખડી પણ પડી ગયેલી નહોતી.

મેં કહ્યું, 'મારું બીજું બધું જ જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું છે. પણ તારા હૈયા પરનું મારું તે પચ્ચીસીનું યૌવન માત્ર આજ પણ મલૂલ થયું નથી!

તેણે તે માળા ધીરે ધીરે પોતાના ગળામાંથી કાઢી મારે ગળે પહેરાવી અને બોલી, "યાદ છે કે, તે દિવસે તેં કહ્યું હતું કે 'મને સાંત્વન નહીં, શોક જ જોઈએ છે?'

હું શરમાઈને બોલ્યો, 'કહ્યું હતું ખરું, પણ પછી ઘણા દિવસો વહી ગયા અને હું ક્યારનો ભૂલી ગયો.'

તે મૂર્તિ બોલી, 'જે અંતરાત્માનું તે વરદાન હતું તે પોતે શી રીતે ભૂલી શકે? ત્યારથી જ હું છાયામાં બેસી રહી છું, હવે મને અપનાવી લે.'

હું તેનો હાથ મારા હાથમાં લેતો બોલ્યો, 'કેવી છે આ તારી અપરૂપ મૂર્તિ?'

એણે કહ્યું, 'જે શોક હતો તે જ આજે બન્યો છે શાન્તિ.'

નિરૂપણ — પ્રથમ શોક

૧

શોકનું દુઃખ જ્યારે બિલકુલ તાજું હોય છે ત્યારે શોક ઓછો થાય એવું આપણે જરાયે ઇચ્છતા નથી. લાગે છે કે શોક ઓછો થાય તો પ્રિયજનની કિંમત ઘટાડવા જેવું છે. શોક ભૂલી જવાની ઇચ્છા કરવી એ પ્રિયજન પ્રત્યે કૃતઘ્નતા જ છે.

પણ શોક છાતી સાથે ચાંપી રાખ્યા છતાં તે સચવાતો નથી. જીવન — જીવતું જીવન — મરેલાંનું સ્મરણ ક્યાં સુધી હૈયામાં ભરી રાખે? પ્રત્યેક રાત્રિ શોકમય સ્મરણોને શીળાં વાસી કરતી જાય છે. અને શોકથી રહેંસાયેલું હૈયું વિસ્મૃતિના જળમાં ડૂબી નીકળતાંવેંત ફરી સાજુંતાજું થવા માંડે છે.

પછી જ્યારે, કોઈ પણ કારણે, જૂની વાતો યાદ આવે છે, ત્યારે ભૂતકાળ એકદમ તાજો વર્તમાન જેવો થઈ જાય છે અને તે દિવસોના પોતાના યૌવનની અને આજના વાર્ધક્યની અણજાણતાં તુલના થવા લાગે છે.

કોઈ વાદળ શાન્ત થતાં જેમ આકાશ ધોવાઈ નીકળે છે, સર્વ વનસ્પતિ તાજાંતવાનાં લાગે છે, જંગલની પગદંડીઓ પણ ઘાસથી છવાઈ જાય છે અને જ્યાં જુઓ ત્યાં સમૃદ્ધ શાન્તિ ફેલાયેલી દેખાય છે, તે જ રીતે શોકનો કાળ ઓસરે એટલે તે શોક પણ સંયમપૂત થઈને એક જાતનું માધુર્ય ધારણ કરે છે. તેમાંથી નવી જ સુવાસ ફૂટવા માંડે છે. અને જે એક કાળે શોક હતો તે હવે શાંતિરૂપ થઈને જીવન ઉપર નવીન જ ઓપ ચડાવે છે.

૨

જમવાનું જ્યારે તૈયાર થયેલું હોતું નથી ત્યારે બાળકો પજવે નહીં તેથી મા તેમના હાથ પર કંઈક થોડું મૂકી એમને રમવા મોકલી દે છે. ગોળનો કકડો હોય કે એકાદ પતાસું હોય. તે તો

બાળકની ફોસલામણ જ હોય છે. પછી જમવાનું તૈયાર થાય એટલે બાળકોને રમતમાંથી પકડી આણી મા તેમને જમવા બેસાડે છે અને પેટ ભરીને જમાડે છે. આ પછીનું અન્ન તે ફોસલામણ નહીં પોષણ હોય છે.

જગતનું સુખ આ હાથ પર મૂકેલી પ્રમોદી જેવું હોય છે. તે ફોસલામણ છે. પ્રમોદી ચટકો લગાડે છે. જરાક મોહ પમાડે છે, વખત ટાળી લે છે, પણ તેનાથી કાંઈ પેટ ન ભરાય, શરીરે ન વધે. પછી જ્યારે બરાબર વખત થાય છે ત્યારે માણસને ભાગે એનો ખરો આહાર—પૌષ્ટિક દુઃખ એને આપવામાં આવે છે, પેટભરીને આપવામાં આવે છે. તે જીવનમાં ઊંડે સુધી ઊતરે છે અને જીવનના વ્યક્તિત્વને વધારે છે. ઈશ્વરનું ખરું વરદાન તો આ જ.

હવે વાત એમ છે કે ઈશ્વર જ્યારે મનુષ્યને એક ભેટ આપે છે ત્યારે તે જ ક્રિયા વડે એ પેલી ભેટને માણસ પણ આપે છે. માણસે તે ભેટને સ્વીકારી એને સાચવી રાખવાની હોય છે, યોગ્ય રીતે વાપરવાની પણ હોય છે. આ થયું માણસનું કર્તવ્ય. બીજી તરફ એ ભેટને માણસનો સ્વીકાર કરવાનું હોય છે, એને સંભાળવાનો હોય છે, તેનો વિકાસ કરાવવાનો હોય છે. આ જવાબદારી એ ભેટે પણ ઓળખવાની હોય છે. ઈશ્વરે માણસને શોક આપ્યો. તેને સાચવવો, તેનો ઉપયોગ કરી લેવો એ થયું માણસનું કામ. ઘણી વાર માણસ એ કર્તવ્યને થોડાકમાં પતાવી દે છે. મનુષ્ય પ્રમાદી છે. બાળક જ રહ્યો ને! પણ શોક પોતાની જવાબદારી કેમ વીસરી શકે? તે મહાન છે. તે અખંડ જાગ્રત રહી માણસની સેવા કર્યા જ કરે છે. અને છેવટે પ્રગાઢ શાંતિનું રૂપ ધારણ કરી તેનું જીવન સુવાસિત કરે છે.

ક્યાં છે?

૧

બાપ સ્મશાનેથી પાછો આવ્યો.

તે વખતે સાત વર્ષનો એનો દીકરો — સાવ નાગો-પૂગો, — ગળામાં સોનાનું તાવીજ — ગલી તરફની અટારીની બારીમાં એકલો ઊભો છે.

તેના મનમાં શું શું ચાલે છે તેની તેને પોતાને પણ ખબર ન હતી.

સવારનો તડકો સામેના ઘરઆંગણાના નીમની ડાળો પર ઝળકવા લાગ્યો.

ફેરી વેચનારો ગલીમાં આવી બે ચાર વાર પોકારીને પાછો ગયો.

બાપે ઘેર પહોંચતાંવેંત બાળકને પોતાના ખોળામાં લીધો. બાળકે પૂછ્યું, 'બાપા, બા ક્યાં છે?'

બાપે આકાશ તરફ જોઈ કહ્યું, 'સ્વર્ગમાં'.

૨

તે રાત્રે શોકગ્રસ્ત થાકેલો બાપ અડધી ઊંઘમાં પણ ડૂસકું ખાઈને જાગી ઊઠતો હતો.

દરવાજામાં ટમટમતો દીવો અને ભીંત પર બે ગરોળીઓ.

સામે જ અટારી હતી. તે બાળક ક્યારનોયે ત્યાં આવી ઊભો રહ્યો.

ચારે તરફ ઓલવાયેલા દીવાવાળાં ઘરો જાણે દૈત્યપુરીના પહેરેગીર જ, ઊભા ઊભા ઊંઘે છે.

દિગંબર બાલક આકાશ તરફ એકીટશે જોઈ રહ્યો છે.

એનું બાવરું મન કોઈકને પૂછતું હતું, 'ક્યાં છે સ્વર્ગનો રસ્તો?'

પણ આકાશમાં કોઈ પણ સાદ ઊમટ્યો નહીં.

ફક્ત તારામાંથી મૂક અંધકારનાં અશ્રુ ચમકતાં હતાં.

…રૂપણ — પ્રશ્ન

બાલ્યકાળનું કાવ્ય એટલે મૂંઝાયેલું તત્ત્વજ્ઞાન.

બાપે સ્મશાનમાં જઈ પોતાની જીવનસંગિનીનું વિસર્જન કર્યું અને જેણે જન્મભર સાથ આપ્યો અને સેવા કરી તેની જ રાખ થયેલી, ભીની આંખોએ જોઈ એ ઘેર પાછો આવ્યો. જીવતાં જે સંગિની હતી તે મરણના દિવ્ય સ્પર્શે અને પ્રેમ-સ્મરણોના કીમિયા વડે દેવી થઈ હતી. ઘેર આવીને જોય છે તો તેણે આપેલો નાનકુડો પોતાની વાટ જુએ છે. ચાર દિવસનું ઘરનું ગાંભીર્ય બાળકને કેમે કર્યું સમજાય નહીં. પોતાની બાને આ બધા શા માટે, ક્યાં લઈ ગયા એ પણ એના ધ્યાનમાં ન આવે. બાળકે બાપને પૂછ્યું, '—બા ક્યાં છે?' બાપના હૃદયમાં તેની નવી આવૃત્તિ હમણાં જ તૈયાર થઈ હતી. તેનું આ નવું સરનામું એણે દીકરાને આપ્યું.

રાત્રે બાપ અને દીકરો પોતપોતાની પથારીમાં સૂઈ ગયા. આજે બાપને હતો સહવાસ કેવળ દુઃખદાયક સ્મૃતિઓનો જ. અને દીકરાની પથારીમાં બાને બદલે માત્ર શૂન્ય પોલાણ જ હતું. બાળક ઊઠ્યો. એને જવું હતું બાની પાસે, પણ ત્યાંનો રસ્તો એ જાણતો નહોતો. પૂછવું કોને? એ અટારી પર ગયો, એણે આકાશને, આકાશના અંધારાને અને તે અંધકારની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાણ માપનારા તારાઓને પૂછી જોયું. સ્વર્ગનો રસ્તો ક્યાંથી છે? હું ત્યાં શી રીતે જાઉં? અંધારું એટલે અજ્ઞાન, અંધારું એટલે પોલાણ. બાવરા મનને એ પોલાણમાંથી જવાબ તે શો મળવાનો હતો?

સ્વર્ગનો આભાસ દેનારા, પણ પોતે જ સ્વર્ગની શોધમાં રહેતા તારાઓ પોતે જ અસમંજસમાં હોઈ પોતાનાં ગરમગરમ આંસુઓને ટાઢાં કરી એમણે બાળક સુધી પહોંચાડવા માટે રાત્રિના હાથમાં સોંપ્યાં. ભોળા શિશુને એમણે શ્રદ્ધાની દીક્ષા આપી હશે?

બાપે પોતાના દાંપત્યજીવનમાંથી એક પ્રૌઢ સ્વર્ગ તૈયાર કર્યું હતું. વિશ્વાસુ બાળકે તે ઉત્તરમાંથી અને ઓગળી ગયેલા કપૂરના કકડાની સુવાસ પાછળ રહે, તે જ રીતે એને ઘેરી રહેલા બાના વાત્સલ્યમાંથી પોતાનું એક મુગ્ધ સ્વર્ગ તૈયાર કર્યું હતું અને આ બન્ને સ્વર્ગો અડધી ઊંઘમાં જોડે જોડે વધવા માંડ્યાં હતાં.

કવિએ પોતાની સહૃદયતા વડે આ બન્ને સ્વર્ગોનાં સૂચન આપણી આગળ મૂકી તેમની દ્વારા પ્રેમનું સ્વર્ગ કેવું હોય છે એની ઝાંખી આપણને કરાવી છે.

२

વાર્તા

૧

બાળક જરાતરા બોલતો થયો ન થયો કે તરત કહેવા લાગ્યો, "વાર્તા કહો."

દાદીમાએ શરૂઆત કરી, 'એક હતો રાજાનો દીકરો, એક હતો કોટવાલનો દીકરો, અને એક હતો સોદાગરનો દીકરો'—

ગુરુજીએ ધધડાવીને કહ્યું, 'ત્રણ ચોક બાઽઽર.'

પણ તે જ વખતે તેમના કરતાં પણ મોટેથી ગરજ્યો રાક્ષસ — 'હાઉ–માઉ–ખાઉ —' આંકના પાડાના બરાડા કેમે કરીને બાળકના કાનમાં પહોંચે નહીં.

જે હિતચિંતક હતા, તેમણે બાળકને ઘરમાં ગોંધી રાખી ગંભીર અવાજે કહ્યું, 'ત્રણ ચોક બાર' એ જ ખરું છે અને રાજાનો દીકરો, કોટવાલનો દીકરો, સોદાગરનો દીકરો — આ બધું મિથ્યા; માટે —

બાળકનું મન તે ક્ષણે માનસ-ચિત્રના પેલા સમુદ્રને પાર કરી ગયું, જેનું નામનિશાન પણ નકશામાં મળતું નથી. 'ત્રણ ચોક બાર' એની પાછળ પાછળ પોતાની નાવ ચલાવે છે, પણ અંકલિપિનું સુકાન ત્યાંના પાણીને પહોંચી વળી શકતું નથી.

હિતચિંતકોને લાગે છે કે આ બધું સાવ અનાડીપણું જ છે: એને તો સોટીના સોળથી જ ઠેકાણે આણવું જોઈએ.

ગુરુજીનો ચહેરો જોઈ દાદીમા ચૂપ થઈ ગયાં.

પણ આપત્તિ કાંઈ આમ ટાળી ટળાતી નથી, એક જાય તો બીજી આવે છે. હવે કથાકાર ભટજીએ આવી આસન જમાવ્યું અને એમણે શરૂ કરી એક રાજપુત્રના વનવાસની કથા.

ત્યાં પેલી રાક્ષસીનું નાક કપાય છે, ને અહીં હિતચિંતકો ચલાવે છે, "ઇતિહાસમાં આને માટે કાંઈ જ પુરાવો નથી. ઘરમાં, ચૌટે, બજારહાટે જેનો પુરાવો મળે છે તે તો છે 'ત્રણ ચોક બાર.'"

એટલી વારમાં તો હનુમાને કૂદકો માર્યો હતો આકાશમાં, એટલે એટલે ઊંચે કે ઇતિહાસ કેમે કરી એવું ઉડાણ કરી ન શકે.

પાઠશાળામાંથી વિદ્યાલયમાં, વિદ્યાલયમાંથી મહા-વિદ્યાલયમાં, આ ક્રમે ભઠ્ઠીમાં ઘાલી, અનેક ઓપ ચડાવી બાળકના મનને શુદ્ધ કરવાનું કામ ચાલુ જ હતું. પણ ગમે તેટલી ચાળણીએ ચાળો તોયે આ બે શબ્દો કાંઈ છૂટતા નથી, 'વાર્તા કહો.'

૨

આ પરથી દેખાઈ આવે છે કે માત્ર બાળપણમાં જ નહીં પણ જીવનની બધી જ અવસ્થામાં માણસ વાર્તા-પ્રિય જીવ છે. અને તેથી જ જગતભરમાં લોકોએ ઘેરઘેર, યુગયુગથી, દરેકની જીભ પર અને દરેક લખાણમાં વાર્તાઓ એકઠી કરીને જે પહાડ ઊભો કર્યો છે તે માણસના બીજા બધા જ સંગ્રહને ટપી ગયો છે.

હિતચિંતકો એક વસ્તુનો રીતસર વિચાર કરતા નથી કથા-વાર્તા રચવાનું ગાંડપણ જ સૃષ્ટિકર્તાનું છેવટનું ગાંડપણ છે; એ વિધાતાને ઠેકાણે આણ્યા વગર માણસની સુધરવાની આશા જ નથી.

એક વખતે વિધાતા પોતાના કારખાનામાં આગમાંથી પાણી, અને પાણીમાંથી ભૂમિ બનાવવામાં તલ્લીન હતા. સૃષ્ટિ તે વખતે હતી ગલદ્ઘર્મ, બાષ્પભારાકુલ. ધાતુના પથ્થરના મોટા મોટા ટુકડા એક પર એક ચણાતા જતા હતા; જ્યાં જોઈએ ત્યાં વીખરાયેલો પડ્યો છે માલમસાલો અને ધમાધમ ચાલે છે ટીપણી. તે દિવસના વિધાતાને જોઈ કેમે કરી મનમાં ન આવત કે એનામાં કોઈ પણ જાતની બાલિશતાને અવકાશ છે. તે વખતની બધી ખટપટ જોતાં એમ જ લાગે કે આજ છે ખરું 'સારપૂર્ણ'.

ત્યાર પછી ક્યારેક પ્રાણનો પાયો નંખાયો અને તૃણાંકુર ફૂટ્યા, પશુ છૂટ્યાં અને પક્ષી ઊડ્યાં ચારે કોર. કેટલાક પોતાને જમીન સાથે બાંધી રાખી આકાશ તરફ અંજલિ ફેલાવી ઊભા રહ્યા; કેટલાકે, છૂટ મળતાં જ પૃથ્વી પર વિવિધ રૂપે પોતાનો વિસ્તાર શરૂ કર્યો; કેટલાક પાણીના બુરખા પાછળ નિ:શબ્દ નૃત્ય વડે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવામાં તલ્લીન થયા, તો કેટલાક આકાશમાં પાંખ ફેલાવી સૂર્યલોકની વેદી સામે અર્ઘ્ય અર્પવામાં મગ્ન બન્યા.

ત્યારથી વિધાતાના મનનું ચાંચલ્ય ધ્યાનમાં આવવા લાગ્યું.

આવી રીતે યુગના યુગ વીતી ગયા. સહસા એક દિવસ સૃષ્ટિકર્તાના મનમાં કોણ જાણે શી લહેર ઊઠી કે એણે ઓગણપચાસ વાયુને પોતાના કારખાનામાં આણવાનો હુકમ કર્યો. તે બધાયનો ઉપયોગ કરી એણે માણસ ઘડ્યો. આટલા દિવસ પછી હવે શરૂ થઈ વાર્તાની લીલા. એનો ઘણો વખત નીકળી ગયો હતો વિજ્ઞાનમાં, શિલ્પકળામાં; હવે શરૂ થયું સાહિત્યનું સામ્રાજ્ય.

હવે એણે વાર્તાઓ દ્વારા માણસનો વિકાસ ચલાવ્યો. આહાર, નિદ્રા, સંતાનપાલન એ હતું પશુપક્ષીનું જીવન; અને વાર્તાઓ બની માણસનું જીવન. કેટલીયે વેદના, કેટલીયે ઘટના; સુખ, દુઃખ, રાગ, વિરાગ, સારા, નરસાના કેટલાયે આઘાત પ્રત્યાઘાત. ઇચ્છા સાથે ઇચ્છા, એક સાથે દસ, સાધના સાથે સ્વભાવનો, કામનાનો ઘટના સાથે, આમ જુદા જુદા સંઘાતોનાં કેટલાંયે આવર્તનો ચાલ્યાં. નદી, પાણીનો પ્રવાહ, તેવો જ માણસની વાર્તાનો પ્રવાહ. એટલે લોકો એકબીજાની સામે આવતાં જ પ્રશ્નોની ઝડી શરૂ થાય છે, 'કેમ છે?' 'શી ખબર?' અને 'ત્યાર પછી?' આવી રીતે 'અને પછી–' 'અને પછી–' એક પછી એક વિણાઈ પૃથ્વી આખીમાં માણસની વાર્તા ગૂંથાય છે. આને જ કહે છે જીવનની કહાની, આ જ કહેવાય છે માનવનો ઇતિહાસ.

વિધાતાએ રચેલો ઇતિહાસ અને માનવે રચેલી વાર્તા આ બન્ને મળીને જે બને છે તે છે માણસનું જગત. માનવને માટે કેવળ અશોકની જ વાત, અકબરની જ

વાર્તા સત્ય એવું નથી; જે રાજપુત્ર સાત સમુદ્ર પાર કરી સાત સાત રાજ્યોનાં ધનરત્નોની શોધમાં જાય છે તે પણ સત્ય જ; અને જે હનુમાનને ગંધમાદન પર્વત ઉખેડી આણવામાં જરાયે અંદેશો મનમાં આવ્યો નહીં, તે ભક્તિ-વિમુગ્ધ હનુમાનની સાદી ભોળી સરળ હિંમતની કથા પણ સાચી. મનુષ્યના મનમાં જેટલો ઔરંગઝેબ સત્ય, તેટલો જ દુર્યોધન સત્ય. કોને માટે પુરાવો વધારે ને કોને માટે ઓછો એ હિસાબે નહીં પણ કેવળ કથા તરીકે જે કસોટીએ ઊતરે તે જ એની દૃષ્ટિએ સર્વાધિક સત્ય છે.

માણસ એ વિધાતાના સાહિત્યલોકનું પ્રાણી. તે નથી વસ્તુનો બનેલો કે નથી તત્ત્વનો. અનેક જાતના પ્રયત્નો વડે પણ હિતચિંતક કેમે કરી માણસને આ ભુલાવી શક્યા નહીં. છેવટે લાચાર થઈ એમણે હિતોપદેશ અને વાર્તાઓ વચ્ચે તડજોડ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ સનાતન સ્વભાવ-દોષને લીધે કેમેકરીને તે આ બન્નેનો મેળ બેસાડી શક્યા નહીં. આમ કરવાથી વાર્તા પણ બગડે છે અને હિતોપદેશ પણ મરી જાય છે, અને પાછળ રહી જાય છે માત્ર કચરાનો ઢગલો જ.

નિરૂપણ — ગલ્પ

૧

પંચતંત્રની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે એક રાજાએ પોતાના રાજકુમારોને વિદ્યા ભણાવી કુશલ કરવાની પરાકાષ્ઠા કરી પણ ઠોઠ દીકરાઓએ બાપને બધી રીતે નિરાશ કર્યા. એવે વખતે વિષ્ણુશર્મા નામનો એક બ્રાહ્મણ પંડિત રાજાના દરબારમાં આવ્યો, અને એણે છ મહિનામાં પેલા બુદ્ધિહીન રાજપુત્રોને સુબુદ્ધ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. આવા બીડું ઝડપનારા લોકો રાજદરબારમાં ઘણાયે હોય છે. કોઈ કોઈ વાર નિષ્ફળ જવાથી એમને પોતાનું માથું ખોવું પડે છે. પણ વિષ્ણુશર્માએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ખરી કરી દેખાડી અને પોતાનું નામ યુગયુગ માટે અજરામર કરી રાખ્યું.

વિષ્ણુશર્માએ શિક્ષણની કઈ પદ્ધતિ અપનાવી એ સમજી લેવું હોય તો 'પંચતંત્ર' અથવા તેનું જ પ્રતિબિંબ 'હિતોપદેશ' જોવું જોઈએ. નાનાં બાળકોને વાર્તા ગમે છે. માણસની વાર્તા કરતાં કૂતરા-બિલાડીની અને પશુપક્ષીની વાર્તાઓ બાળકોને વધારે ગમે છે. આવી વાર્તાઓથી પ્રારંભ કરી એ બ્રાહ્મણે વાર્તા દ્વારા રાજપુત્રોને આખું રાજકારણ શીખવ્યું.

વિષ્ણુશર્માનો દાખલો લઈ આજકાલ કેટલાયે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ વાર્તારૂપે ઇતિહાસ-ભૂગોળ શીખવે છે. ગણિત અને અર્થશાસ્ત્ર પણ એવી જ રીતે શીખવવાના પ્રયત્નો થયા છે. એવા લોકોએ રવિબાબુનો આ વાર્તા વિષેનો 'નિબંધ' જરૂર વાંચવો.

નાનાં બાળકોને સાકર ગમે છે એ જોઈ વૈદ્યોએ ખાટી, ખારી, તૂરી અને કડવી દવાઓને સાકરમાં ઘોળીને આપવાનું શરૂ કર્યું. બાળકોએ આ યુક્તિ ઓળખી લીધી. હવે દવા ફેંકી દઈ સાકર ખાવાનો જ એમનો પ્રયત્ન હોય છે, અને તેમ ન થઈ શકે તો, 'તમારી સાકર પણ નથી જોઈતી અને એમાં સંતાડેલી દવા પણ નથી જોઈતી.' એમ કહી તેઓ રિસાઈ બેસે છે.

આજના જીવનશાસ્ત્રી પણ રવિબાબુ પ્રમાણે જ કહે છે, કે સાકર કાંઈ માત્ર મીઠી જ નહીં પણ પૌષ્ટિક વસ્તુ પણ છે. ખાસ કરીને બાળપણમાં, શરીરના વિકાસ માટે સાકરની ઘણી જરૂર હોય છે. નિત્યના આહારમાં મીઠી વસ્તુઓને અભાવે જ બાળકો મળે ત્યારે પ્રમાણ બહાર સાકર ખાઈને માંદાં પડે છે. દવાની મદદ માટે નહીં પણ નિત્યના આહાર તરીકે એમને પૂરતી સાકર આપો અને એનું પરિણામ જુઓ! સાકર શુદ્ધ આહાર છે. પછી એ મીઠાં ફળ, ગોળ, ખડી સાકર, મધ, સુધારસ, કાકવી ગમે તે રૂપે આપો. પણ આ પ્રત્યક્ષ પૌષ્ટિક આહાર છે એમ સમજીને આપો. માત્ર દવાની મદદગાર તરીકે નહીં.

૨

સાચી બનેલી ઘટના ખરી હોય તોયે તે બધી જ કાંઈ જીવનનું સત્ય બની શકે નહીં. અને કલ્પના જોકે કાલ્પનિક જ હોય છે તોયે તે સત્યનો દ્રોહ જ કરે છે એમ પણ નથી. આ બે વસ્તુની જયારે માણસને પ્રતીતિ થઈ ત્યારે એની દષ્ટિ શુદ્ધ થઈ અને અંતર્બાહ્ય જગત તરફ જોવાની એને નવી જ દૃષ્ટિ સાંપડી. નાનાં બાળકોની બાળવાર્તાઓ હોય, પછાત લોકોની લોકકથા હોય અથવા પુરાણોની અદ્‌ભુત કથાઓ હોય, તેમનામાં જીવનનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે, જીવનરહસ્ય સુવાચ્ય અને સુબોધ રૂપે પરોવાયેલું હોય છે અને તેથી જ વાર્તાઓને શિક્ષણમાં સ્વતંત્ર અને મહત્ત્વનું સ્થાન હોવું જોઈએ એવો ટોલ્સ્ટોયની જેમ રવિબાબુનો પણ આગ્રહ છે. એટલા માટે જ એમણે આ નિબંધ લખ્યો છે. આટલા નાનકડા અને સહેલા નિબંધમાં એમણે અનેક મુદ્દાઓ આણ્યા છે અને તેથી જ આ નિબંધના વાક્યેવાક્યમાં વાતાવરણ બદલાતું જાય છે. ખરેખર જ આ લઘુનિબંધ નહીં પણ અત્યંત સંક્ષિપ્ત એવો મીમાંસા ગ્રંથ છે

૩

માણસ જાતજાતના અનેક વિષયોનું અધ્યયન કરે છે, પણ માણસની દૃષ્ટિએ સૌથી મહત્ત્વનો વિષય તો માણસ જ હોઈ શકે. 'ઐતિહાસિક માણસ', 'ધાર્મિક માણસ', 'ધની માણસ' અથવા 'જાદુગર માણસ' નહીં. આ બધા તો એકાંગી માનવ થયા. માણસના અધ્યયનનો સાચો વિષય તો 'કેવળ' માણસ જ છે, સાદો અને સંપૂર્ણ. અને તેથી જ ઇતિહાસ, પુરાણ, ખલપુરુષોનાં ચરિત્ર અને આત્મકથા વગેરેનો જન્મ થયા પહેલાં જ વાર્તાઓનો જન્મ થયો, કૂથલીઓનો જન્મ થયો અને ટાઢા પહોરનાં ગપ્પાંનો જન્મ થયો. હવા તથા પાણી બધે જ મળતાં હોવાથી જેમ માણસ તેનું મહત્ત્વ ભૂલી જાય છે અને દુર્લભ ચીજોની પાછળ પડે છે, તે જ પ્રમાણે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ કથાવાર્તાનો અનાદર કરી બીજા ઘણા વિષયોને આગળ કર્યા; પણ જીવનનો દ્રોહ કરીને શિક્ષણશાસ્ત્ર શી પ્રગતિ કરી શકે? રવિબાબુ કહે છે, "ઈશ્વરે વાર્તા સાથે જ માણસને જન્મ આપ્યો અને કહ્યું, 'આ આહાર પર પરિપુષ્ટ થાઓ. તેમાંથી જ તમને જીવનરહસ્ય મળી રહેશે.'" વાર્તાની યોગ્યતા સનાતન યજ્ઞથી જરાયે ઓછી નથી.

सहवार्ताः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनया प्रसविष्यध्वं एषा वोऽस्त्विष्ट-कामधुक् ॥

રવિબાબુએ વિકાસક્રમનો, Evolutionનો મર્મ જાણ્યો છે અને તેમાંથી મળેલો બોધ તેઓ પોતાની કાવ્યમય ભાષામાં અનેક રીતે લોકો આગળ મૂકે છે. સૌ પ્રથમ ભૌતિક સૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ. તે વખતે ઈશ્વર ફક્ત ગણિતશાસ્ત્રી અને વૈજ્ઞાનિક હતો. પછી ઈશ્વરમાં જીવનરસ ઉત્પન્ન થયો અને એણે વનસ્પતિ, કૃમિ-કીટ, જલચર, ભૂચર, ખેચર બધાંને ઉત્પન્ન કર્યાં. સૃષ્ટિનું રૂપ ફેરવાયું. એટલું જ નહીં ઈશ્વરના સ્વભાવમાં પણ પરિવર્તન થયું. પછી ઈશ્વરમાં કલ્પનાનો ઉદય થયો. (વિધાતાને ઘડપણની ઘેલછા વળગી એમ કહો, જોઈએ તો) તેણે કલ્પનાતરંગી

માણસ ઉત્પન્ન કર્યો. સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ફરી બદલાયું. સૃષ્ટિને એકલો હર્ષવાયુ જ થયો એમ નહીં, પણ સાથે સાથે ઓગણપચાસ પ્રકારના વાયુએ પૃથ્વીને પછાડી અને આ સર્વ ભૂતોનો ભૂતનાથ પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર તેમાં જોડાયો અને એણે માણસ તૈયાર કર્યો. મનુષ્યે પોતાનું જીવન-રહસ્ય ઓળખી સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું. હવે આ સાહિત્યને તમે કાઢી કેમ નાખી શકો? સાહિત્યના પ્રકાર અનેક છે. પણ આ બધા પ્રકારોનો શિરોમણિ છે કથા-વાર્તા. જીવનનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ વાર્તામાં જડી આવે છે. વાર્તાનો અવતાર ન થયો હોય એવી તસુભર જમીન પણ આ જગતમાં મળે નહીં અને વાર્તાની મીઠાશથી માણસ ગાંડો ન થયો હોય એવો એક પણ કાળ, એક પણ યુગ મળશે નહીં. વાર્તા ખરેખર સાર્વભૌમ અને ચિરંજીવી છે. એણે જ તો અશ્વત્થામા આદિ સાત જણાને ચિરંજીવપદ આપ્યું. એવી એ વાર્તા સૃષ્ટિના આરંભકાળથી કોઈ પણ વાહન વગર સર્વત્ર સંચાર કરી રહી છે.

[આ આખરનું વાક્ય લખ્યું ખરું, પણ સૂતશૌનક આદિ ઋષિથી માંડીને નારદ સુધી બધા જ સંચાર-નિષ્ણાતોએ મારી સામે વાર્તાના જ દરબારમાં ફરિયાદ નોંધાવી છે એવા તાજા સમાચાર કાને આવ્યા છે.]

મીનુ

૧

મીનુ પશ્ચિમમાં* ઊછરી હતી. નાનપણમાં કૂવા પાસેના શેતૂરના ઝાડ પરથી ચોરીને શેતૂર પાડવા જતી; તુવરના ખેતરમાં જે ઘરડો માળી ઘાસ નીંદતો તેની સાથે એની સારી દોસ્તી હતી.

મોટી થયા પછી એનાં લગ્ન જૌનપુરમાં થયાં. એને એક બાળક થયું, ને તે ગુજરી ગયું. ડૉક્ટરે કહ્યું, 'આ પણ બચશે કે નહીં કોણ જાણે.'

પછી તેને કલકત્તા લઈ આવ્યા.

કુમળા વયની હતી એ. કાચા ફળની જેમ એના કોમળ પ્રાણો પૃથ્વીના ડીંટને મજબૂત પકડી રહ્યા હતા. જે કાંઈ કાચું–કુમળું ભાસે, જે કાંઈ લીલુંછમ દેખાય, જે કાંઈ સજીવ લાગે તે બધાની જ એને ઘણી માયા હતી.

એનું હતું માત્ર આઠદસ હાથનું નાનકડું આંગણું. અને એટલામાં હતો એનો નાનકડો બાગ.

આ બાગ એટલે જાણે એના ખોળા પરનું બાળક જ. બાગની વાડ પર એણે કૃષ્ણકમલની વેલી ચઢાવી હતી. તે વેલી પર કળીઓ બેઠી ન બેઠી ત્યાં તો એને ચાલ્યા જવું પડ્યું હતું. ગલીનાં પાળેલાં અને ન પાળેલાં બધાં જ

* પશ્ચિમ પ્રદેશ — બંગાળી સમાજમાં બંગાળની પશ્ચિમે રહેલા તમામ પ્રદેશને પશ્ચિમ કહે છે. હવે એનો અર્થ લગભગ બંગાળ સિવાયના બધા પ્રાન્ત એમ થયો છે.

કૂતરાંઓને એની પાસેથી અન્ન મળતું. પ્રેમ પણ મળતો. જે કૂતરાને એ સૌથી વધારે ચાહતી તે હતો નાકે નકટો, ને એનું નામ હતું ભોતા.

તે જ કૂતરાના ગળાને શોભાવવા માટે મીનુ રંગીન મણિની માળ પરોવતી હતી. તે અધૂરી જ રહી હતી. જેનો એ કૂતરો હતો એણે કહ્યું, 'ભાભી, આને તમે સાથે જ લઈ જાઓને.'

મીનુના પતિએ કહ્યું, 'નથી વહોરી લેવી એ નકામી પીડા.'

૨

કલકત્તાના ઘરમાં બીજા માળની ઓરડીમાં મીનુ પડી રહે છે. પાસે બેઠેલી હિંદુસ્તાની દાઈની સતત બકબક ચાલુ છે. તેમાંનું મીનુ કંઈક સાંભળે છે, કંઈક સાંભળતી નથી.

એક દિવસ આખી રાત મીનુને ઊંઘ આવી ન હતી. પરોઢિયાનું અંધારું સહેજ ઓછું થતાં જ એને દેખાયું કે, તેની બારી નીચેના ચંપાનું ઝાડ ફૂલથી ભરાઈ ગયું છે. તેની કોમલ સુગંધની નાનકડી લહેરે મીનુની બારી પાસે આવીને જાણે પૂછ્યું, 'ઠીક તો છે ને?'

તેના ઘર અને બાજુના ઘરની વચ્ચેની સાંકડી જગાનું એ પ્રકાશભૂખ્યું ઝાડ, વિશ્વપ્રકૃતિનું ભોળું બાળક, આપણે અહીં કેવી રીતે આવી પડ્યા છીએ એની મૂંઝવણથી ગભરાયેલા જેવું ત્યાં ઊભું હતું.

થાકેલી મીનુ મોડી ઊઠતી અને ઊઠીને તરત જ ઝાડ તરફ જોતી. પણ તે દિવસ જેવાં એના પર હવે ફૂલે

દેખાતાં નથી. એ દાઈને પૂછે, 'બહેન, દાઈ, તને મારા ગળાના સમ. આ ઝાડને આસપાસ ખોદી એને પાણી આપતી જજે.'

આ ઝાડ પર આજકાલ કેટલાય દિવસ થયાં ફૂલ કાં દેખાતાં નથી એ તરત સમજાયું.

પરોઢનો પ્રકાશ અર્ધખીલેલા કમળ જેટલો ખીલ્યો હતો. આવે વખતે હાથમાં છાબડી લઈ પૂજારી મહારાજ ઝાડને જોરજોરથી આંચકો મારવા લાગ્યો. જાણે ખંડણી વસૂલ કરવા આવેલો બારગીર સિપાઈ.

મીનુએ દાઈને કહ્યું, 'દોડતી જા, બાઈ, અને પેલા મહારાજને બોલાવી લાવ એકદમ.'

ભટજી આવ્યા એટલે મીનુ એમને પ્રણામ કરી બોલી, 'મહારાજ, ફૂલો કોને માટે લઈ જાઓ છો?'

ભટજીએ કહ્યું, 'ઈશ્વર માટે.'

મીનુ બોલી, 'ભગવાને તો પોતે થઈને જ આ ફૂલો મારે માટે મોકલ્યાં છે.'

'તારે માટે?'

'હા. મારે જ માટે. ઈશ્વરે જે આપ્યું છે તે કાંઈ પાછું લેવા માટે આપેલું નથી.'

ભટજી મહારાજ ચિડાઈને ચાલતા થયા.

બીજે દિવસે પરોઢિયે જ્યારે પૂજારી મહારાજે ફરી ઝાડને આંચકા મારવાની શરૂઆત કરી, ત્યારે મીનુએ દાઈને કહ્યું, 'ઓ દાઈ, મારાથી કાંઈ આ ઉઘાડી આંખે જોવાતું નથી. બાજુની ઓરડીમાં બારી પાસે મારી પથારી કરી આપ.'

૩

બાજુની ઓરડીની બારી સામે રાયચૌધરીની હવેલી હતી. મીનુએ પોતાના પતિને બોલાવીને કહ્યું, 'જુઓ, જુઓ. કેટલો સુંદર છે પેલો છોકરો! તેને લાવીને મારા ખોળામાં જરા બેસાડો ને.'

પતિએ કહ્યું, 'ગરીબને ઘેર તે પોતાનું બાળક શાને મોકલે?'

મીનુ બોલી, 'એવું શું બોલો છો? અરે, નાનાં બાળકને માટે શ્રીમંત તથા ગરીબનો કાંઈ ભેદ હોતો હશે? દરેકના ખોળામાં છે એનું રાજસિંહાસન.'

પતિએ પાછા આવીને કહ્યું, "દરવાને કહ્યું, 'બાબુને હમણાં મળી શકાય એમ નથી.'"

બીજે દિવસે સાંજે મીનુએ દાઈને બોલાવી કહ્યું, 'જોને કેવો બાગમાં એકલો જ રમે છે. દોડતી જા અને એના હાથમાં આ સંદેશ મૂકી આવ.'

સાંજે પતિ એની પાસે આવી બોલ્યો, 'એ લોકો ઘણું જ ચિઢાયા છે હં કે.'

'કેમ ભાઈ, શું થયું?'

'એ લોકો કહે છે, દાઈએ જો ફરી એમના બાગમાં પગ મૂક્યો તો એને પોલીસને સ્વાધીન કરી દઈશું.'

મીનુની બન્ને આંખોમાંથી શ્રાવણભાદરવો વરસવા લાગ્યો. એણે કહ્યું, 'મેં જોયું. બધું જ જોયું. એ લોકોએ એના હાથમાંથી સંદેશ ઝૂંટવી લીધો અને પછી એ બરાબર ઝૂડી કાઢ્યો. અહીં હું કાંઈ જીવી શકવાની નથી. મને અહીંથી લઈ જાઓ.

નિરૂપણ — મીનુ

આ લઘુકથા નથી. એક કોમળ હૈયાનું નાનકડું નાજુક ચિત્ર છે. લોકો ગરીબોનાં અન્નવસ્ત્ર વિષે સહાનુભૂતિ રાખે છે. તેઓ વિચારે છે—ગરીબોને ખાવાપીવા, પહેરવા ઓઢવા જો કાંઈ જ ન મળે તો તેઓએ ટકવું શી રીતે? આવી વૃત્તિ તો પશુઓ માટે પણ હોવી જોઈએ. ઘરના બળદને પેટ ભરીને ખાવાનું મળ્યું કે નહીં, સ્વચ્છ પાણી પૂરતું પીવા મળ્યું કે નહીં અને કડકડતી ટાઢ પડે ત્યારે એની પીઠ પર કપડું છે કે નહીં, એટલું તો નિદાન માણસે જોવું જ જોઈએ. પણ પશુ પણ જો એમની પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો હોય, પાણી પાતાં સીટી વગાડી હોય તો જ બરાબર સાજાંતાજાં થાય છે. ત્યારે માણસને માત્ર અન્નવસ્ત્ર આપ્યે કેમ ચાલે? માણસને પણ જીવવા માટે પ્રેમ જોઈએ છે. તે ન મળે તો માણસ ઝૂરવા માંડે છે.

પણ દુનિયાનો વહેવાર આટલો સમજુ હોતો નથી. તેથી લગભગ દરેક માણસને વખતસર 'વહેવાર' સમજી જઈ રીઢા થવું પડે છે. પણ બધા જ કાંઈ આમ રીઢા થઈ શકતા નથી. અમુક જીવોને જીવવા માટે પ્રેમની જરૂર રહે જ છે. બીજાના પ્રિયપાત્ર થવું એટલો જ કાંઈ પ્રેમનો અર્થ નથી. ભરપૂર પ્રેમ ઢોળવા માટે અનુકૂલ પાત્ર મળવું આ પણ તેટલી જ બલવાન અને દુર્દમનીય ભૂખ હોય છે. આવો પ્રેમ સ્વાર્થી જ હોય એમ પણ નથી. પશુ, પક્ષી, માછલાં, સાપ, માખી, કીડી, ફળઝાડો, ફૂલઝાડો, આકાશના તારા, મેઘને છિન્નભિન્ન કરનારો પવન, કરાડ પરથી પડતા પ્રપાતો અને આકાશમાં ઊડનારા ફુવારા બધું જ એમના પ્રેમનો વિષય હોય છે. આ કાંઈ માત્ર કલાભિરુચિ ન કહેવાય. અહીં તો પ્રેમનો—હૃદયનો—પ્રવાહ નિષ્કામ ભાવે, સેવા કાજે વહે છે. તાલેવાન કુટુંબમાંથી કોઈ એકાદને જો આ જાતની નિષ્કામ સેવાભાવી પ્રેમની સહેજસાજ લહેર આવે તો એની કેટલીયે સ્તુતિ થાય છે. ગરીબોને જાણે

આત્મા જ નથી હોતો. એમણે તો લાભ-હાનિના ખ્યાલથી ભરેલા વહેવારનું જીવન ચલાવવું રહ્યું. પ્રેમને કારણે પણ કશું જ નાજુકપણું બતાવવું નહીં એવી હોય છે દુનિયાની અપેક્ષા.

અને કોઈ કોઈ વાર માત્ર દૃષ્ટિને અભાવે, નાજુકપણાને અભાવે સામાના હૃદયની ભૂખ અને વેદના ઘણા લોકોના ધ્યાનમાં પણ આવતી નથી. આવા લોકોના હૃદયને જાગ્રત કરવા માટે આવાં શબ્દચિત્રો ઘણાં ઉપયોગી છે.

રવિબાબુએ 'ડાક ઘર' લખ્યું છે. તેમાં બીજી વાતોની સાથે સાથે આ પણ કામ—જનતાના હૃદયને કેળવી એને મૃદુ અને સૂક્ષ્મવેદી કરવાનું કામ—એમણે ઉત્તમ રીતે કર્યું છે. અહીં પણ એવું જ છે.

મીનુની સ્થિતિ દયનીય છે. પણ તેનું કારણ શું? કારણ એટલું જ કે એને પ્રેમ કરવા માટે કોઈ પાત્ર જ મળવા દેતા નથી. એને શારીરિક ભૂખમરો કોઈ થવા દેતું નથી એ ખરું. પણ તે તો સહન કરી શકાય, પરંતુ હૈયાનો આ ભૂખમરો પ્રાણને જ અસહ્ય થઈ પડે છે. મીનુ આખરે કહી દે છે કે આ વાતાવરણમાં મારે માટે જીવવું શક્ય જ નથી.

વાર્તા સાંભળતી વખતે આવે પ્રસંગે એનું મન જાળવવાની આપણી માનસિક તૈયારી થાય છે. પણ વહેવારમાં એવું ક્વચિત જ બને છે.

છેવટે ઉદ્વિગ્ન મન ઉદ્‌ગારે છે: 'આવી કોમળ વૃત્તિના માણસોને તો મરવા દેવા એ જ ખરી દયા છે. આ વાસ્તવવાદી કઠોર દુનિયામાં એમણે રહેવું જ ન જોઈએ.'

બાળકવિહોણી મીનુને કૂતરો ગમે છે તે કાંઈ તેની સુંદરતાને લીધે નહીં. પણ તે પ્રેમનો ભૂખ્યો હોય છે તેથી. તે કૂતરાનો માલિક તો તે આફત માથેથી ઉતારી દેવા એક પગે તૈયાર હતો. નાનપણમાંયે

મીનુને થાકયાપાકયા ડોસાઓ પર જ હેત આવતું. એમાં પણ વૃત્તિ આ જ. ફૂલઝાડનાં બાળકો, કળીઓ જન્મે ન જન્મે ત્યાં તો લોકો એમને ચૂંટી લે છે એ પણ મીનુ માટે અસહ્ય થતું. બાળહત્યાના સમાચાર સાંભળી આપણે જેમ અસ્વસ્થ થઈએ છીએ તેમ જ એ ફૂલોની વિટંબણા જોઈ એને થતું. મીનુનું તત્ત્વજ્ઞાન અને એનો તર્ક ધર્મમાર્તંડ બ્રાહ્મણને ક્યાંથી રુચે? — પચવાની વાત તો દૂર જ રહી. પડોસના બાળકને જોતાવેંત આ વત્સહીન ધેનુને પ્રેમનો પાસો છૂટયો. તે બાળકને જો પોતા પાસે લવાય એમ ન હોય, એને ખોળામાં બેસાડવાનું સુખ જો ન મળે તો એના હાથમાં મીઠાઈ પહોંચાડી તેનો પ્રસન્ન થયેલો ચહેરો તો હૈયાભર જોઈ લઈએ એમ મીનુને લાગ્યું. પણ તેમાંથી તો કલ્પનાતીત કાંડ ઊભું થયું. સહનશક્તિની સીમા વટાવી ગયેલું હતું એ. એણે કહ્યું — 'મને અહીંથી લઈ જાઓ.'

તેની આ વિનંતી એના સ્વામીએ સાંભળી કે છેવટે વિશ્વ-સ્વામીએ, તે માત્ર કવિએ આપણને કહ્યું નથી.

એનું પણ હૈયું ભરાઈ આવ્યું હશે.

નામની રમત

નાની ઉંમરમાં જ એ કવિતા કરવા લાગ્યો. કવિતાની વહીના પાનાને કિનારે સોનેરી શાહીથી કાળજીપૂર્વક કિનારી દોરી તેમાં વેલબુટ્ટીનું ચિતરામણ કરી વચમાં લાલ શાહી વડે એ કવિતા લખી રાખતો. અને વહીના મુખપૃષ્ઠ પર ભપકાદાર અક્ષરે લખી રાખતો, શ્રી કેદારનાથ ઘોષ. ધીરે ધીરે એક એક લખાણ એ માસિકોને મોકલવા લાગ્યો. પણ કોઈ એ છાપે નહીં.

મનમાં ને મનમાં એણે નક્કી કર્યું કે પૈસા એકઠા થતાંવેત પોતે જ એક માસિક કાઢવું.

પિતાના મૃત્યુ પછી વડીલ માણસોએ વારંવાર એને કહ્યું, 'કાંઈક કામ કર. લેખન પાછળ જ વખત બગાડીશ મા.'

એ સહેજ હસ્યો અને લખતો જ રહ્યો.

પહેલું, બીજું, ત્રીજું એમ ત્રણ પુસ્તકો એક પછી એક એણે છાપી કાઢ્યાં. એની ઠીક ઠીક ધામધૂમ થશે એવી એણે આશા રાખેલી. પણ તેવું કાંઈ જ થયું નહીં.

ખળભળ થઈ માત્ર એક જ વાચકના મનમાં. તે હતો એનો નાનકડો ભાણેજ.

હમણાં જ ક ખ શીખ્યો હોઈ, જે ચોપડી હાથમાં આવે એ લઈ એ મોટમોટેથી વાંચવા માંડે.

મીનુને થાકચાપાકચા ડોસાઓ પર જ હેત આવતું. એમાં પણ વૃત્તિ આ જ. ફૂલઝાડનાં બાળકો, કળીઓ જન્મે ન જન્મે ત્યાં તો લોકો એમને ચૂંટી લે છે એ પણ મીનુ માટે અસહ્ય થતું. બાળહત્યાના સમાચાર સાંભળી આપણે જેમ અસ્વસ્થ થઈએ છીએ તેમ જ એ ફૂલોની વિટંબણા જોઈ એને થતું. મીનુનું તત્ત્વજ્ઞાન અને એનો તર્ક ધર્મમાર્તંડ બ્રાહ્મણને ક્યાંથી રુચે ? — પચવાની વાત તો દૂર જ રહી. પડોસના બાળકને જોતાવેંત આ વત્સહીન ધેનુને પ્રેમનો પાસો છૂટચો. તે બાળકને જો પોતા પાસે લવાય એમ ન હોય, એને ખોળામાં બેસાડવાનું સુખ જો ન મળે તો એના હાથમાં મીઠાઈ પહોંચાડી તેનો પ્રસન્ન થયેલો ચહેરો તો હૈયાભર જોઈ લઈએ એમ મીનુને લાગ્યું. પણ તેમાંથી તો કલ્પનાતીત કાંડ ઊભું થયું. સહનશક્તિની સીમા વટાવી ગયેલું હતું એ. એણે કહ્યું — ‘ મને અહીંથી લઈ જાઓ. ’

તેની આ વિનંતી એના સ્વામીએ સાંભળી કે છેવટે વિશ્વ-સ્વામીએ, તે માત્ર કવિએ આપણને કહ્યું નથી.

એનું પણ હૈયું ભરાઈ આવ્યું હશે.

નામની રમત

નાની ઉંમરમાં જ એ કવિતા કરવા લાગ્યો. કવિતાની વહીના પાનાને કિનારે સોનેરી શાહીથી કાળજીપૂર્વક કિનારી દોરી તેમાં વેલબુટ્ટીનું ચિતરામણ કરી વચમાં લાલ શાહી વડે એ કવિતા લખી રાખતો. અને વહીના મુખપૃષ્ઠ પર ભપકાદાર અક્ષરે લખી રાખતો, શ્રી કેદારનાથ ઘોષ. ધીરે ધીરે એક એક લખાણ એ માસિકોને મોકલવા લાગ્યો. પણ કોઈ એ છાપે નહીં.

મનમાં ને મનમાં એણે નક્કી કર્યું કે પૈસા એકઠા થતાંવેત પોતે જ એક માસિક કાઢવું.

પિતાના મૃત્યુ પછી વડીલ માણસોએ વારંવાર એને કહ્યું, 'કાંઈક કામ કર. લેખન પાછળ જ વખત બગાડીશ મા.'

એ સહેજ હસ્યો અને લખતો જ રહ્યો.

પહેલું, બીજું, ત્રીજું એમ ત્રણ પુસ્તકો એક પછી એક એણે છાપી કાઢયાં. એની ઠીક ઠીક ધામધૂમ થશે એવી એણે આશા રાખેલી. પણ તેવું કાંઈ જ થયું નહીં.

ખળભળ થઈ માત્ર એક જ વાચકના મનમાં. તે હતો એનો નાનકડો ભાણેજ.

હમણાં જ ક ખ શીખ્યો હોઈ, જે ચોપડી હાથમાં આવે એ લઈ એ મોટમોટેથી વાંચવા માંડે.

એક દિવસ હાથમાં એક પુસ્તક લઈ, કૂદતો કૂદતો એ મામા પાસે આવ્યો. કહે, 'મામા, મામા, આ જુઓ તમારું નામ.'

મામા સહેજ હસ્યા અને પ્રેમથી એમણે બાળુડાના ગાલ પર મીઠી ચૂંટી ખણી.

મામાએ પોતાની પેટી ખોલી અને બીજું એક પુસ્તક બહાર કાઢી કહ્યું, 'વાંચ જોઈએ આ.'

ભાણેજે એક એક અક્ષર ઉકેલતાં મામાનું નામ વાંચ્યું. પેટીમાંથી હજી એક પુસ્તક નીકળ્યું, વાંચી જોયું તો તેના પર પણ મામાનું જ નામ!

એક પછી એક એમ ત્રણ ત્રણ પુસ્તકો પર મામાનું નામ જોયા પછી એને થોડામાં સંતોષ શેનો થાય? બન્ને હાથ પહોળા કરી એણે પૂછ્યું, 'તમારું નામ ઘણાં ઘણાં બધાં પુસ્તકો પર છે નહીં? સો, પચાસ, ચાર પુસ્તકો પર?'

મામાએ આંખ મચકાવીને કહ્યું, 'જોઈશ જ ધીમે ધીમે.'

ભાણેજ ભાઈ ચાલ્યા ત્રણે પુસ્તક લઈને કૂદકા મારતા મારતા ઘરની ઘરડી કામ કરનારીને બતાવવા.

* * *

દરમ્યાન મામાએ લખ્યું એક નાટક. એ નાટકના નાયક હતા છત્રપતિ શિવાજી.

મિત્રમંડળે કહ્યું, 'આ નાટક તો નક્કી સ્ટેજ પર આવવા લાયક છે જ.'

એના મનશ્ચક્ષુ સામે દેખાવા લાગ્યું કે રસ્તે રસ્તે, ગલી ગલીએ એનાં ને એના નાટકના નામનાં શહેરના શરીર પર જાણે છૂંદણાં છૂંદાયાં છે.

આજે રવિવાર છે. એના નાટ્યપ્રિય મિત્રો નાટક મંડળી પાસે અભિપ્રાય લેવા ગયેલા છે. તેથી જ તે એમની વાટ જોતો બેઠો છે.

રવિવાર હોવાથી એના ભાણેજને પણ રજા છે. આજે સવારથી એણે એક નવી જ રમત માંડી છે. અન્યમનસ્ક મામાનું ધ્યાન તે તરફ ગયું ન હતું.

ભાણેજની શાળાની પડોસમાં જ એક છાપખાનું છે. ત્યાંથી ભાણેજરાજે પોતાના નામના અક્ષરોના ટાઇપ માગી આણ્યા છે. એમાં કેટલાક મોટા છે તો કેટલાક નાના.

જે જે પુસ્તક હાથમાં આવે તેના પર એ સીસાના અક્ષરોને શાહી લગાડી પોતાનું નામ છાપતો જાય છે. મામાને ચકિત કરી મૂકવા છે ને એને!

અને આશ્ચર્યચકિત કર્યાં પણ ખરા. એના મામા એકદમ દીવાનખાનામાં આવી જોય છે તો બાળભાણેજ સાવ તલ્લીન થઈ ગયા છે.

‘કેમ રે કાના, શું ચાલે છે?’

ભાણેજે ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક પોતે શું કરે છે તે બતાવ્યું. ફક્ત ત્રણ જ ચોપડી પર નહીં — ઓછામાં ઓછી પચ્ચીસેક ચોપડીઓ પર મોટા મોટા અક્ષરે ‘કનૈયા’ નામ.

શો માંડ્યો છે આ કારભાર! લખવા વાંચવાનું નામ નહીં, માત્ર રમ્યા જ કરે છે, મૂઓ. અને રમત પણ કેવી!

ઘણી જ મહેનતે મેળવેલા કનૈયાના પેલા ટાઇપ એમણે એના હાથમાંથી આંચકી લીધા.

કનૈયો પહેલાં તો દુઃખથી ભેંકડો મૂકીને રડ્યો, પછી ડૂસકે ડૂસકે રડ્યો અને પછી ચોધાર આંસુએ રડ્યો. કેમે કરી છાનો રહે જ નહીં.

ઘરડી કામ કરનારી દોડતી આવી. એણે પૂછ્યું, 'શું થયું, ભાઈ?'

કનૈયો કહે, 'મારું નામ!'

માએ આવીને પૂછ્યું, 'કેમ કાના, શું થયું?'

કનૈયો ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો, 'મારું નામ!'

દાઈએ ધીરેથી એના હાથ પર આખી ને આખી 'મલાઈ પૂરી' મૂકી, તે જમીન પર ફેંકી દઈને એ બોલ્યો, 'મારું નામ!'

માએ ફરી કહ્યું, 'કાના, આ લે તારી આગગાડી.'

કનૈયાએ આગગાડીને લાત મારી કહ્યું, 'મારું નામ!'

* * *

નાટકમંડળીએથી મિત્ર પાછા આવ્યા.

મામાએ દરવાજા સુધી દોડતા આવી પૂછ્યું, 'શું નક્કી થયું?'

મિત્રે કહ્યું, 'એ લોકો કબૂલ ન થયા.'

ઘણો વખત સ્તબ્ધ રહ્યા પછી મામા બોલ્યા: 'મારું સર્વસ્વ જાય તોયે વાંધો નથી. હું પોતાની જ એક નાટકમંડળી કાઢીશ.'

મિત્રે કહ્યું, 'આજે ફૂટબૉલ મૅચ જોવા આવતો નથી?'

એણે કહ્યું, 'ના. તાવ જેવું લાગે છે.'

સાંજે તેની માએ આવીને કહ્યું, 'પીરસેલું ઠંડું પડે છે.'

એણે કહ્યું, 'ભૂખ નથી.'

સાંજે એની પત્નીએ આવીને કહ્યું, 'તમારું પેલું નવું લખાણ સંભળાવો છો ને?'

એ બોલ્યો, 'માથું દુખે છે.'

ભાણેજે આવીને કહ્યું, 'આપો ને પાછું અમારું નામ.'

મામાએ થડ દઈને એના ગાલ પર એક તમાચો લગાવી દીધો.

নিরূপণ—নামের খেলা

નામનો ખેલ દુનિયામાં સર્વત્ર હંમેશાં ચાલ્યા કરે છે. પ્રાચીન-કાળમાં પણ તે હતો. અને આજે પણ એ ચાલુ છે. શ્રી કેદારનાથ ઘોષનો પણ આ જ ખેલ ચાલુ હતો, અને એમના નાનકડા ભાણેજનો પણ એ જ ખેલ ચાલ્યો હતો. ઘોષ મહાશયને લાગ્યું કે ભાણેજની રમત સાવ છોકરવાદની છે. પણ આપણને સ્પષ્ટ દીસે છે કે કેદારનાથની રમત પણ એટલી જ છોકરવાદી હતી.

માનપાન, પદવી અને ઇલકાબના ભૂખ્યા લોકો આ રમત હંમેશાં રમતા હોય છે. પ્રાચીન કાળના રાજાઓ જ્યારે અશ્વમેધનો ઘોડો છોડીને રાજસૂય યજ્ઞ કરતા ત્યારે પણ ખરું જોતાં નામની જ આ રમત ચાલતી. ઇન્દ્રપદના ભૂખ્યા દેવ, દાનવ અને માનવ આવી નામની જ રમત રમતા આવ્યા છે. ઉપરનો માણસ નીચલાને હસે, એ એનાથી નીચાને હસે, એવો ક્રમ ચાલુ જ છે.

નામની રમત જો બંધ થાય તો કદાચ સૃષ્ટિમાંની ત્રણચતુર્થાંશ પ્રવૃત્તિ જ બંધ પડી જાય. ઘોડાની શરતો પણ નામની જ રમત છે. સાહસી પ્રવાસી પહાડના ઉત્તુંગ શિખરે ચડે છે અથવા ઉત્તર-ધ્રુવ સુધી જઈ આવે છે તે પણ નામની જ રમત છે.

કવિએ જો નામ પ્રમાણે રૂપની રમત પર પણ જો આવું જ એક શબ્દચિત્ર આંક્યું હોત તો એ બે મળીને સૃષ્ટિનો બધો જ ઇતિહાસ એમાં આવી ગયો હોત. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો રોજ જ કહે છે કે 'नामरूपात्मकम् जगत् ।'

પોતાનું નામ છાપેલું જોવાની હોંશ કોને નથી થઈ? અમે પણ નાનપણમાં પૂનામાં હતા ત્યારે શાળાને રસ્તે આવેલા શિવાજી છાપખાનામાંથી र क ल ले का આ અક્ષરો મેળવી આણ્યા હતા અને દોરીથી એ બાંધીને દરેક પુસ્તક પર અમે તે છાપતા હતા. આજે લાગે છે કે નામ હાથે લખવામાં કલા અને પ્રતિષ્ઠા વધારે

છે. તે કાળમાં યાંત્રિક કૃતિનું માહાત્મ્ય વધારે હતું. [illegible]
તે પણ એક ઉંમર હોય છે.

મેં જ્યારે મારો પહેલો લેખ અને પહેલી કવિતા [illegible]
કને મોકલી અને એનો સ્વીકાર થયો નહીં ત્યારે મને [illegible]
ખરાબ લાગ્યું હતું. ખેર. પણ એ ત્રણ મહિના પછી [illegible]
માસિકમાં 'તરુણ હોનહાર લેખકોને સૂચના' કરીને [illegible]
ત્યારે વાંચતાં પહેલાં જ છાતી ધડધડ ધડકવા લાગી. [illegible]
ગયું કે સંપાદકે મને જ ઉદ્દેશીને આ લેખ લખ્યો હશે.

પોતાનું છાપખાનું કાઢીને ચોપડીઓ છાપી લેવી અને [illegible]
નાટ્યગૃહ બાંધી અથવા પોતાની નાટક કંપની કાઢી [illegible]
નાટકનો પ્રચાર કરવો એવી ઇચ્છા મનમાં આવી નહીં કે [illegible]
અને દ્રવ્યાભાવની કૃપા જ સમજવી જોઈએ! [illegible]
મહત્ત્વાકાંક્ષા જ કદી એટલી ભડકી ન હતી.

તોયે નાનપણના એ છીછરા પણ વ્યાપક [illegible]
કેદારનાથ ઘોષનો અથવા એના ભાણેજનો ઉપહાસ [illegible]
ન થયું. આ આખું શબ્દચિત્ર વાંચતાં પોતાના જ [illegible]
ચિત્રો જોતા હોવાનો ફરી પ્રત્યય આવી સહાનુભૂતિ જ [illegible].

આ લેખ લખતાં રવિબાબુને શું લાગ્યું હશે? છેક નાનપણમાં
એમણે પોતે કલમ ચલાવી હતી. તેમને ઘરમાં જ [illegible]
મળી ગઈ હતી. તોયે તદ્દન જ નાનપણમાં એમને આ [illegible]
મળ્યો હોય તો નવાઈ નહીં. કહે છે ને, કે સર્વ જ [illegible]
આત્મકથન પર હોય છે.

કેદારનાથ ઘોષ પોતાના ભાણેજની જગ્યાએ પોતાને જોઈ ન
શક્યા એ વાત તરફ કવિએ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચી એમને અંતર્મુખ
થવાની સલાહ આપી છે.

ભળતા જ સ્વર્ગમાં

૧

એ માણસ હતો સાવ જ કામકાજ વગરનો નવરો. કામનું તો નામ નહીં પણ, શોખ માત્ર અનેક જાતના હતા એના.

નાના નાના લાકડાના પાટિયા પર માટી ફેલાવી એના પર એ નાનકડી છીપો ગોઠવતો. દૂરથી જોતાં લાગે કે છે કાંઈક ઝાંખું ચિત્ર; અને એમાં છે પક્ષીઓનું ટોળું; અથવા વાંકુંચૂકું ખેતર છે અને એમાં ઢોર ચરે છે; અથવા તો ઊંચો ઊંચો પહાડ અને એની બાજુએ વહેનારું હશે કોઈ ઝરણું અથવા કેડી.

ઘરના લોકોએ એનો તિરસ્કાર કરવામાં કાંઈ જ બાકી રાખ્યું ન હતું.

કોઈ કોઈ વાર એને પણ વિચાર આવતો કે છોડી દઈએ આ બધું ગાંડપણ, પણ ગાંડપણ માત્ર કેમે કરીને એને છોડે નહીં.

૨

એવાયે બાળકો હોય છે કે જે વર્ષભર અભ્યાસનું નામસરખું લેતા નથી. પણ પરીક્ષામાં માત્ર મફતના જ પાસ થઈ જાય છે. આનું પણ એમ જ હતું.

આખુંય જીવન કામકાજ વગર જ વીતી ગયું. છતાં મૃત્યુ પછી એને કહેવામાં આવ્યું કે એને સ્વર્ગમાં મોકલવાનું મંજૂર થયું છે.

પરંતુ સ્વર્ગને રસ્તે પણ નસીબ કાંઈ માણસનો પીછો મૂકતું નથી. દેવદૂતોએ 'છાપ' વાંચવામાં ભૂલ કરી અને એને મહેનતુ લોકોના સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દીધો.

એ સ્વર્ગમાં બધું જ હોય છે, નથી હોતી માત્ર એક નવરાશ.

અહીંના પુરુષો કહે છે, 'નિશ્વાસ મૂકવા માટે પણ વખત છે ક્યાં?' સ્ત્રીઓ કહે છે, 'જાઉં છું બહેન, કામ બધું પડ્યું છે બાકી હજી.' બધાં જ કહે છે, 'અરે, વખતની કિંમત છે.' પણ કોઈ જ નથી કહેતું કે 'વખત અણમોલ છે.' 'હવે વધારે સહન નથી થતું,' એમ બબડતાં તકરાર બધાં જ કરે અને આનંદ અનુભવે છે. '—પરવારતાં પરવારતાં દમ નીકળે છે.' આ ફરિયાદ જ અહીંનું સંગીત છે.

આપણા આ બિચારાને ન હતી ત્યાં જરાયે નવરાશ અને નહોતો મળતો એનો કોઈ સાથે મેળ. રસ્તા પર એ પોતાના જ તાલે ચાલે અને કામમાં તલ્લીન થયેલા લોકોને અડચણરૂપ થાય. ઉપરણું પાથરી જરા આરામથી બેસવા જાય, ત્યાં એને કાને અથડાય, 'ત્યાં તો ખેતર છે —ને વાવણી પણ થઈ ગઈ છે.' આમ વારંવાર એને ઊઠી જવું પડે, ખસી જવું પડે.

૩

એક ઘણી જ મહેનતુ છોકરી રોજ સ્વર્ગને ઝરણે પાણી ભરવા આવતી.

રસ્તા પરની એની ચાલ તો જાણે સતાર પરની દ્રુતતાલની ગત જ.

ઝટઝટ ચાલતી એ આવી. એણે પોતાનો અંબોડો ફરી બાંધ્યો. તોયે બેચાર બળવાખોર લટ એની આંખની કાળી પૂતળી નીરખવા માટે કપાળ પર વળાંક લઈને ડોકાવા લાગી.

આપણો પેલો સ્વર્ગનો નવરો માણસ એક બાજુએ ઊભો હતો, ચંચળ ઝરણાને કિનારે નિશ્ચળ ઊભેલા તમાલ વૃક્ષની જેમ.

બારીમાંથી કોઈ ભિખારીને જોઈ રાજકન્યાને જેમ દયા આવે, તેવી જ દયા તે છોકરીને આને જોઈ આવી.

'અરેરે, તમને શું કાંઈ જ કામ નથી?'

નિસાસો મૂકી બેકાર બોલ્યો, 'કામ કરવા માટે વખત જ નથી મને.'

છોકરીને એનું બોલવાનું કાંઈ સમજાય જ નહીં. તે બોલી, 'જોઈએ છે મારી પાસેથી એકાદ કામ તમારે?'

બેકાર કહે, 'હાસ્તો. તારી પાસેથી જ કામ માગવા માટે તો હું આમ ઊભો છું.'

'શું કામ આપું?'

'જેવી ગાગર કેડે લઈને તું પાણી ભરવા આવે છે તેવી જ ગાગર મને આપીશ કે?'

'ગાગર લઈને શું કરશો? પાણી ભરશો?'

'ના. તેના પર હું ચિત્રો કાઢીશ.'

પેલી છોકરી કંટાળીને બોલી, ‘મને વખત નથી. હું જાઉં છું.’

પણ બેકાર સાથે કામગરા માણસ ક્યાં સુધી ટકી શકે? રોજ જ એ બન્નેનો ભેટો થતો ઝરણાંને કાંઠે અને એ ને એ જ વાતો રોજ થાય, ‘તારી કેડ પરની એક ગાગર મને આપ. તેના પર હું ચિત્રો કાઢીશ.’

પેલીને સ્વીકારવી પડી હાર અને આપી એણે એક ગાગર.

ગાગરની બધી બાજુએ બેકાર ચિત્ર કાઢવા લાગ્યો. કેટલાયે રંગનાં ગૂંચળાં, કેટલીયે રેખાઓનાં ઘરો.

ચિત્રો તૈયાર થયાં. છોકરીએ ગાગર લીધી, વળી વળીને જોઈ, ફેરવી ફેરવીને નીરખી, અને પછી ભવાં ઊંચાં કરી બોલી, ‘શું છે આનો અર્થ?’

બેકારે કહ્યું, ‘કાંઈ જ નથી આનો અર્થ.’ ગાગર લઈ છોકરી ઘરે ગઈ.

બધાયની નજર ચૂકવી એણે પેલી ગાગર જુદી જુદી દિશાએથી જુદી જુદી રીતે વાળીને, ફેરવીને જોઈ. રાત્રે ઘડી ઘડી પથારીમાંથી ઊઠી, દીવો કરી, ચૂપચાપ બેસી તેના પરનાં ચિત્રો જોવા લાગી. તેના આખા જીવનમાં એણે પહેલવહેલું જ આ જોયું હતું કે જેને કશો જ અર્થ ન હતો.

બીજે દિવસે જ્યારે એ ઝરણાકિનારે આવી ત્યારે એના પગની ઝડપી ગતી ધીમી પડી હતી. એના પગ

જાણે ચાલતાં ચાલતાં વિમનસ્ક થઈ વિચારમાં પડતા હોય — એવા વિચારમાં કે જેમાં કાંઈ અર્થ જ ન હોય.

તે દિવસે પણ પેલો બેકાર માણસ એક બાજુએ ઊભો જ હતો.

છોકરીએ પૂછ્યું, 'શું જોઈએ છે?'

પેલાએ કહ્યું, 'તારી પાસેથી બીજું કામ જોઈએ છે.'

'કયું કામ આપું?'

'તને હરકત ન હોય તો રંગીન સૂતર ગૂંથીને તારે માટે લટ બાંધવાને ફીત તૈયાર કરવી છે.'

જાત જાતની રંગીન ભાત ભાતની ગૂંથેલી ફીતો તૈયાર થઈ. હવે પછી આરસી હાથમાં લઈ લટ ગૂંથવામાં છોકરીનો ઘણો વખત જવા લાગ્યો. કામો પડી રહેતાં અને વખત પણ ચાલ્યો જતો.

૪

જોતજોતામાં કામગરા સ્વર્ગમાં વચ્ચે વચ્ચે ફાટ પડવા લાગી. અને તે ફાટો રુદન અને ગાયનના સ્વરોથી ભરાઈ જવા લાગી.

સ્વર્ગના મોટેરા ઊંડી ચિંતામાં પડ્યા. એમણે સભા બોલાવી અને કહ્યું, 'અહીંના ઇતિહાસમાં આવું તો કદી થયું ન હતું.'

સ્વર્ગના દેવદૂતે આવીને પોતાની ભૂલ કબૂલી. એણે કહ્યું, 'હું ભળતા જ માણસને આ ભળતા જ સ્વર્ગમાં લઈ આવ્યો.'

તે ભળતા માણસને સભામાં આણવામાં આવ્યો. એની પચરંગી પાઘડી અને કમરબંધનો ઠસ્સો જોતાં વેંત સૌને લાગ્યું કે ગંભીર ભૂલ થઈ છે ખરી. સભાપતિએ એને કહ્યું, 'તારે હવે પૃથ્વી પર પાછું જવું પડશે.'

પોતાની રંગોની ઝોળી અને પેલી પીંછી કમરે ખોસતો છુટકારાનો નિશ્વાસ નાખતો તે બોલ્યો, 'ત્યારે જાઉં છું.'

છોકરીએ એને કહ્યું, 'તો હુંયે આવીશ.'

પુખ્ત સભાપતિ બિચારો મૂંઝાયો. એના જીવનમાં આ પહેલી જ ઘટના હતી કે જેમાં કશો જ અર્થ ન હતો.

નિરૂપણ — ભૂલસ્વર્ગ

નાનપણમાં ઘરના લોકો રવિબાબુ માટે કહેતા, 'આ છોકરો સાવ લહેરી છે. પરીક્ષાનો અભ્યાસ કરે નહીં, પાસ થવાનો નથી. જીવનમાં વિશેષ કાંઈ કરી શકવાનો નથી. કવિતા કરીને જીવન થોડું જ ભરી શકાય?' તેઓ વિલાયત ગયા અને લોકોની નજરે તો હાથ હલાવતા પાછા આવ્યા. આખરે ઘરની જમીનદારીનું કામ એમને સોંપવામાં આવ્યું. તેમાં પણ એમણે કાંઈ ઝાઝી નામના ન મેળવી.

રવિબાબુ વિષે જ્યારે એમના કુટુંબીઓ આમ નિરાશ થયા ત્યારે તેમને પોતાને શું લાગ્યું હશે? એમણે મનમાં વિચાર્યું હશે કે મારાં અને એમનાં મૂલ્યો જુદાં. એમનું કહેવું છે ખરું પણ મને એ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. મારી આત્મનિષ્ઠા મને જ્યાં લઈ જશે ત્યાં હું નિઃશંકપણે જવાનો. મને પોતાને જ્યાં સુધી મારું જીવન પોલું લાગતું નથી ત્યાં સુધી મારે નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

તે ગમે તેમ હોય. પણ લોકો જેમને રખડુ કહે છે, વગર કામના કહે છે; જે બાળકો શાળાના નિયમોમાં અને અભ્યાસના ચોકઠામાં બેસી શકતા નથી એવા બધા વિષે રવિબાબુને અસાધારણ સહાનુભૂતિ લાગતી. એમને મનમાં થતું હશે કે These people are more sinned against than sinning. એમણે સર્વપ્રથમ જે કામ હાથમાં લીધું તે હતું સ્વચ્છંદવિહારી શિક્ષણનું; નિયમ, અભ્યાસક્રમ અને પરીક્ષાના પાશમાંથી વિદ્યાર્થીને છોડાવનારી શિક્ષણસંસ્થા ચલાવવાનું. બાળકોએ હમેશાં ફૂલો, પક્ષી, તારાઓ, વાદળો, ઝરણાં, સંગીત અને જુદી જુદી ઋતુઓના ઉત્સવના વાતાવરણમાં રહેવું જોઈએ એવા આગ્રહ સાથે એમણે સંસ્થા ચલાવી. પરિસ્થિતિને કારણે એમને આ બાબતમાં કેટલુંક નમતું આપવું પડયું એ વાત ગૌણ છે. પણ એમણે સ્વચ્છંદવિહારને માન્યતા આપી અને પ્રતિષ્ટિત કર્યો, એમાં શંકા નથી.

રવિબાબુની બધી કવિતામાં અને સાહિત્યમાં આ નિસર્ગસહજ સ્વભાવસિદ્ધ સ્વચ્છંદવિહારનો પુરસ્કાર થયેલો છે. કર્તવ્યકર્મો અને કામના ઢગલા વિષે તેઓ કહે છે—જીવન રમવા માટે છે. ફૂલ પછી જેમ ફળ પોતાની મેળે, આપોઆપ પાછળ આવે જ છે તેમ જ બધાં જ કર્તવ્ય-કર્મો રમતની પાછળ પાછળ આવશે. અથવા એમની જ વ્યાખ્યા વાપરવી હોય તો જીવનનૌકા રમતની જલક્રીડા કરતી હોય છે ત્યારે એની પાછળ પાણીમાં જે લિસોટો અથવા લહેર (wake) ઊમટે છે તે જ છે તમારાં કર્તવ્યકર્મો.

સ્વાભાવિક જીવનના આનંદને ગાનારા આ કવિએ પોતાનું એક જુદું તત્ત્વજ્ઞાન તૈયાર કર્યું છે. અનેક રૂપકો દ્વારા, નાટકો દ્વારા, કર્તવ્યો દ્વારા અને રૂપકથા દ્વારા એમણે એ તત્ત્વજ્ઞાન અનેક વાર વ્યક્ત કર્યું છે. તપસ્યા શબ્દ એમના શબ્દકોશમાં જાણે છે જ નહીં. તપસ્યા દ્વારા જે પ્રાપ્ત થાય છે તે જ ઉત્કટ જીવનવ્યવહારમાંથી મેળવી શકાય એવી એમની શ્રદ્ધા હતી. જીવનને જકડવા જઈએ તો તેમાંથી વિકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકૃતિ સાથે લડવા માટે તપસ્યાનો હઠયોગ અમલમાં આણવાની ઇચ્છા થાય છે. આમ એક વિકૃતિને દૂર કરવા માટે બીજી વિકૃતિ વાપરવાને બદલે વિકૃતિને જ જીવનમાંથી સમૂળી દૂર કાં ન કરો? આ પ્રશ્ન એ સંસ્કૃતિને પૂછવા માગે છે.

તે ગમે તે હો, પશ્ચિમના કર્મવીર લોકોએ આવી આપણને ચમકાવીને જાગ્રત કર્યા પછી અને આપણે પણ પરાજયની શરમ સાથે એમની એ કર્મ-પ્રચુર જીવનદૃષ્ટિને માન્ય કર્યા પછી એ સંસ્કૃતિ વિષે શંકા બતાવનારો આ પહેલો તત્ત્વજ્ઞાની અને કવિ આપણી વચ્ચે ઉત્પન્ન થયો. ચીનના લિન યૂટાંગે 'The importance of living' નામની ચોપડીમાં પણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની આંધળી દોડાદોડ સામે 'ततः किम्'નો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે.

આ દૃષ્ટિબિન્દુ સમજ્યા પછી જ રવિબાબુની અનેક રચનાઓના રહસ્યનું આકલન કરવું સહેલું થશે.

* * *

કામગરા લોકોનું એક જુદું જ સ્વર્ગ હતું. એમાં એક નવરો માણસ જઈ પહોંચ્યો. કામગરા લોકોને કામનું એટલું મહત્ત્વ હોય છે કે જીવનનો વિચાર કરવાનું કોઈને સૂઝતું જ નથી. આવા જીવનમાં દાંપત્ય જીવનને અવકાશ હશે, પણ પ્રેમજીવન માટે પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાન ન હોય તો આશ્ચર્ય નહીં. ઉપયોગિતા જ જ્યાં સર્વશ્રેષ્ઠ મનાય ત્યાં સૌન્દર્યને સ્થાન અથવા ધ્યાન ક્યાંથી મળે?

કામગરા લોકોમાં આ નવરો માણસ જઈ પહોંચ્યો. સતારના તાર પર દુગુણ ચૌગુણ દોડનારી આંગળીઓ પ્રમાણે ત્વરિત ગતિએ ચાલનારી રમણી આગળ અચળ તમાલવૃક્ષના જેવો એ ઊભો રહ્યો. પેલી કામમાં હતી, આ 'નકામ'માં હતો. આ માણસ પેલીને શી રીતે વશ કરે? આની એકકે કળા ત્યાં જડ પકડે એવી ન હતી. પણ એણે ધીરજ રાખી અને ચીવટપૂર્વક જાળવી રાખ્યું. નકામો તો હતો જ. આગ્રહ રાખીને બેસતાં એને મુશ્કેલી નહોતી. નવરાપણાનો પહેલો વિજય થયો. એને પ્રયોજન વગરનું — ઉપયોગિતા વિનાનું કામ કરવાનો અવકાશ મળ્યો.

કામગરા જીવનમાં આમ નવરાશને ચંચુપ્રવેશ મળ્યા પછી અર્થવિહીન કળાનો પ્રવેશ થયો. આકૃતિઓ આવી, રંગો આવ્યા, સૌન્દર્ય આવ્યું, ગૂંચળાંઓની શોભા આવી. કામગરા જગતનો તાલ બગડ્યો. નિદાન અમુક માણસો બેતાલ થયા. ન્યાયાસન સામે એમની તપાસ શરૂ થઈ. નવરાને નિર્વાસનની સજા થઈ, પણ કામવાળા જગતથી દૂર થવું આ દંડ છે કે અનુગ્રહ એ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ અને કામગરા લોકોના કિલ્લામાં ગાબડું પડ્યું.

નવરાપણું, સ્વચ્છંદ, કળા અને, અને — કવિએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું ન હોય તોયે — પ્રેમ, આ બધાંની થઈ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા; કામગરા જગતમાં! શાન્તિ, સ્થિરતા, વ્યવસ્થા અને કૃતાર્થતાને લીધે જે જગત સર્વતોભદ્ર હતું તેમાં રુદન અને ગાયન, બન્નેએ પ્રવેશ કર્યો. પૂર્ણતા ગઈ પણ મોહકતા આવી. કૃતાર્થતા કરતાં વિપ્રલંભી વ્યર્થતા જ વધારે આકર્ષક જણાવા લાગી.

કવિએ આ પરિવર્તનનો પ્રત્યક્ષ અથવા ચોખ્ખો પુરસ્કાર કર્યો નથી. પણ એનો પક્ષપાત તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. કદાચિત્ પુરસ્કાર કરવો મુશ્કેલ હશે.

તેથી જ કદાચ અહીં કવિએ કાંઈ જ ન કહીને પેલા નવરા માણસનું અનુકરણ કર્યું છે.

*　　*　　*

ભૂખ્યા માણસને માત્ર પેટ ભરવાની ઇચ્છા હોય છે. અને ભૂખને લીધે અન્નમાં જે રસ ઊપજે છે તેમાં જ એ પૂરો સંતોષ માને છે. આગળ જતાં જ્યારે પેટ ભરીને મળવા માંડે છે ત્યારે એ ખાવાના સ્વાદ માટે ખાય છે અને પછી એનાં નખરાં વધે છે. હવે એ સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ જોઈને જ પસંદ કરે છે; સ્વાદિષ્ટ અને સ્વાદહીન અન્નનો ભેદ ઓળખે છે અને ખવૈયો બને છે. [જે માણસ ખૂબ ખાય છે, ફક્ત ખાવાનું માપ જ વધાર્યા કરે છે, તેને કહે છે ખાઉધરો, પેટુ. એની આગળ રસનો પ્રશ્ન ગૌણ હોય છે. પુષ્કળ ખાવું, આકંઠ ખાયા કરવું અને પછી એ બધું પચી જઈ ભૂખ લાગે ત્યાં સુધી જો ધીરજ રહેતી ન હોય તો ઊલટી કરીને પેટ ખાલી કરીને ફરી પાછા ખાવા બેસવું, આ હોય છે એનો ક્રમ. એથી ઊલટું, ખવૈયો તે ખાઉધરો હોતો નથી, એને તો સારું, સુગ્રાસ, સરસ ખાવાનું જ જોઈએ. સ્વાદ ઓળખીને ભોગવવાની નાજુક કળાને એ પરમાવધિ સુધી લઈ ગયો હોય છે.] આવો માણસ પ્રસંગ આવ્યે ઉપવાસ કરશે; પણ જેવા તેવા અન્નથી ચલાવી નહીં લે.

જગતના વ્યવહારમાં જ્યાં સુધી સાધનસંપત્તિની ઊણપ છે, અને જીવનની સમૃદ્ધિ વધી નથી ત્યાં સુધી લોકોનું ધ્યાન ઉપયોગિતા તરફ જ વધારે હોવાનું. તે વખતે સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ ઊઘડેલી જ નથી હોતી એવું નહીં, પણ તેને પ્રાધાન્ય હોતું નથી. ઉપયોગિતા વધારવા માટે પણ સુઘડપણું અને સુરેખપણું આણવાં પડે છે અને એક રીતે ઉપયોગિતા અને સુંદરતાનો પરસ્પર ઉત્તમ મેળ બેસી શકે. પણ આ એક ખાસ મર્યાદા સુધી જ શક્ય છે. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાની

લોકો કહે છે કે જે ઉપયોગીતમ છે તે જ સુંદર છે. ઉપયોગિતાથી ભિન્ન એવી સુંદરતાને અમે સ્વીકારતા જ નથી.

એવા લોકો જો પોતાના સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવા માગતા હોય તો અંતે એમને કહેવું પડે છે કે સૌન્દર્ય પણ જીવનનું અત્યંત આવશ્યક અંગ હોઈ એને પણ અમે ઉપયોગી જ કહીએ છીએ અને આવી રીતે સુંદરતાને ઉપયોગિતાના ક્ષેત્રથી બહાર જવા દેતા નથી. [આમ કરવું એ તો પારકાંને પણ અમે પોતાના જ માનીએ છીએ એમ કહી પરરાજ્યને પણ સ્વરાજ્યનો જ એક પ્રકાર છે એમ માની કૃત્રિમ સંતોષ માનવા જેવું છે.] પણ જ્યારે સૌન્દર્યદૃષ્ટિ પૂર્ણપણે ઊઘડે છે – વિકસે છે ત્યારે તે ઉપયોગિતાને ગૌણ કરીને પણ સુંદરતાને આગળ કરે છે, નરી ઉપયોગિતા વિષે અનાસ્થા સેવે છે અને અંતે ઉપયોગિતા અને સુંદરતા વચ્ચે વિરોધી દ્વૈત પણ ઉત્પન્ન થાય છે. [આ બન્નેમાં પૂર્ણ અદ્વૈત કદી જ સ્થપાતું નથી, કારણ કે સુંદરતા – નિરપેક્ષ ઉપયોગિતા છે જ નહીં એમ કહેવાની કોઈની હિંમત નથી.] જીવનદૃષ્ટિથી ઉપયોગિતા જેમ એક આવશ્યક તત્ત્વ છે, તેમ જ સુંદરતા પણ જીવનનું એક આવશ્યક સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે. શારીરિક પુષ્ટિ, કામનું કૌશલ્ય, વખતનો અને સાધનોનો પ્રમાણસર ખર્ચ વગેરે તત્ત્વો જેમ જીવન માટે મહત્ત્વનાં છે, તે જ રીતે સુભગતા, સંવાદિતા, પ્રમાણબદ્ધતા, ચમત્કૃતિ, નાવીન્ય, અવકાશ અને ચિરપરિચય વગેરે સુંદરતાનાં ઘટક તત્ત્વો પણ જીવનના પોષણ માટે, વૃદ્ધિ માટે અને તૃપ્તિ માટે આવશ્યક છે.

ઉપયોગિતા જીવન માટે હિતકર છે અને સુંદરતા નથી એમ ન કહી શકાય. બન્ને વસ્તુ આવશ્યક અને પોષક છે. અને છતાંયે બન્નેને હમેશાં બને જ છે એમ નથી. તેથી, બન્ને વચ્ચે સામંજસ્ય ઉત્પન્ન કરી, બન્નેને પરસ્પર પોષક બનાવવાની જીવનકળા વ્યક્તિએ અને સમાજે સાધવાની હોય છે.

જેને સંપૂર્ણ જીવનશાસ્ત્ર કહી શકાય એ તો છે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર. આ અધ્યાત્મનો પક્ષપાત ઉપયોગિતા તરફ વિશેષ છે કે સુંદરતા તરફ? આ પ્રશ્ન વિચાર કરવા જેવો છે. પણ તેનો ઉત્તર આ રૂપમાં મળી ન શકે. આ બેમાંથી કયું તત્ત્વ અધ્યાત્મને ઘાતક છે એવો પ્રશ્ન પૂછી શકાય. ઉપયોગિતા વધારતાં વધારતાં બાહ્ય સાધનોનો, ઉપકરણોનો જ્યારે અનહદ ઢગલો એકઠો થાય છે ત્યારે આત્માની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને તેથી જ અધ્યાત્મ તેનો વિરોધ કરે છે. આત્માનો ખરો આનંદ તો સ્વાતંત્ર્યમાં—એટલે કે સ્વાવલંબનમાં છે. શરીરને આવું પરાવલંબન ભલે ગમતું હોય પણ આત્મા તો એવા વાતાવરણમાં ગૂંગળાઈ જ જાય છે. એથી ઊલટું, સૌન્દર્ય પણ આત્માને ઉપયોગી હોવા છતાં એનો અતિરેક થાય તો તે મોહ બને છે. આત્માનો આનંદ તો જ્ઞાનમાં એટલે કે જાગૃતિમાં છે. શરીરને અજ્ઞાન અને પ્રમાદનું વાતાવરણ સદે છે, પણ આત્મા તો એમાં સાવ ગૂંગળાઈ જાય છે. અને તેથી જ અધ્યાત્મ હમેશાં પ્રમાદ અને મોહનો વિરોધ કરે છે.

અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ, ઉપયોગિતા અને સુંદરતા બન્નેમાં જો પૂરતો સંયમ હોય તો જ આરોગ્ય સચવાય છે. જીવનરસિકતા પણ કહે છે કે મારી શક્તિ અને મારો આનંદ તો પ્રમાણબદ્ધતા અને સંયમના વાતાવરણમાં જ ચરમ કોટિએ પહોંચે છે.

સ્વચ્છંદી ઉપયોગિતા અને સ્વચ્છંદી સુંદરતા હમેશાં અધ્યાત્મથી બીએ છે. અને એ રીતે પોતાનું જ નુકસાન કરી નાખે છે. અધ્યાત્મ તો પક્ષરહિત બન્નેનો સ્નેહી છે. એની દેખરેખ તળે જ આ બન્ને વચ્ચેનું વિરોધી દ્વૈત નષ્ટ થશે અને બન્ને વચ્ચે સુભગ સામંજસ્ય સ્થપાશે.

* * *

ઉપરનું આખું વિવેચન એમ માનીને કરવામાં આવ્યું છે કે આવશ્યક પુરુષાર્થ સાધતાંવેંત વ્યક્તિના અને સમાજના જીવનમાં જરૂરી

સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાની જ છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. સ્વાર્થ આગળ પ્રેમ દબાઈ ગયેલો હોવાથી, ખરું હિત શેમાં છે એ વિષેનું જ્ઞાન વાસનાઓના બંડખોર તોફાનને લીધે દબાઈ ગયેલું હોઈ તેમ જ મનુષ્ય જાતિએ આપ પર ભાવ નિષ્કારણ વધારેલો હોવાથી, પ્રકૃતિની બધી કૃપા હોવા છતાં મનુષ્ય જાતને સાર્વત્રિક સમૃદ્ધિ મળી નથી. આ પરિસ્થિતિમાં જીવનવ્યવહારની દૃષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપીને જ વિચાર કરવો પડે છે.

સમાજહિતૈષી લોકો દુઃખનિવારણની જ ધમાલમાં પડેલા હોવાથી એમને પ્રથમ કેવળ ઉપયોગિતાનો જ વિચાર કરવો પડે છે. એથી ઊલટું જે લોકો કેવળ સૌન્દર્યના ઉપાસક છે તેમને સામાજિક જવાબદારી વિષે ઉદાસીનતા સ્વીકારવી પડે છે. અને તેથી સૌન્દર્યોપાસકોની પ્રતિષ્ઠા તેમની પોતાની ન્યાતમાં ગમે તેટલી હોય છતાં સમાજમાં મર્યાદિત જ હોઈ શકે.

જે સમાજ વિલાસિતાના પાશમાં સપડાયો હોય તે સમાજમાં સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ વિકૃત થઈ ધંધાદારી સૌન્દર્યોપાસકોની આર્થિક અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા બેહદ વધારવામાં આવે છે.

જે ઉદાહરણથી આ વિવેચન શરૂ કર્યું તે જ ઉદાહરણથી જો સમાપ્તિ કરવી હોય તો સિનેમા નટીનો દાખલો ન આપતાં પેશવાના વખતનું એક સૂત્ર અહીં નોંધી શકાય. 'पायलीची खाऔल क्षिप्रा, पालखी द्यावी तया विप्रा' ચાર શેર ચોખાના બનાવેલ દૂધપાકને ખાઈ જાય તે બ્રાહ્મણને એક પાલખી ભેટ અપાશે. એવો બીજા બાજીરાવની પેશવાઈનો નિયમ હતો એમ કવિ મોરોપંતે લખી રાખ્યું છે.

સીમોલ્લંઘન

૧

રાજપુત્ર નીકળ્યો, પોતાનું રાજ્ય છોડી, સાત સાત રાજાઓનાં રાજ્યો વટાવી, જે દેશમાં કોઈ રાજાનું રાજ્ય નથી, તે દેશ તરફ જવા.

જે કાળનો નથી આરંભ કે નથી અંત, એ કાળની છે આ કથા.

શહેરોમાં તેમ જ ગામડે ગામડે, લોકો બજાર હાટ માંડે છે, ઘરબાર ચલાવે છે, ઝઘડાઓ કરે છે; પણ આપણો આ ચિરકાળનો રાજકુમાર પોતાનું રાજ્ય છોડી છોડીને ચાલતો થાય છે.

એ શા માટે જાય છે?

કૂવાનું પાણી કૂવામાં જ રહે છે, તળાવ-સરોવરનું પાણી તળાવ-સરોવરોમાં જ ચુપચુપ પડ્યું રહે છે. પણ ગિરિશિખર પરનું પાણી ગિરિશિખર પર ટકતું નથી. મેઘનું પાણી વાદળાંનું બંધન માનતું નથી. રાજકુમારને તે નાનકડા રાજ્યમાં રોકી કોણ રાખી શકે? તેપાન્તરની કલ્પનાએ પણ એ પાછો ફરતો નથી; સાત સાત સમુદ્ર અને તેર નદીઓ પણ એ પાર કરી જાય છે.

માણસ વારંવાર બાળક થઈને જન્મે છે અને દર વખતે આ કથા નવી જ સાંભળે છે. સંધ્યાદીપનો પ્રકાશ સ્થિર થાય છે અને બાળકો ચૂપચાપ ગાલ પર હાથ ટેકવી કલ્પના કરે છે, કે આપણે જ છીએ તે રાજકુમાર.

તેપાન્તરનું મેદાન પૂરું થાય ન થાય ત્યાં તો સામે આ મોટો સમુદ્ર પડ્યો છે. એની વચ્ચોવચ છે એક દ્વીપ. ત્યાં દૈત્યપુરીમાં રાજકન્યા કેદ થઈ પડી છે.

જગતમાં બીજા બધા લોકો પૈસા પાછળ પડે છે, કીર્તિ મેળવવાની કડાકૂટ કરે છે, આરામ શોધે છે; પણ આપણો આ રાજકુમાર તો દૈત્યપુરીમાંથી રાજકન્યાને છોડાવવા માટે નીકળ્યો છે. તોફાન આવ્યું, નૌકા મળી નહીં. પણ એ તો પોતાનો રસ્તો શોધે જ છે.

આ જ છે માણસના જીવનની જેમ પ્રારંભની તેમ જ સૌથી છેલ્લી નવલ-કથા. પૃથ્વી પર જે જે નવું જન્મે છે, તેણે દાદીમા પાસેથી આ ચિરકાલીન સંદેશો જાણવાનો જ હોય છે—રાજકન્યા બંદિની છે, સમુદ્ર દુર્ગમ છે, દૈત્ય દુર્જય છે અને આ નાનકડો માણસ માત્ર એકાકી સજ્જ થઈ પ્રણ કરે છે કે બન્દિનીને છોડાવીને લાવીશ જ લાવીશ.

બહાર વનના અંધકારમાં વરસાદ પડે છે. રાતકીડા—તમરાં ફિરૂં અવાજ કરે છે. અને નાનકડો છોકરો ચૂપ બેસી ગાલ પર હાથ રાખી કલ્પના કરે છે, 'મારે દૈત્યપુરી પહોંચવું જ જોઈએ.'

૨

સામે આવ્યો અસીમ સમુદ્ર—સ્વપ્નાનાં મોજાં ઉડાડતી નીળી ભમ્મર નિદ્રાના જેવો. ત્યાં રાજકુમાર ઘોડેથી હેઠો ઊતર્યો.

પણ એણે જમીન પર પગ મૂક્યો ન મૂક્યો ત્યાં તો—આ થયું શું? કયા જાદુગરનો છે આ જાદુ?!

અરે, આ તો છે શહેર. ટ્રામ ચાલે છે. ઑફિસે જતી ગાડીઓની ભીડને લીધે રસ્તો દુર્ગમ થયો છે, તાડનાં પાંદડાંની પિપૂડી વેચનારો માણસ, ગલીના નાકા આગળનાં નાગાંપૂગાં બાળકોને ગાંડાં કરતો પિપૂડી વગાડતો વગાડતો ચાલ્યો છે.

અને કેવો આ રાજપુત્રનો વેશ? અને કેવી એની ચાલ! શરીર પર ઉઘાડા બટનવાળું શર્ટ, ધોતિયું સારું વ્યવસ્થિત ન મળે અને પગમાં જીર્ણ થયેલા જોડા. ગામડાનો છોકરો શહેરમાં શીખે છે, બીજાને શીખવીને આજીવિકા ચલાવે છે.

અને રાજકન્યા ક્યાં છે?

એ રહે છે એ ઘરની પડોશમાં જ.

સોનચંપા જેવો કાંઈ એનો રંગ નથી. તેના હાસ્યમાંથી કાંઈ માણેકમોતી ઝરતાં નથી. આકાશના તારાઓ સાથે એની તુલના થઈ શકે નહીં. તુલના કરવી જ હોય તો નવ વર્ષા પછી ઊગેલા ઘાસમાં જે નનામાં ફૂલો ખીલે છે તેની સાથે કરી શકાય.

મા વગરની આ કન્યા બાપની લાડકી હતી. બાપ હતો ગરીબ. અયોગ્ય જગ્યાએ એનું વેવિશાળ કરવાનું મન થાય નહીં. તેથી કન્યા મોટી થઈ હતી. લોકો આંગળી દેખાડવા — મોઢું મરડવા લાગ્યા હતા.

બાપ પણ મરી ગયો અને કન્યા પોતાના કાકા પાસે રહેવા આવી હતી.

સ્થળ મળ્યું. પૈસા પણ પુષ્કળ અને ઉંમર પણ પુષ્કળ. પૌત્ર-દૌહિત્રોનો પણ તોટો ન હતો. એમના રુઆબને સીમા ન હતી.

કાકાએ કહ્યું, 'છોકરી નસીબદાર ખરી.'

આ સ્થિતિમાં પીઠી ચોળવાને દિવસે છોકરી ગાયબ અને પડોસનો છોકરો પણ મળે નહીં.

ખબર પડી કે એમણે ચોરીછૂપીથી લગ્ન કર્યાં. તેમની જાત મળતી ન હતી પણ તેમનું મન થયું હતું એક. બધાએ ગાળો દીધી.

લક્ષાધિપતિએ પોતાના ઇષ્ટદેવને સોનાનું સિંહાસન અર્પણ કરવાની માનતા રાખી અને બોલ્યો, 'જોઉં તો ખરો હવે આ છોકરાને કોણ બચાવે છે તે.'

છોકરાને ન્યાયાલય સામે ઊભો કરવામાં આવ્યો. વિચક્ષણ વકીલોએ અને અનુભવી સાક્ષીઓએ દેવની કૃપા વડે હતું તેને ન હતું કરી બતાવ્યું. એ પણ એક મોટી નવાઈની જ વાત.

તે જ દિવસે ઇષ્ટદેવને ચરણે લવારાંની જોડીનું બલિદાન આપવામાં આવ્યું. વાજિંત્રો વાગ્યાં ને લોકો ખુશ થયા. કહેવા લાગ્યા, 'કળિકાળ ખરો, પણ ધર્મ હજી જાગ્રત છે હોં!'

૩

ત્યાર પછી તો ઘણું ઘણું થઈ ગયું. જેલમાંથી પેલો છોકરો છૂટીને આવ્યો. પણ એનો તે લાંબો પંથ કેમે કરી પૂરો થાય નહીં. તેપાન્તરના મેદાન કરતાંયે એ વધારે

લાંબો અને એકલવાયો છે. કેટલીયે વાર એને અંધારામાં સંભળાય છે, 'હાંઊ, માંઊ, ખાઊ; માણસ આખો ને આખો ગટકાવું.' માણસને ગળી જવાની ચારે બાજુથી આટલી લહે!

રસ્તાને અંત નથી પણ ચાલવાને તો અંત છે જ. એક દિવસ એ સીમા પર આવીને એ થોભ્યો.

તે દિવસે એને સાચવનારું કોઈ જ ન હતું. માથા આગળ માત્ર એક દયામય દેવ જાગ્રત હતા. તે હતા યમરાજા.

યમરાજાએ પોતાની સોનાની લાકડી ફેરવી માત્ર, અને — આ શો ચમત્કાર! શહેર ગયું ઊડી અને સ્વપ્નું ગયું ઓગળી.

થોડી વારમાં ફરી તે જ રાજપુત્ર દેખાવા લાગ્યો. એને કપાળે હતું અસીમ કાળનું રાજતિલક. દૈત્યપુરીનો દરવાજો એ ફોડવાનો, અને રાજકન્યાની બેડીઓ એ તોડવાનો.

યુગેયુગનાં બાળકો પોતાની માતાને ખોળે બેસી બધું સાંભળે છે — તે જ ગૃહત્યાગી માણસ તેપાન્તરનું મેદાન ઓળંગી ક્યાંક ચાલ્યો જાય છે. એની સામે સાતે સમુદ્રનાં મોજાંઓ ગરજી રહ્યાં છે.

ઇતિહાસમાં એનાં ચમત્કારિક રૂપ અને ઇતિહાસને પેલે પાર એનું એકમેવ રૂપ — પેલા રાજપુત્રનું.

નિરૂપણ — राजपुत्तुर

કોઈ મહાભારત પર એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તેનું નામ એણે રાખ્યું છે: 'Permanent History of Bharatvarsha' એનો ઉદ્દેશ ગમે તે હો, એણે ભૂમિકા ગમે તે સ્વીકારી હો, પણ આ નામમાં સ્વારસ્ય તો છે જ.

ગમે તે દેશનો અને ગમે તે કાળનો ઇતિહાસ લો. નામો જુદાં, પ્રસંગો જુદા, સંસ્થાઓ જુદી, સાધનો જુદાં, પ્રજાઓ પણ જુદી; પણ મનુષ્ય સ્વભાવ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સરખો જ. એના જીવનનાં પ્રેરક તત્ત્વો સરખાં જ. આપણા દેશના લોકોને સાદા ઇતિહાસના અધ્યયનનો કંટાળો. તેથી તેમણે બધા ઇતિહાસમાંથી સનાતન તત્ત્વો શોધી કાઢી, જ્યાં દેશ પણ નથી અને કાળ પણ નથી એવો સાર્વભૌમ, સાર્વકાલિક અથવા દેશકાલાતીત એવો ઇતિહાસ લખી રાખ્યો. આપણા જ દેશના લોકોએ નહીં પણ આખાય જગતના વિદ્વત્તા-વિમુખ ડાહ્યા લોકોએ આવો જ સનાતન ઇતિહાસ લખી રાખ્યો છે. અને લોકકથા તથા રૂપકકથાને રૂપે એનો પ્રચાર ચલાવ્યો છે. રવિબાબુએ આપેલી રાજપુત્રની વાર્તા આ ઇતિહાસમાંની જ એક છે. રાજપુત્રને પોતાના રાજ્યનો મોહ નથી. એ પોતાને પોતાના જ રાજ્યમાં ગોંધી રાખવા માગતો નથી. ઘોડા પર બેસી એ નીકળી પડચો છે. ક્યાં જવા? જ્યાં રસ્તો પૂરો થાય, તેની પાર; સમુદ્ર ગરજે છે, તેની પણ પેલી પાર. માનવકોટી માટે અશક્ય એવાં પરાક્રમ એને કરવાં છે. દુષ્ટના હાથમાં સપડાયેલી રાજકન્યાને છોડાવવાની એણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તેને કોઈએ કહ્યું, કે રસ્તામાં અનંત સંકટો આવશે. તે હસીને બોલ્યો, 'એમાં તમે વિશેષ શું કહ્યું? હું તો રસ્તામાં એક નહીં જરૂર પડચે અનેક મરણો મરવાની તૈયારી સાથે જ નીકળ્યો છું. તે સિવાય કાંઈ આ રાજકન્યા બંધનમુક્ત થવાની છે? હું તો સનાતન કાળનો સાર્વભૌમ રાજકુમાર છું.

આજ સુધી અનેક મરણ મરી ચૂક્યો, હવે પછી પણ મરીશ. પણ મારું સ્વીકારેલું કામ છોડવાનો નથી.'

જે જે લોકોના મનમાં આવો નિર્ધાર હોય તે રાજપુત્ર જ છે. પછી તે કલકત્તાની ચાલીમાં રહેતો, છોકરાં શીખવીને પેટ ભરનારો વિદ્યાર્થી હો અથવા તો પોતાના લોકોને ચાર કોળિયા વધારે મેળવી આપવા માટે ઝઘડનારો મિલમજૂર હો. એ બધા રાજપુત્ર જ છે. દુનિયાએ પોતાનો સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ જૂની, સહેલી, મુગ્ધ ભોળી પણ માર્મિક રૂપકકથામાં ભરી રાખ્યો છે. નાનપણમાં બાળકો ગાલે હાથ દઈ વડીલોને મોઢે આ રૂપકકથા સાંભળે છે અને એવો જ સનાતન સંગ્રામ ચલાવવાની દીક્ષા લે છે. આપણો સનાતન રાજપુત્ર અનેક વાર મર્યો છે; પણ ફરી ફરી આ રૂપક-કથાઓ દ્વારા અનેક મુગ્ધ હૈયામાં એ જન્મ લે છે. તેનો જન્મ રૂપક-કથામાં જ થતો હોવાથી ખરેખર એ જ અયોનિસંભવ છે. લોકસાહિત્યને પેટે એનો જન્મ છે. મુગ્ધ હૈયામાં એ નાનાનો મોટો થાય છે. કલ્પનાશક્તિ એને પોષણ આપે છે. દૃઢ સંકલ્પરૂપી રસાયનનું સેવન કરી તે વજ્રકાય બને છે અને મરણ ટાળીને નહીં પણ એક પછી એક અસંખ્ય મરણો મરીને તે અમર થાય છે.

આ નાનકડા વાર્તા-નિબંધમાં રવિબાબુએ ઇતિહાસનો સનાતન ઇતિહાસ ગ્રથિત કર્યો છે. અને રાજપુત્ર ચિરંજીવી શી રીતે છે તે બતાવ્યું છે.

આપણાં પુરાણોમાં 'अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च' આ સાત 'चिरजीविनः'નો આવો જ સનાતન ઇતિહાસ કોણ લખી આપશે?

માનીતીના કોડ

માનીતીએ તો જાણે મરણનું ધ્યાન જ ચલાવ્યું હતું. એનો જીવ વ્યાકુળ હતો. કશાયમાં એને જરાયે રસ ન હતો. વૈદ્ય ઔષધની માત્રા લાવ્યા, મધમાં ઘસીને. બોલ્યા, "પી લો." એણીએ ગુસ્સાથી એ દવા ફેંકી દીધી.

રાજાને કાને વાત ગઈ. રાજસભા પડતી મૂકી રાજા ઝટપટ આવ્યો. પાસે બેસી પૂછવા લાગ્યો, "તને શું થયું છે? તારે શું જોઈએ?"

રાણી રીસે ભરાઈને બોલી, "તમે બધાં જ અહીંથી નીકળી જાઓ જોઈએ. માત્ર મારી સખીને અહીં મોકલી આપો."

સખી આવી. રાણી તેનો હાથ પકડી બોલી, "બેસ બહેન, એમ છે કે —"

સખી બોલી, "બરાબર સાફ સાફ કહી દેજે, બહેન."

માનીતી બોલી, "મારા સાત ચોકના મહેલમાં એક બાજુના ત્રણ ચોક હતા અણમાનીતીના. એ ત્રણના થયા બે, પછી તો રહ્યો માત્ર એક જ. અને આખરે રાજમહેલ જ છોડવો પડ્યો એને.

"ત્યાર પછી અણમાનીતીને હું સાવ ભૂલી જ ગઈ.

"ત્યાર પછીનો પેલો દોલયાત્રા (શ્રીકૃષ્ણનો પારણાનો દિવસ: ફાગણ પૂર્ણિમા)નો દિવસ. તે દિવસે મયૂર-પંખી નાવમાં બેસી નાટ્ય મંદિરે જવા હું નીકળેલી. આગળ લોકો હતા અને પાછળ લશ્કર; જમણી તરફ

વાગતી હતી શરણાઈ અને ડાબી તરફ વાગતાં હતાં નગારાં-ચોઘડિયાં.

"એવે વખતે રસ્તા પાસે, નદીકિનારે, ઘાટની ઉપરની બાજુએ દેખાયું એક ઘાસફૂસનું ઘર, ચંપકની છાયા હેઠળ. એની વાડ પર ખીલી હતી અપરાજિતાની વેલી, દરવાજા સામે શંખચક્રનો પૂર્યો હતો સાથિયો. મેં મારી છત્રધારિણીને પૂછ્યું, 'અહા, કોનું છે આ ઘર?' એણે કહ્યું, 'અણમાનીતીનું.'

"પછી ઘેર પાછી આવી. સાંજ પડી છતાં હું એમ ને એમ જ બેસી રહી. દીવો સુધ્ધાં ન કર્યો, અને મોઢાને તાળું જ દઈ બેઠી.

"રાજાએ આવીને કહ્યું, 'તને શું થયું છે? શું જોઈએ છે?'

"મેં કહ્યું, 'નથી મારે આ મહેલમાં રહેવું.'

"રાજા કહે, 'ત્યારે ખૂબ મોટો ચૂનામાટીનો પ્રાસાદ બંધાવી આપું તને. તેને હાથીદાંતની ભીંતો કરાવીશ. શંખની ભૂકી વડે દૂધના ફીણ જેવી સફેદ શુભ્ર [illegible] કરાવીશ મહેલની, મોતીનાં છીપો વડે એને કિનારે [illegible] કમળની વેલબુટ્ટી કરાવીશ.'

"મેં કહ્યું, 'મને તીવ્ર ઇચ્છા થ[illegible] આપણા બહારના બાગને એક છેડે ઘા[illegible] એમાં રહું.'

"રાજા કહે, 'વાડ[illegible]

"ખડનું ઘર તૈયાર [illegible] ચૂંટી આણેલું પુષ્પ જ. [illegible]

ગયું. રહેવા ગઈ તો ખરી, પણ એની શરમ જ લાગવા માંડી.

"ત્યાર પછી સ્નાનયાત્રા (જેષ્ઠ પૂર્ણિમાનો જગન્નાથનો સ્નાનોત્સવ)નો દિવસ હતો. નદીએ નાહવા ગયેલી. સાથે હતી એકસો સાત સખીઓ. ઠેઠ પ્રવાહમાં જ પાલખી ઊતરી; સ્નાન કરી લીધું.

"પાછા ફરતાં પાલખીના દરવાજાની ફાટમાંથી જોયું —'અહોહો, કોના ઘરની હશે આ વહુવારુ? નિર્માલ્યના ફૂલ જેવી!'

"હાથમાં હતી શુભ્ર શંખની બંગડીઓ, ને પહેરેલું હતું લાલ કિનારીનું લૂગડું. સ્નાન કરીને પાણીની ગાગર ભરીને આણતી હતી એ. સવારનો તડકો એના સુકાતા વાળ પર અને ભીંજાયેલી ગાગર પર ચળકતો હતો.

"છત્રધારિણીને પૂછ્યું, 'કોણ હશે આ બાઈ? કોણ જાણે કયા મંદિરની તપસ્વિની?'

"છત્રધારિણી હસીને બોલી, 'શું ન ઓળખી? એ તો અણમાનીતી જ છે ને!'

"ત્યાર પછી ઘેર આવી ફરી એમ જ એકલી બેસી રહી, અને મોઢાને તાળું વાસી દીધું.

"રાજાએ આવીને કહ્યું, 'તને શું થયું છે? શું જોઈએ છે?'

"મેં કહ્યું, 'મને ઘણી ઘણી ઇચ્છા થઈ છે કે રોજ સવારે નદીમાં નાહી માટીના ઘડામાં પાણી ભરી લાવું બકુલ-વીથીને માર્ગે.'

"રાજા કહે, 'વાહ! જરૂર. તેમાં તે શું મોટું?'

"દરેક રસ્તે ચોકીપહેરો બેઠો. લોકોની આવજા બંધ થઈ.

"હાથમાં શંખની બંગડીઓ પહેરી અને લાલ કોરનું લૂગડું પહેર્યું. નદીમાં નાહી, ગાગર ભરી લાવી. દરવાજા પાસે આવતાં જ મનની વ્યથાએ ગાગર પછાડી ફોડી નાખી. મનનું મનમાં જ રહી ગયું અને શરમ માત્ર આવી મારે ભાગે.

"ત્યાર પછી રાસયાત્રા (રાસલીલા ઉત્સવદિન: કાર્તિક પૂર્ણિમા)નો દિવસ ઊગ્યો.

"મધુવનમાં ચાંદરણી રાત્રે શામિયાના તણાયા. રાત આખી નૃત્ય ચાલ્યું, ગાયન ચાલ્યું.

"બીજે દિવસે સવારે હાથી પર અંબાડી ચઢી. પડદાની પાછળ બેસી ઘેર આવતી હતી. સહેજ નજર ગઈ તો વનપથ પર કોઈ જતું દેખાયું. કુમળી હતી એની ઉંમર. એના વાળની જટામાં હતી વનફૂલોની માળા અને હાથમાં હતી ફૂલછાબ. કરંડિયામાં હતાં કમળકંદનાં ફૂલો, વનનાં ફળો, ખેતરની ભાજી.

"છત્રધારિણીને પૂછ્યું, 'કઈ ભાગ્યવંતીનો આ દીકરો જે રસ્તો ઉજાળતો જાય છે?'

"છત્રધારિણી બોલી, 'ભૂલી ગયાં કે? અણમાનીતીનો જ તો આ દીકરો! પોતાની બા માટે લઈ જાય છે કમળકંદનાં ફૂલો, વનનાં ફળો અને ખેતરની ભાજી.'

"ત્યાર પછી ઘેર આવી ફરી એકલી જ બેસી રહી. મોઢાને તાળું જ વાસી દીધું.

"રાજાએ આવીને કહ્યું, 'તને શું થયું છે, શું જોઈએ છે?'

"મેં કહ્યું, 'મને ઘણી જ ઇચ્છા થઈ છે કે રોજ ખાવાં જોઈએ કમલકંદનાં ફૂલો, વનનાં ફળો અને ખેતરની ભાજી. મારા દીકરાએ પોતે જ જઈને એ લઈ આવવી.'

"રાજા કહે, 'વાહ! સુંદર. તેમાં તે શું મોટું?'

"સોનાના પલંગ પર બેઠી હતી. દીકરો કરંડિયો લઈ આવ્યો. એનું આખું શરીર પરસેવામાં તરબોળ, ચહેરા પર ગુસ્સો. કરંડિયો એમનો એમ જ પડી રહ્યો, હું માત્ર લાજી મરી.

"ત્યાર પછી શું થયું છે કોણ જાણે, હું મારે એકલી બેસી રહું છું, ને મોઢાને તાળું હોય છે. રાજા રોજ આવીને પૂછે છે, 'તને શું થયું છે, શું જોઈએ છે?'

"માનીતી રાણી હોવા છતાં મારે શું જોઈએ એટલું માત્ર શરમના માર્યાં કોઈની સામે બોલવાની મુશ્કેલી. તેથી તને બોલાવી છે સખી. મારા મનની વાત કહું છું તારા કાનમાં: 'પેલી અણમાનીતીનું દુઃખ જોઈએ છે મને.'"

સખીએ ગાલે હાથ મૂકી કહ્યું, "પણ શા માટે?"

માનીતી રાણી બોલી, "તેની એ વાંસની મુરલીમાંથી સૂર નીકળી શક્યા; પણ મારી સોનાની મુરલી હું દેખાડતી ફરી, સાચવી રાખી, પણ વગાડી માત્ર ન શકી."

નિરૂપણ — सुयोरानीर साध

લાડમાં ઊછરેલા લોકો જેવા દુર્દૈવી કોઈ જ નહીં હોય. માણસ સ્વાર્થને લીધે આંધળો અને પોચો બને છે, આ જીવન-સત્ય લાડઘેલા લોકોના ધ્યાનમાં આવતું નથી. જીવનનું ખરું સ્વરૂપ, એનો વિસ્તાર, એનું ઊંડાણ તથા એનું પ્રયોજન જ જેને સમજાય નહીં તેનું જીવન વ્યર્થ ન બને તો જ આશ્ચર્ય. માનીતી રાણી સુંદર હશે, નાજુક હશે, રસિક તથા પ્રેમળ પણ હશે. પણ વધારેપડતાં લાડથી તે બગડી. તેને લાગવા માંડયું કે આખું જગત પોતાની આસપાસ જ નાચવું જોઈએ. પોતાનું કાંઈ જ કર્તવ્ય નથી. પોતે તો હોવા માત્રથી જ જગતને કૃતાર્થ કરીએ છીએ. આખું રાજ્ય રાજાના પગ તળે હતું અને એ રાજા માનીતીના ચરણારવિંદમાં મિલિંદાયમાન હતો.

એના મનને મત્સરે ઘેરી લીધું. મત્સર હમેશાં જ ખરાબ. પણ લાડઘેલા, આંધળા, છીછરા અને પોચા લોકોનો તો એ ભોગ જ લે છે.

માનીતીને એક અણમાનીતી હતી. બિચારી વિનમ્ર, સહિષ્ણુ અને તપસ્વિની હોવી જોઈએ. પણ તે હતી અણમાનીતી, શોક હતી, એટલી જ વાત માનીતીને દુ:ખી કરવા માટે પૂરતી હતી. રાજમહેલના સાત ચોકમાંથી ચાર માનીતીના, ત્રણ અણમાનીતીના. અણમાનીતી મોટી હોવા છતાં એની આવી અવહેલના. પણ શોકની અદેખાઈ આટલેથીયે સંતોષાઈ નહીં. ત્રણ ચોકના બે ચોક થયા. બેમાંથી એક જ એને માટે રહ્યો. પછી ત્યાંથી પણ એને કાઢી મૂકવામાં આવી. બિચારી પોતાના દીકરાને લઈને એક ઝૂંપડીમાં રહેવા લાગી. ત્યાં પણ પોતાના સદ્ગુણોને લીધે એ રાણી જેવી શોભવા લાગી. નિદાન પોતાની સંતોષવૃત્તિથી એણે પોતાનું દૈન્ય ઢાંકી દીધું.

માણસનો — નિદાન અદેખાઈનો — સ્વભાવ જ છે કે જે પોતાની પાસે છે, જે પોતાનું છે તેને તુચ્છ સમજવું. જે બીજાનું છે તે રહસ્યમય, સુંદર અને સ્પૃહણીય છે એમ માનવું. માનીતીને અણમાનીતીની ઝૂંપડીની અદેખાઈ થઈ. એને થયું કે પોતાનું જીવન કેવું છીછરું અને ક્ષુદ્ર દેખાય છે! અણમાનીતીનું ગાંભીર્ય — એનું ખાનદાનપણું અને એનું તેજ પેલી ઝૂંપડીને લીધે જ છે. આ બાબતમાં અણમાનીતીનું અનુકરણ કરવાનું એણે નક્કી કર્યું. 'રિસાઈ બેસવું એટલે મળે' આ એક જ સૂત્ર એ જાણતી હતી. એનો કલ્પતરુ તે રાજા. સ્મરણ કરતાંવેંત જેમ સિદ્ધપુરુષ મદદે દોડી આવે તે જ પ્રમાણે રિસાય, અબોલા લઈ બેસે, કે તરત જ રાજા દોડી આવે છે અને જે જોઈએ તે આપે છે, આ એનો હતો સનાતન અનુભવ. નાજુક અમથી ઝૂંપડી તૈયાર થઈ. માનીતી એમાં રહેવા લાગી. પણ એણે જોઈ લીધું કે અનુકરણ કરીને બધું જ મેળવીએ તોયે તેમાં એનો આત્મા પકડાતો નથી. એનું નવું જીવન હાસ્યાસ્પદ બન્યું, લજ્જાસ્પદ બન્યું. એને એ પોલું લાગવા માંડયું. એ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ.

ફરી એવો જ પ્રસંગ આવ્યો. ફરીથી એણે અનુકરણ કરવાનો, અણમાનીતીથી ન ઊતરવાનો વિચાર કર્યો. હઠ લીધી. અણમાનીતીનો માતૃભક્ત દીકરો હતો. તે જંગલમાંથી વન-ફળો ભેગાં કરી માને લાવી આપતો. માનીતીને આની પણ અદેખાઈ આવી. એણે લીધી હઠ. જોઈએ તેવી ઝૂંપડી બંધાવવાનું સહેલું હતું. પોતાના દીકરા પાસે પણ રાજાના હુકમથી ફળો મંગાવવાં એ પણ શક્ય હતું. પણ દીકરાને માતૃભક્ત શી રીતે બનાવાય? દીકરો તાપને લીધે પરસેવાથી રેબઝેબ થયો હતો, એટલું જ નહીં પણ ગુસ્સાથી લાલપીળો પણ થયો હતો. છેવટે માનીતીને સમજાયું —

दुःखं सत्यं, सुखं माया । दुःखं जन्तोः परं धनम् ॥

અણમાનીતીનું જે ધન હતું, જેને લીધે તે તપઃપૂત અને જીવનસમૃદ્ધ

બની હતી તે હતું એનું દુ:ખ. તેવું દુ:ખ પોતાને મળે એવી હઠ એના મનમાં ભરાઈ. પણ તે દુ:ખ મળે શી રીતે? માનીતી તો રહેવું જ છે. અણમાનીતી કરતાં ચડિયાતા થવું છે. અને દુ:ખી થયા વગર જ આ મેળવવું છે. આને માટે કરવું શું? સખી શી સલાહ આપી શકે? રાજા પાસે મંગાય પણ શું?

ખરેખર મત્સર આંધળો જ છે, અને જે કોઈ મત્સરને આશ્રય આપે છે એનો એ છેવટે ભોગ જ લે છે. લાડઘેલા લોકોનાં જીવનમૂલ્યો જ ખોવાયેલાં હોય છે. માનીતીને જીવવું જ અસહ્ય બન્યું.

અનુકરણ હમેશાં શાહીચૂસ કાગળ જેવું હોય છે. શાહીચૂસ પર અક્ષરો ઊમટે છે પણ તે ઊંધા હોય છે. એની શાહી ફૂટે છે, બધા બરાબર વંચાતાયે નથી અને મૂળ અક્ષરોનું સૌન્દર્ય એવું તો વિકૃત બની જાય છે કે એને જોઈ હસવું કે રડવું એ જ સમજાતું નથી.

અનુકરણ એટલે મરણ એ ખરું હોય તોયે પૂર્ણ-સત્ય નથી. અનુકૃતિ એટલે મૃતિ તો ખરી જ; પણ તેથીય મોટી દુર્દશા તો એ કે એ વિકૃતિ બને છે.

વિદૂષક

૧

કાંચીનો રાજા કર્ણાટકની ચડાઈએ ઊપડ્યો. તે વિજયી થયો. ચંદન, હાથીદાંત અને સોનામાણેકથી હાથીઓ લદાયા.

સ્વદેશ પાછા વળતાં રસ્તામાં બલેશ્વરીના મંદિરમાં બલિદાનના લોહીની નદી વહેવડાવી રાજાએ પૂજા શોભાવી.

પૂજા કરી પાછા ફરતાં રાજાને શરીરે હતાં લાલ વસ્ત્ર, ગળામાં હતી જાસ્વંદીની માળા, કપાળે રક્તચંદનનું તિલક, અને સાથે હતા માત્ર મંત્રી તથા વિદૂષક.

એક ઠેકાણે રસ્તાને કિનારે આંબાવાડીમાં બાળકો રમતાં એને દેખાયાં.

રાજાએ પોતાના બંને સાથીઓને કહ્યું, 'ચાલો જોઈએ, શી રમત છે તે.'

૨

છોકરાંઓ બે હારમાં ઢીંગલીઓ સજાવી લડાઈ લડાઈ રમતાં હતાં.

રાજાએ પૂછ્યું, 'કોની સાથે કોની લડાઈ ચાલી છે?'

બાળકોએ કહ્યું, 'કર્ણાટક સાથે કાંચીની.'

રાજાએ પૂછ્યું, 'કોનો વિજય? કોની હાર?'

છોકરાઓ છાતી ફુલાવીને બોલ્યા, 'કર્ણાટકનો વિજય, કાંચીની હાર.'

મંત્રીનો ચહેરો ગંભીર બન્યો. રાજાની આંખો લાલ લાલ થઈ. વિદૂષક માત્ર ખડખડાટ હસી પડ્યો.

૩

રાજા પોતાના સૈન્ય સાથે પાછો નીકળ્યો ત્યારે પણ બાળકોની રમત ચાલુ જ હતી.

રાજાએ હુકમ છોડ્યો, 'એકેક પીટ્યાને બાંધો ઝાડ સાથે અને ઝૂડી કાઢો નેતર વડે.'

ગામમાંથી એમનાં માબાપ દોડી આવ્યાં. કહેવા લાગ્યાં, 'એ તો બિચારાં બાળકો જ રહ્યાં, રમતાં હતાં પોતાની રમત. એમને ક્ષમા કરો.'

રાજાએ સેનાપતિને બોલાવી કહ્યું, 'આ આખા ગામને એવો તો ધાક બેસાડો કે જેથી ફરીને કાંચીના રાજાને એ જન્મભર યાદ કરે.'

એટલું બોલી એ શિબિરે ચાલ્યો ગયો.

૪

સાંજે સેનાપતિ આવી રાજા આગળ ઊભો રહ્યો. નીચા નમી મુજરો કરી બોલ્યો, 'મહારાજ, શિયાળવાં-કૂતરાં સિવાય કોઈનોયે અવાજ ગામ આખાયમાં સંભળાતો નથી.'

મંત્રીએ કહ્યું, 'મહારાજની માન-પ્રતિષ્ઠા સચવાઈ.'

પુરોહિતે કહ્યું, 'વિશ્વેશ્વરીની જ મહારાજ પર કૃપા છે.'

વિદૂષક કહે, 'મહારાજ, હવે મને રજા આપો.'

રાજાએ પૂછ્યું, 'શા માટે?'

વિદૂષક કહે, 'મને નથી આવડતું મારતાં કે કાપતાં. ભગવાનની દયાથી એક માત્ર હસતાં આવડે છે. મહારાજના દરબારમાં રહો તો મારું આ હાસ્ય જ હું ભૂલી જવાનો!'

૩

ઘોડો

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કામ લગભગ પૂરું થઈ વિશ્રામનો ઘંટ વાગવાની તૈયારી હતી, એવે વખતે બ્રહ્મદેવના મનમાં એક નવી કલ્પનાનો ઉદય થયો.

કોઠારીને બોલાવી એમણે કહ્યું, 'કોઠારી, મારા કારખાનામાંથી થોડાં થોડાં પંચભૂતો લાવી રાખ. બીજું એક નવું પ્રાણી ઉત્પન્ન કરવાનું મન છે!'

કોઠારી હાથ જોડીને બોલ્યો, 'પિતામહ, આપે જ્યારે ઉત્સાહમાં આવી હાથી નિર્માણ કર્યો, તિમિ માછલું તૈયાર કર્યું, અજગર-સર્પ બનાવ્યા, વાઘ-સિંહ બનાવ્યા ત્યારે હિસાબ તરફ આપનું જરાયે ધ્યાન ન હતું. પંચભૂતોમાંથી જે જે ભારદસ્ત અને ભારેખમ તત્ત્વો હતાં તે બધાં જ લગભગ પૂરાં થવા આવ્યાં છે. પૃથ્વી, જળ અને તેજનું તો લગભગ તળિયું જ આવી લાગ્યું છે. હવે રહ્યાં છે માત્ર પવન અને આકાશ. તે તો જોઈએ એટલાં વાપરો.'

ચતુરાનન પોતાની ચારે મૂછો મરડીને બોલ્યા, 'ઠીક ઠીક. કોઠારમાં જે હોય તે જ લઈ આવ, જોઈ લઈશું.'

આ વખતનું પ્રાણી ઘડતાં એમણે પૃથ્વી, અપ, તેજ જરા સાચવીને જ વાપર્યાં. એમણે એને ન આપ્યાં શિંગડાં કે ન આપ્યા નખ. અને દાંત આપ્યા તે પણ એવા કે એનાથી ચવાય ખરું પણ કરડી ન શકાય. તેજના પાત્રમાંથી થોડુંક જ તેજ એમણે વાપર્યું, તેથી આ પ્રાણી યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં થોડુંઘણું ઉપયોગી થયું ખરું, પણ એનામાં યુદ્ધની હોંશ તો જરાયે ન મળે.

આ પ્રાણીને જ ઘોડો કહે છે. એ પ્રાણી ઈંડાં મૂકતું નથી તોયે લોકોમાં એના ઈંડાની ખ્યાતિ પૂરેપૂરી છે.*

તે ગમે તેમ હો. પણ સૃષ્ટિકર્તાએ આની બનાવટમાં મરુત અને વ્યોમ તો ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં. પરિણામે આ પ્રાણીનું મન સોળે આના વળ્યું મુક્તિ તરફ. એ પવનથી આગળ દોડવા મથે છે અને આકાશને ઓળંગવાનું પણ લઈ બેસે છે. બીજાં બધાં પ્રાણી સકારણ દોડે છે; પણ આ તો અકારણ જ દોડે છે; જાણે કે પોતાને પોતા પાસેથી જ નાસી છૂટવાની એને આત્યંતિક હોંશ હોય. એ નથી કોઈનું કાંઈ લૂંટી જવા ઇચ્છતું કે નથી કોઈને મારવા જતું; તેને તો માત્ર દોડવું જ હોય છે. દોડતાં દોડતાં મત્ત થવું, ચૂર થવું, સૂં થવું, ત્યાર પછી 'ગાયબ' થઈ જવું એવું હોય છે એનું માનસ! જ્ઞાનીઓ કહે છે, પ્રકૃતિમાં મરુત-વ્યોમ જ્યારે જળ અને તેજને ગાંઠે નહીં ત્યારે આવું જ થવાનું.

બ્રહ્મદેવ ખૂબ ખુશ થયા. એમણે કોઈકને રહેવા માટે આપ્યું હતું વન, તો કોઈકને આપી હતી ગુફા. પણ દોડવાની મોજ લઈ શકે એટલા માટે એમણે આને આપ્યું ખુલ્લું મેદાન.

આ મેદાનની બાજુમાં જ રહેતો હતો માણસ. લૂંટફાટ કરીને એ જે કાંઈ ભેગું કરતો એનો એક મોટો બોજો જ થઈ જતો. અને તેથી જ જ્યારે ઘોડાને અમસ્તો જ

* બંગાળીમાં ઘોડાર-ડિમ એટલે ઘોડાનું ઈંડું. 'શશ-શૃંગ', 'ખ-પુષ્પ' અથવા 'વંધ્યા-પુત્ર'ના જેવો જ આ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે, તેથી એ પ્રાણીને દ્વિજ કહી શકાય.

મેદાનમાં દોડાદોડ કરતો એણે જોયો ત્યારે એને થયું કે કેમે કરીને આને પકડીને બાંધી રાખી શકીએ તો બજાર હાટ કરવા માટે ઉત્તમ સગવડ થઈ જાય.

ફાંસો નાખી તેણે પકડ્યો ઘોડાને એક દિવસ. અને જોરથી એની પીઠ પર જીન કસી દીધું. મોઢામાં નાખ્યું કાંટાળું ચોકડું. ડોક પર લગાવે ચાબુક અને બાજુમાં મારે બૂટની લોખંડી એડીની ધાર. તે સિવાય બીજી મારપીટ તો હતી જ.

મેદાનમાં છોડી મૂકયેથી તે નાસી જશે એ બીકે ઘોડાની ચારે તરફ માણસે ભીંત બાંધી. વાઘને આપેલું વન તે વન જ રહ્યું. સિંહની ગુફા તે ગુફા જ રહી; કોઈ તેને લઈ ન શકયું કે બગાડી ન શકયું. પણ ઘોડાનું ખુલ્લું મેદાન માત્ર બની ગયું તબેલો. આ પ્રાણીમાં મરુત અને વ્યોમે મુક્તિની અભળખા તો ઠાંસી ઠાંસી ભરી ખરી, પણ બંધનમાંથી કાંઈ તેને ઉગારી ન શકયા.

જ્યારે અસહ્ય થઈ પડ્યું ત્યારે ઘોડાએ એની ભીંતો પર પાછલે પગે લાતોનો વરસાદ વરસાવ્યો. તેને લીધે તેના પગ જેટલા ઘાયલ થયા તેટલી કાંઈ ભીંત થઈ નહીં, તોયે માટી-ચૂનો પડી જઈ ભીંતનું સૌન્દર્ય બગડવા લાગ્યું ખરું.

માણસને આ વાતની ઘણી જ ચીડ ચડી. બોલ્યો: 'આનું નામ તે કૃતઘ્નતા! દાણાપાણી વખતસર ખાવા આપું છું, ભારે પગારનો ચાકર આઠે પહોર આની સેવામાં એકસરખો રહે છે, પણ માટીનું ચિત્ત કાંઈ ચોટતું જ નથી.'

મનને ઠેકાણે આણવા માટે સેવકે વાતવાતમાં એવા તો ડંડા ચલાવ્યા કે ફરી એની લાતો કાંઈ ચાલી ન શકી. માણસ પોતાના આડોસીપાડોસીને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યો, 'મારા આ નિષ્ઠાવાન ભક્ત જેવું બીજું વાહન છે જ નહીં.'

તે લોકો પ્રશંસા કરતા બોલ્યા, 'સાચ્ચે જ! કેવો સાવ પાણી જેવો શાંત, ને તમારા ધર્મ જેવો જ શીતલ છે!'

એક રીતે જોતાં એને મૂળમાં જ ઉપયોગી દાંત ન હતા. ન હતા નખ કે ન હતાં શિંગડાં. અને તેમાં પણ હવે તો ભીંત પર અથવા એને અભાવે શૂન્યમાં લાત લગાવવાપણું પણ બંધ થયું. તેથી મન મોકળું કરવા માટે આકાશ તરફ ડોક ઊંચી કરી એ 'હીં હીં હીં' ચીસો પાડવા લાગ્યો. આને લીધે માણસની ઊંઘમાં ખલેલ પડે અને આડોસીપાડોસીને લાગે કે આનો અવાજ કાંઈ એટલો ભક્તિ-ગદ્ગદ લાગતો નથી. મોઢું બંધ કરવાની અનેક યુક્તિઓ અને સાધનો પેદા થયાં. પણ શ્વાસ બંધ કર્યા વગર મોઢું કાંઈ પૂરું બંધ થતું નથી. તેથી તેનો રૂંધાયેલો અવાજ મુમૂર્ષુની હેડકીની જેમ વચમાં વચમાં નીકળ્યા જ કરતો.

આખરે એક દિવસ એ અવાજ બ્રહ્મદેવને કાને પહોંચ્યો જ. તેમણે ધ્યાન વિસર્જન કરી એક વાર પૃથ્વી પરના મેદાન તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. પણ ત્યાં તેમને ઘોડાનું નામનિશાન પણ જડ્યું નહીં.

પિતામહે યમને બોલાવીને કહ્યું, 'નક્કી આ તારું જ પરાક્રમ લાગે છે. તેં જ મારા ઘોડાને ઊંચકી લીધો હોવો જોઈએ.'

યમે કહ્યું, 'હે સૃષ્ટિકર્તા, આપને તો હમેશાં મારે વિષે જ શંકા આવે છે. માણસની વસ્તી તરફ તો જુઓ જરા!'

બ્રહ્મદેવે જોયું. નાની-સાંકડી અમથી જગા ને ચારે બાજુ દીવાલો. તેમાં ઊભો ઊભો ઘોડો બિચારો ક્ષીણ અવાજે 'હીં, હીં, હીં, હીં' ચીસો પાડે છે.

એમનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. એમણે માણસને કહ્યું, 'મારા આ પ્રાણીને તેં જો મુક્ત ન કર્યો તો હું એને વાઘ જેવા નખ અને દાંત કરી આપીશ. અને પછી એ કોઈ રીતે તારા કામનો નહીં રહે.'

માણસ બોલ્યો, 'શિવ! શિવ! એનાથી તો હિંસાને ઉત્તેજન આપ્યા જેવું જ થવાનું. આપ ગમે તે કહો, પિતામહ, પણ તમારું આ પ્રાણી મુક્તિને યોગ્ય છે જ નહીં. એના હિત માટે જ તો મેં પુષ્કળ ખર્ચ કરીને આ તબેલો તૈયાર કરાવ્યો છે. ખાસ એને માટે તો તબેલો.'

બ્રહ્માજીએ હઠ લીધી. કહે, 'એને છોડી દેવો જ પડશે.'

માણસે કહ્યું, 'ઠીક છે. છોડી દઈશ. પણ સાત દિવસની મુદત પર. અને પછી જો તમે કહો કે તમારા મેદાન કરતાં મારો તબેલો આને માટે વધારે ઉપયોગી નથી, તો હું નાકલીટી કરવા તૈયાર છું.'

માણસે કર્યું શું, ઘોડાને છોડી તો મૂક્યો, પણ એના આગલા બે પગ દોરીથી બરાબર તાણીને બાંધ્યા. તેથી ઘોડો એવી તો વિચિત્ર ચાલે ચાલવા માંડ્યો કે દેડકાની ચાલ એનાથી તો વધારે સુંદર લાગે.

બિચારા બ્રહ્માજી રહે સુદૂર સ્વર્ગમાં. ત્યાંથી એમને દેખાય માત્ર ઘોડાની વિચિત્ર ચાલ. પણ તેના ઘૂંટણનું બંધન દેખાય નહીં. પોતાની સુંદર કૃતિની આવી હીજડા જેવી ચાલ જોઈ શરમથી બ્રહ્માજી લાલ થઈ ગયા. કહે, ‘ ભૂલ થઈ ખરી.’

માણસે હાથ જોડીને કહ્યું, ‘ હવે આને લઈનેય હું શું કરું? આપના બ્રહ્મલોકમાં મેદાન હશે તો ત્યાં જ કરી દઉં છું રવાના આને.’

બ્રહ્મા વ્યાકુળ થઈને બોલ્યા, ‘ જા જા. લઈ જા પાછો એને તારા તબેલામાં જ.’

માણસે કહ્યું, ‘ આદિ દેવ, માણસ માટે આ ખરેખર અનહદ ભાર થવાનો છે.’

બ્રહ્માએ કહ્યું, ‘ એમાં જ તો તમ માણસોની માણસાઈ છે.’

*　　　*　　　*

[આ રેખાચિત્ર જેવું જ બીજું એક રેખાચિત્ર આના ઘણા વખત પહેલાં રવિબાબુએ લખ્યું છે. ઘોડાએ માણસને પોતાની મદદમાં બોલાવી પોતાના કામ માટે એને પોતાની પીઠ પર બેસાડયો. પછી કામ પૂરું થયા છતાં માણસ ઘોડાની પીઠ પરથી ઊતરે જ નહીં! એવો ભાવ એમાં છે.

એના જેવું એક શબ્દચિત્ર ગુજરાતીમાં મધપૂડો*માં છપાયું છે. અને એ જ વાર્તા આગળ ચલાવી મેં પણ એક રેખાચિત્ર ‘ ભવિષ્યપુરાણ ’ નામથી ત્યાં આપ્યું છે.]

---

* નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ

નિરૂપણ — ઘોડો

પ્રસ્તુત શબ્દચિત્રમાં માણસજાતિના ઇતિહાસનો નિત્યપરિચિત પ્રસંગ આપ્યો છે. એશિયા તેમ જ આફ્રિકા ખંડનાં રાષ્ટ્રોને તો એનો કડવો અનુભવ પૂરેપૂરો છે જ. ઘોડાને બીડમાંથી પકડી આણી, તબેલામાં બાંધી દીધો અને પછી એ મુક્ત રહેવાને યોગ્ય જ નથી એવું માણસે નક્કી કરી નાખ્યું. એટલું જ નહીં પણ જરા ચાલબાજી કરીને સપ્રમાણ સિદ્ધ પણ કરી બતાવ્યું. આ વાર્તાનું રહસ્ય શું છે એ આપણા લોકોને ઉકેલીને કહેવું પડે એવું નથી. આ વાતમાં બોધ છે એટલું જાણતાં વેંત વાચક એ બોધ સહેજે કાઢી લેશે.

ઘોડો યુદ્ધોપયોગી પ્રાણી છે, પણ ઝઘડાળુ પ્રાણી નથી; વનવગડામાં સ્વચ્છંદ વિહાર કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલું પ્રાણી છૂટું રહેવા યોગ્ય નથી એવું જે માણસે સિદ્ધ કર્યું તેના ચાતુર્યની બલિહારી જ માનવી રહી.

ઘોડાના અથવા ગધેડાના આગલા બે પગ બાંધી દઈ એમને છૂટા મૂકવાથી એમની ચાલવાની ગતિનું જે હાસ્યાસ્પદ રૂપ થાય છે એની તુલના મંડૂક-ગતિ સાથે કરી કવિએ પોતાની નિરીક્ષણ શક્તિની અને વિનોદવૃત્તિની કમાલ કરી છે. અને છેવટે જ્યારે બ્રહ્મદેવને બનાવ્યા પછી માણસ કહે છે કે, 'હે આદિદેવ, માણસને માથે આ ઘણો વિષમ ભાર આવ્યો છે.' ત્યારે તો પશ્ચિમના લોકોના White Man's Burdenની એકદમ યાદ આવે છે.

ઘોડાને મારી મારીને સીધો કર્યા પછી ઘોડાની મનુષ્યભક્તિની વાહવા કરવી, ઘોડાનો સ્વભાવ તમારા ધર્મ જેવો જ ઠંડો છે એવી સાક્ષી આસપાસના લોકોએ આપવી એ બધું પણ આપણા હમેશના પરિચયનું જ છે.

હાથપગ બાંધી શકાય પણ મોઢું બંધ કરવું સહેલું નથી, એ વાત પણ બંગાળી કલમમાંથી નીકળી હોવાથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

ગુસ્સે થઈ કડવું અને તીખું તમતમતું લખવા કરતાં મીઠાશથી દોરેલાં આવાં રેખાચિત્રો અત્યંત અસરકારક બને છે અને તેમને લીધે સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ તો થાય જ છે.

કર્તા-પુરુષનું ભૂત

૧

વૃદ્ધ કર્તા-પુરુષની મરણ વેળાએ દેશભરના બધા લોકો કહેવા લાગ્યા, 'તમારી પાછળ શું થશે અમારું?'

આ સાંભળી એમને પણ દુઃખ થયું. લાગ્યું કે, 'ખરેખર, મારી પાછળ આ બધાંને શાંત કોણ રાખશે?'

પણ મરણ થોડું જ ટળાય? ત્યારે ભગવાને કૃપાળુ-પણે કહ્યું, 'ફિકર નહીં. ભાઈસાહેબ ભૂત થઈને જ આમને માથે બેસે. માણસને મરણ છે. ભૂતને તે પણ નથી.'

૨

દેશ આખાના લોકો સાવ નિશ્ચિંત થયા.

કેમ કે ભવિષ્યને માનો કે એની સાથે એની ચિંતા આવે જ છે. ભૂતને માનો એટલે કશી ચિંતા જ ન મળે, બધી જ બિચારી જઈને ભૂતને માથે પડે છે. તેમાં વળી ભૂતને માથું નહીં, એટલે માથાકૂટ પણ નહીં એને કોઈની.

તોયે સ્વભાવદોષને લીધે જે કોઈ પોતાની ચિંતા પોતે જ ઉપાડવા જાય છે તેના કાન ભૂત સારી પેઠે આમળે છે.

એ કાનખેંચ નથી ટાળી શકાતી અને નથી એનાથી દૂર નાસી જવાતું. એની સામે દાદફરિયાદ પણ ચાલતી નથી ને નથી તે વિષે ન્યાય માગી શકાતો.

દેશભરના લોકો ભૂત-ગ્રસ્ત બની આંખો મીંચીને ચાલે છે. દેશના તત્ત્વજ્ઞાની કહે, 'આમ આંખ બંધ કરીને ચાલવું એ જ દુનિયાનું ખરું – આદિમ ચાલવું છે. આને જ કહેવાય અદૃષ્ટની ચાલે ચાલવું. સૃષ્ટિના પહેલવહેલા, ચક્ષુ વગરના કીટાણુ આવી જ ચાલ ચાલતા; ઘાસમાં, વૃક્ષમાં આ જ ચાલનો ઇશારો 'ચાલુ છે.'

આ વિધાન સાંભળી ભૂતગ્રસ્ત દેશ પોતાનું આદિમ મૌલિકપણું અને સંસ્કારિતા અનુભવવા લાગ્યો. તેમાં જ એને આનંદ આવવા લાગ્યો.

ભૂતોનો પેશવા, ભૂતાવળની કેદનો દારોગા છે. આ કેદની ભીંતો આંખો વડે જોઈ શકાતી નથી, તેથી જ કેમે કરીને ધ્યાનમાં આવતું નથી કે આ ભીંતોમાં ખાતર પાડીને કેવી રીતે બહાર નીકળી આવી શકાય.

આ જેલખાનામાં જે ઘાણી સતત ફેરવવી પડે છે, તેમાંથી એક છટાંક પણ તેલ નીકળતું નથી કે જે બજારમાં વેચી શકાય. નીકળી નીકળીને નીકળે છે માત્ર માણસનું તેજ (–સ્વિતા). આ તેજ નીકળી ગયું કે માણસ તદ્દન જ શાન્ત પડે છે. તેથી ભૂતના રાજ્યમાં બીજું કાંઈ (અન્ન, યા વસ્ત્ર, યા સ્વાસ્થ્ય) રહે કે ન રહે, શાન્તિ તો રહે જ છે.

કેટલી આ શાન્તિ — આનું દૃષ્ટાંત આપવું હોય તો એ કે બીજા બધા દેશોમાં ભૂતોએ અતિરેક કર્યો કે લોકો અસ્થિર થઈને પંચાક્ષરી (ભૂવા)ની જ શોધ કરે છે; પણ

અહીં તો એ પંચાત પણ નથી. કારણ એ પંચાક્ષરી ભૂવાને જ ભૂતે સૌ પહેલાં પછાડયા છે.

૩

આમ જ દિવસો વહી ગયા હોત અને ભૂત-શાસન-તંત્ર વિષે કોઈનાયે મનમાં આશંકા જાગી ન હોત. ચિરકાળ સુધી હવે ગર્વ પણ ધારણ કરી શકાત કે આનું નસીબ પાળેલા ઘેટા જેવું ખૂંટીએ બાંધી રાખેલું છે. તે 'બેં' પણ નથી કરતું ને 'મેં' પણ કરી શકતું નથી. ચુપચુપ માટી પર પડી રહે છે. જાણે કાયમની જ માટી ન હોય!

માત્ર એ ક્ષુલ્લક વાત પરથી થોડોક ગોટાળો થઈ ગયો. તે એ કે પૃથ્વી પરના બીજા દેશના લોકો ભૂતગ્રસ્ત ન હતા. તેથી તે બધા દેશોમાં જે ઘાણીઓ ચાલે, તેમાંથી જે તેલ નીકળે, તે તેમના ભવિષ્યનાં રથચક્રોને ચાલતાં રાખવાના કામમાં આવે;—હૃદયનું રક્ત કાઢી ભૂતના ખપ્પરમાં રેડવા માટે નહીં. તેથી જ ત્યાંના માણસો ઠંડાગાર ન થયા. તેઓ ખૂબ જ જાગ્રત છે.

અહીં સ્વર્ગીય શાન્તિમાં ભૂતના આખા રાજ્યમાં 'શાન્ત છે આડોસીપાડોસી કે બાળ મારું પોઢે છે.'

આ બાળકને માટે આરામ, તેમ જ પાલકો માટે પણ આરામ; અને આડોસીપાડોસીની વાત તો કહી જ છે.

પણ એટલામાં 'ધાડપાડુ (બાર્ગી)* આવ્યા રે દેશમાં'!

---

* નાગપુરના ભોંસલેનાં મરાઠા સૈન્યો બંગાળ પર વારંવાર હુમલો કરતાં. એ બીકે કલકત્તા પાસે અંગ્રેજોએ એક ખાઈ ખોદી હતી જેને 'મરાઠા ડિચ' કહેતા. તે વખતે મરાઠા 'બારગિર' (ધાડપાડુ)ની એવી તો ધાક બેઠી હતી કે બાળકને ઊંઘાડતી વેળાએ 'જો પેલો હાઉ આવ્યો' એમ કહેવાને બદલે 'वर्गी एलो देशे' એમ કહેતા. બારગિરનું બંગાળીમાં 'બોર્ગી' થયું છે.

નહીં તો તાલ બેસે શી રીતે? ઇતિહાસનું ચરણ જ લંગડું રહી જાય ને! દેશમાં જે જે શિરોમણિ ચૂડામણિ હતા તે બધાંને જ પૂછવામાં આવ્યું, 'આવું બન્યું જ કેમ?'

એ બધા ચોટલી ખંખેરી એકે અવાજે બોલ્યા, 'આ ભૂતનો વાંક નથી, ભૂતગ્રસ્ત દેશનોય વાંક નથી; વાંક તો એકમાત્ર લૂંટારુનો જ. લૂંટારુઓ આવે જ શા સારુ?'

આ સાંભળી બધા જ બરાડી ઊઠયા, 'ખરી વાત, ખરી વાત.' અને તેમને ખૂબ 'હાશ' જેવું લાગ્યું.

વાંક ગમે તેનો હોય, ઘરને પાછલે દરવાજે, આસપાસ ફેરા ખાય છે ભૂતનો સિપાઈડો; અને ગામની આગળને રસ્તે, ઘાટે-વાટે આંટા મારે છે અ-ભૂતનો સિપાઈડો. ગૃહસ્થલોક ઘરમાં રહે તોયે સંકટ અને બહાર તો બિલકુલ નીકળાય જ નહીં. એક તરફથી એક બરાડે છે 'કર દે' તો બીજી તરફ બીજો પુકારે છે 'વેરો દે'.

હવે પ્રશ્ન આવી ઝઝૂમે છે કે 'કરવેરો તે અપાય ક્યાંથી?'

આટલા દિવસ સતત, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ ચારે બાજુથી વિવિધ જાતનાં પક્ષીઓનાં ટોળેટોળાંએ આવીને બધું જ ધાન્ય નાશ કરી નાખ્યું ત્યારે કોઈને જ ભાન ન હતું. દુનિયામાં જે જે ભાનમાં હતા તેમને પડછાયે પણ આ લોકો ઊભા ન રહેતા. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે ને! પણ પેલા લોકો તો આમની સાથે બહુ જ પાસે આવવાના પ્રયત્નો કરે છે અને વળી પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરતા નથી.

શિરોમણિઓનાં અને ચૂડામણિઓનાં જૂથ પોથીઓ ઉથલાવીને કહે છે કે, "જે બેભાન છે, બેશુદ્ધ છે તે જ પવિત્ર છે. જે શુદ્ધિમાં છે તે લોકો અશુચિ છે. તેથી શુદ્ધિમાં રહેલાઓ પ્રતિ ઉદાસીન રહેજો.' प्रवृद्धमिव सुप्तः ।

એ બધું ખરું, પણ આ પ્રશ્ન કાંઈ ઉલાળી દઈ શકાય એવો નથી — 'કરવેરો અપાય ક્યાંથી?'

સ્મશાન પરથી, મસાણ પરથી ઊઠતા વાવંટોળિયાની અંદરથી 'હી હી' કરતો આ પ્રશ્નનો જવાબ આવે છે, 'આબરૂ આપી, ઇજ્જત આપી, ઈમાન આપી, હૃદયનું લોહી આપી.'

પ્રશ્નમાત્રની એવી એક કુટેવ હોય છે કે જ્યારે આવે ત્યારે એકલા આવતા નથી. તેથી બીજો એક સવાલ ઊભો થાય છે, 'ભૂતનું શાસન જ અંતકાળ સુધી શા માટે નભે?'

આ સાંભળી હાલરડું ગાનારી રૂઢિજડ માશીઓ, ફોઈઓ અને દાદીઓનું ટોળું કાન પર હાથ દઈને કહે છે, 'શિવ શિવ! આવો સવાલ તો બાપજન્મારે કોઈ દિવસ સાંભળ્યો નથી હોં. આવું થાય તો અમારી સનાતન નીંદર, એ આદિમતમ, બધાં જ જાગરણો કરતાં પણ પ્રાચીનતમ નીંદર, તે આપણી નીંદરનું બિચારીનું શું થશે!'

પ્રશ્ન કરનાર પૂછે છે, 'એ તો બધું ઠીક. પણ આ આધુનિકતમ પંખીઓનાં ટોળાંનું અને આ ઉપસ્થિતતમ ડાકુઓનાં ટોળાંનું કરવું તે શું?'

માશી-ફોઈબા કહે છે, 'પંખીઓના ટોળાને કૃષ્ણ-નામ સંભળાવીશું અને લૂંટારુઓની ટોળીઓને પણ.'

યુવાન લોહી ઊછળી અર્વાચીન ઉદ્ધત બનીને બોલ્યું, 'ફાવે તે કરીશું પણ ભૂતને તો ભગાવીશું જ.'

ભૂતનો કારભારી ડોળા કાઢી કહે છે 'ચૂપ, હજી ઘાણી કાંઈ અટકી નથી.'

આ સાંભળી દેશના યુવકો સ્તબ્ધ થાય છે અને પછી પાસું ફેરવી સૂઈ જાય છે.

મુદ્દાની વાત એ કે ડોસા કર્તાહર્તારામ જીવતા પણ નથી અને મર્યા પણ નથી. ભૂત બનીને બેઠા છે. દેશને તે હચમચાવીયે દેતા નથી અને છોડીને જતાયે નથી.

દેશના બે ચાર માણસો — જે દહાડે તો પેશવાની બીકે ચૂં કે ચાં કરતા નથી — તેઓ જ મધ્યરાતે હાથ જોડી કહે છે, 'હે કર્તામહારાજ! હજીયે છોડી જવાનો વખત થયો જ નથી કે?'

કર્તારામ કહે છે, 'અરે મૂરખાઓ! મારે તે પકડી બેસવું શું અને છોડવું કેવું. તમે છોડો કે હું છૂટયો જ છું.'

તે કહે, 'પણ બીક લાગે છે હોં કે, કર્તામહારાજ.'

કર્તારામ કહે, 'ત્યાં જ તો બેસે છે, ભૂત.'

નિરૂપણ—कर्तार भूत

'પૂર્વજોએ જે રીતરિવાજ કરી આપ્યા (ચીલો પાડી આપ્યો), તે તોડવા શી રીતે? આપણા પૂર્વજો શું ડાહ્યા ન હતા?' એમ કહી જૂની રૂઢિને વળગી રહેનારા આપણા લોકો ઉપરની વાર્તા સહેજે સમજી શકશે.

સ્વરાજના દિવસોમાં પાંત્રીસ-ચાળીસ વરસના એક તરુણને ચળવળમાં ભાગ લેવા માટે હું સમજાવતો હતો. એટલામાં એના વૃદ્ધ પિતા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, 'જે કાંઈ કહેવું હોય તે મને કહો. આ નાના છોકરાને શું કહો છો?' મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું, 'તમારા પુત્રને બે બાળકો પણ થયાં છે. તેઓ કાંઈ સાવ નાના બાળક નથી. દેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય એમને શું ન સમજાવવું જોઈએ?'

ડોસાકાકા ચિડાઈને બોલ્યા, 'ના. હું જીવું છું ત્યાં સુધી ઘરનો કર્તાપુરુષ હું છું, બધાંએ મારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલવાનું છે. હું છું ત્યાં સુધી વિચાર કરવાનો અધિકાર પણ મારા દીકરાને ન હોય.'

'ત્યારે પછી અમારે ભગવાન આગળ શી પ્રાર્થના કરવી?' મેં જરા ખિજાઈને અને કંઈક ટીખળથી પૂછ્યું.

મારા પ્રશ્નનો સનાતન અને અચૂક જવાબ રવિબાબુની ઉપરની કથામાં છે.

પ્રાચીનકાળના સ્મૃતિકારોએ બધી જ વસ્તુઓ કાયમની નક્કી કરી દીધી છે. પોતે કરી આપેલી વ્યવસ્થાના રૂપમાં આપણા બધા પૂર્વજો આપણે માથે સવાર થયા છે. માનવ સ્વભાવની શિથિલતાને કારણે જૂની વ્યવસ્થા ઢીલી પડે એટલી ખરી, બહારથી આવેલા પરદેશી લોકોનો પુરુષાર્થ જે ફેરફાર જોરજુલમથી આણે તે ભલે આવે, પણ આપણા લોકો પોતે થઈને કાંઈ વિચાર કરવાના નહીં, અને પરિવર્તન તો સ્વેચ્છાએ નહીં જ કરે.

ભૂતકાળની ભૂતાવળનું રાજ્ય બેખટક ચાલતું ત્યાં પરદેશી લોકોના સવારો આવી કટક ચડાવી 'ખાજના' એટલે કે કર માગવા લાગ્યા ત્યારે પંચાત થઈ પડી કે 'ખાજના દિબો કિસે?' (કર આપીએ શી રીતે?) 'બુલબુલિતે ધાન ખેયે છે. . . . ધાન ફુરોલો, પાન ફુરોલો ખાજનાર ઉપાય કિ!' આનો ઉત્તર વાવંટોળે આપ્યો જ છે, 'આબરૂ દઈને, ઇજ્જત દઈને, ઈમાન દઈને, હૃદયનું રક્ત દઈને.'

આપણી ભૂતપરાયણ સમાજવ્યવસ્થાને લીધે આપણે કેટલીયે પેઢીઓ પારતંત્ર્યમાં ગાળી. હવે આપણે માંડ સ્વતંત્ર થયા છીએ. ગાંધીજીએ આપણને કહ્યું કે આપણે અંગ્રેજોની પકડમાં નથી, આપણે જ તેમને વળગી રહ્યા છીએ, જકડી રાખ્યા છે. આપણે છોડીએ કે તેઓ છૂટયા જ છે.

માથા પરનું એક ભૂત હવે દૂર થયું છે. હવે સામાજિક રૂઢિ, જાતિ જાતિ વચ્ચેનો ઊંચનીચ ભાવ અને આર્થિક અસમાનતાનાં ભૂતોને આપણે છોડી દેવાં રહ્યાં.

પોપટની કેળવણી

૧

એક હતું પંખી. તે હતું સાવ અનાડી. એ ગીત ગાય, શાસ્ત્ર વાંચે નહીં. કૂદકા મારે, ઉડ્ડયન લગાવે; પણ જાણે નહીં કે કાયદાકાનૂન શી ચીજ છે.

રાજા કહે, 'આવું પંખી તો સાવ નકામું. અને વળી વનનાં ફળો સફાચટ કરીને રાજપેઠના ફળબજારને નુકસાન પહોંચાડે છે.'

મંત્રીને બોલાવી કહ્યું, 'આપો આ પક્ષીને શિક્ષણ.'

૨

પક્ષીને કેળવવાનું કામ રાજાના ભાણેજને માથે આવી પડ્યું.

પંડિતોએ (રૉયલ કમિશનમાં) બેસી રીતસરની ચર્ચા કરી. સવાલ એ હતો કે, 'આ જીવના અજ્ઞાનનું કારણ શું?'

નિર્ણય થયો કે, મામૂલી ઘાસ-તરણાંનો માળો પક્ષીઓ બાંધે છે, તેથી તેમાં ઝાઝી વિદ્યા માતી નથી. અતએવ સૌથી મહત્ત્વની વાત એ કે સારુંસરખું પાંજરું બનાવવું જોઈએ.

રાજપંડિતો દક્ષિણા લઈને પ્રફુલ્લ મને પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા.

૩

સોની બેઠો સોનાનું પાંજરું ઘડવા. પાંજરું એવું તો અપ્રતિમ બન્યું કે એ જોવા દેશવિદેશના લોકો ઊલટ્યા. કોઈ કહે, 'શિક્ષણની તો ભાઈ કમાલ થઈ હોં.' કોઈ કહે, 'કેળવણી મળે કે ન મળે, પાંજરું તો થયું. પંખી ભાગ્યશાળી તો ખરું.'

સોનીને થેલીઓ ભરી ભરીને બક્ષિસ મળી. ખુશ થઈને એણે તરત જ ચાલવા માંડ્યું પોતાના ઘર તરફ.

પંડિતો બેઠા પંખીને વિદ્યા પઢાવવા. તપકીર નાકમાં ખોસતાં પંડિત બોલ્યા, 'બેચાર પોથીઓથી આ કામ કાંઈ પતે એવું નથી.'

એટલે ભાણેજે ગ્રંથલેખકોને નોતર્યાં. તેમણે પોથી-ઓની નકલો અને નકલોની નકલો કરીને પોથીઓનો પર્વત રચ્યો. જે જુએ તે બોલી ઊઠે, 'શાબાશ, વિદ્યાની પરાકાષ્ઠા થઈ!'

લેખકોના નોકરચાકર હજૂરિયાઓને ઇનામો મળ્યાં; ગાડાં ભરી ભરીને તેઓએ તરતાતરત ઘર તરફ દોટ મૂકી. ખાવાપીવાની ચિંતા હવે એમને રહી ન હતી.

આ બહુમૂલ્ય પાંજરાની સાચવણી માટે તો ભાણેજરાજે હદ જ કરી. સમારકામ, સાંધકામ તો અખંડ ચાલુ હતું. તે ઉપરાંત ઝાડઝૂડ, સાફસૂફ, પૉલિશ વગેરેની ધામધૂમ જોઈ બધાં જ કહેવા લાગ્યાં, 'ઉન્નતિ થાય છે ખરી.' ઘણા ઘણા લોકો આ કામ માટે રોકવામાં આવ્યા અને તેથીયે વધારે ભરતી થઈ એમના પર દેખરેખ રાખનારાઓની.

મહિનાને અંતે ખોબો ભરી ભરીને મળનારા પગારો વડે તેમણે પોતાની પેટીઓ પણ ભરી કાઢી.

તેઓ અને તેમનાં સગાવહાલા, મસિયાઈ, પિત્રાઈ બધા મોટી મોટી હવેલીઓમાં ગાદીતકિયા નાખી બિરાજ્યા.

૪

જગતમાં બીજી ઊણપો અગણિત છે પણ નિંદકોનો માત્ર તોટો નથી. તેઓ કહે, 'પાંજરાની ઉન્નતિ થાય છે ખરી, પણ પંખીની સારસંભાળ કોઈ જ રાખતું નથી.'

વાત રાજાજીને કાને ગઈ. એમણે ભાણેજરાજને બોલાવીને પૂછ્યું, 'આ હું શું સાંભળું છું?'

ભાણેજરાજ બોલ્યા, 'સત્ય જાણવું જ હોય તો બોલાવો સોનીઓને, પંડિતોને, લેખકોને; બોલાવો પેલા સમારકામ — સાંધકામ કરનારાઓને અને સમારકામની દેખરેખ કરતાં ફરે છે તે બધાંને પણ. નિંદકોને ઉચાપત કરવાનું મળતું નથી તેથી જ આવી હલકી વાતો કહે છે તેઓ.'

જવાબ સાંભળી રાજાસાહેબના ભેજામાં પ્રકાશ પડ્યો અને તરત જ ભાણેજરાજના ગળામાં સોનાનો હાર ચડ્યો.

૫

કેળવણી કેવી ભયંકર ગતિએ ચાલી હશે એ જાતે જોવાની રાજાસાહેબને ઊર્મિ ઊઠી. એક દહાડો પોતાના સખા સોબતીઓ, સભાસદ વગેરે લાગતાવળગતાઓ સાથે તેઓ શિક્ષામંદિરમાં આવી ઉપસ્થિત થયા. રાજાની સવારી આવતાં જ મહાદ્વાર પાસે શંખ, ઘંટા, ઢોલ, તાસાં, નગારાં, પિપૂડી, શરણાઈ, ભેરી, ઝાંઝ, મૃદંગ અને કરતાલ

મુખરિત થઈ ઊઠયાં. પંડિતવર્ગે ઘાંટો કાઢી, ચોટલી ઝાટકીને મંત્રપાઠ કરવા લાગ્યો. મિસ્ત્રી, મજૂર, સોની, લેખક, વ્યવસ્થાપક અને મામાના દીકરા, ફુઆના દીકરા, પિત્રાઈ, મસિયાઈ ભાઈઓ બધાઓએ જયજયકાર કર્યો.

ભાણેજ બોલ્યો, 'મહારાજ, જોયોને આ બધો સમારોહ?'

મહારાજ કહે, 'વાહ! શબ્દ તો કાંઈ ઓછો થતો નથી!'

ભાણેજ કહે, 'માત્ર શબ્દ જ નહીં, તેની પાછળ અર્થ પણ કાંઈ ઓછો નથી.'

રાજાસાહેબ બેહદ ખુશ થઈને મહાદ્વારેથી બહાર આવી જેવા હાથી પર બેસવા જાય છે તે જ વખતે ઝાડીમાં સંતાઈ બેઠેલો નિંદક બરાડયો, 'મહારાજ, પક્ષીને જોયું કે?'

રાજા ચમકયો. કહે, 'ખરેખર, ધ્યાનમાં જ ન આવ્યું! પક્ષીને જોવાનું તો રહી જ ગયું.'

પાછા આવી પંડિતોને કહ્યું, 'પક્ષીને તમે કઈ રીતે શીખવો છો તે પદ્ધતિ જોવી છે મારે.'

જોવાનું પૂરું થયું. નયનો કૃતાર્થ થયાં. શિક્ષણની પ્રગતિ પક્ષી કરતાં પણ એટલી મોટી હતી કે પક્ષી તો ક્યાંય દેખાય જ નહીં. લાગે કે એને ન જોઈએ તોયે ચાલે. રાજાસાહેબે જાણી લીધું કે વ્યવસ્થામાં વાંક કઢાય એવું તો છે જ નહીં. પાંજરામાં ન મળે દાણા કે ન મળે પાણી. ભારોભાર પોથીઓમાંથી માત્ર પાનાંઓના ઢગલાના ઢગલા ફાડી લેખણીના છેડા વતી પક્ષીના મોંમાં ભરાતા

જાય છે. ગાયન તો બંધ જ — ચીસ પાડવા પૂરતી ફાટ પણ પુરાઈ ગયેલી જોઈ શરીરનાં રૂંવાડાં જ ઊભાં થઈ જાય.

આ વખતે રાજાસાહેબ હાથી પર ચડતા ચડતા 'કાન-ઉખેડ' સરદાર બહાદુરને બજાવીને કહેતા ગયા કે નિંદકના કાન બરાબર આમળવા જોઈએ.

૬

શિષ્ટાચારના સભ્ય નિયમો નીચે પંખી દિવસે દિવસે અધમૂઉં થવા લાગ્યું. પાલકોને આ વાત સારી આશાજનક લાગી. તોયે સ્વભાવદોષને લીધે સવારના પહોરમાં પંખી પ્રકાશ તરફ જુએ છે અને અસભ્ય રીતે પાંખ ફફડાવે છે. એટલું જ નહીં, પણ કોઈક વાર દેખાઈ આવે છે કે એ પોતાની દુર્બળ ક્ષીણ ચાંચ વડે પાંજરાના સળિયા કાપવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે.

કોટવાલ કહે, 'શી આ બે-અદબી!'

એટલે પછી શિક્ષણ વિભાગમાં ધમણ, હથોડી અને અગ્નિ લઈને લુહાર હાજર થયો અને પછી શા ચાલ્યા ધડાધડ ઘણના ઘા! લોખંડની સાંકળ તૈયાર થઈ અને પંખીની પાંખ પણ કપાઈ.

રાજાના સગાસંબંધી મોઢું વકાસી માથું હલાવતા બોલ્યા, 'આ રાજ્યમાં પંખીઓને કેવળ અક્કલ નથી એટલું જ નહીં, પણ કૃતજ્ઞતા પણ નથી.'

આ વખતે પંડિતોએ એક હાથમાં લેખણી અને એક હાથમાં બરછી લઈ એવું તો કાંડ શરૂ કર્યું કે એને 'પાઠ શીખવવો' કહી શકાય.

લુહારનો ધંધો ખૂબ વિકસ્યો અને લુહારપત્નીને અંગે સોનું ચડ્યું. કોટવાલની દક્ષતા જોઈ રાજાએ એને સરપાવ આપ્યો.

પંખી મરી ગયું. ક્યારે તે પણ કોઈના ધ્યાનમાં આવ્યું નહીં. કમબખ્ત નિંદકોએ માત્ર ખુમરાણ મચાવ્યું, 'પંખી મરી ગયું!'

ભાણેજને બોલાવી રાજાસાહેબે પૂછ્યું, 'ભાણેજ, આ શું સાંભળું છું હું?'

ભાણેજ કહે, 'મહારાજ, પંખીનું શિક્ષણ પૂરું થયું.'

રાજાએ પૂછ્યું, 'ત્યારે હવે એ કૂદકા મારે છે કે?'

ભાણેજ કહે, 'ના રે.'

'ઊડે છે ને?'

'અંહં.'

'ગાતું હશે ત્યારે.'

'અંહં.'

'દાણા ન મળે એટલે ખુમરાણ કરે છે?'

'અંહં.'

રાજા બોલ્યો, 'એક વાર પંખીને મારી સામે લઈ આવો જોઈએ.'

પંખી આવ્યું. સાથે આવ્યો કોટવાલ, આવ્યા સિપાઈ પ્યાદા, આવ્યું ઘોડદળ, પાયદળ. રાજાએ પંખીને દબાવી જોયું. એણે ચૂં કે ચાં ન કરી. માત્ર એના પેટમાંનાં પોથીનાં કોરાં પાનાં ખસખસ અવાજ કરવા લાગ્યાં.

બહાર નવ વસંતના મલયસમીરે, કૂંપળના દીર્ઘ નિશ્વાસે મુકુલિત વનમાં ચોમેર વ્યાકુળતા ફેલાવી દીધી.

પ્રસંગ — तोता काहिनी

અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનની શિક્ષણપદ્ધતિ સુધારવા માટે એક વાર બાદશાહી કમિશન નીમ્યું. તે વખતે ‘અંગ્રેજી શિક્ષણના મૂળમાં અંગ્રેજી રાજ્યકર્તાનો હેતુ જ શુદ્ધ નથી, તેથી આપણા રાષ્ટ્રનું શિક્ષણ આપણે પોતાના જ હાથમાં લેવું જોઈએ’ એવા વિચારે દેશમાં જોર પકડયું હતું.

આવે વખતે કવિવરે ઉપરનું તીખું તમતમતું વ્યંગચિત્ર દોર્યું હતું. એનું અંગ્રેજી કરી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ પણ કર્યું હતું.

અસ્પષ્ટ

બારીની ફાટોમાંથી દેખાય છે સામેના ઘરની જીવનયાત્રા. રેખા અને છેદ, દેખાતું અને ન દેખાતું મળીને બનેલું એ ચિત્ર.

એક દિવસ અભ્યાસનું પુસ્તક એમ ને એમ પડી રહ્યું. વનમાળીની આંખો તે દિશામાં દોડી ગઈ.

તે દિવસે એને દેખાયાં તે ઘરના નિત્યના વહેવારના પટ પર બે નવાં જ સોગટાં. એક હતી પ્રૌઢ વિધવા, જ્યારે બીજીનું વય હશે સોળ અથવા સત્તરનું.

પ્રૌઢા બારી પાસે બેસીને પેલી છોકરીના વાળ ઓળે છે અને છોકરીની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહ્યા કરે છે.

ફરી એક દિવસ દેખાયું કે વાળ ઓળનારું માણસ છે જ નહીં. તે છોકરી સાંજના ઓસરતા પ્રકાશમાં વાંકી વળીને એક જૂની છબીની ફ્રેમ પાલવથી લૂછે છે એવું જણાયું.

ત્યાર પછી બારીની ફાટોમાંથી દેખાય છે તેણીના જીવનનો પ્રવાહ. ખોળામાં સૂપડું લઈ દાળ વીણવી, સૂડીથી સોપારી કાતરવી, સ્નાન પછી ડાબા હાથે વાળ હલાવી સૂકવવા, અટારીના કઠેરા પર ગોદડી, ગાદી તડકે નાખવી.

બપોરની વેળાએ પુરુષો હોય છે ઓફિસમાં; સ્ત્રીઓમાંથી કોઈ ઊંઘે છે તો કોઈ પાનાં રમે છે; તેમ જ

અગાસી પર કબૂતર-ઘરમાં પારેવાનું ગુટરંગૂં, ગુટરંગૂંનું મંદ કૂજન ચાલે છે.

એવે વખતે પેલી છોકરી અગાસી પરની સીડી વાળી ઓરડીમાં પગ લાંબા કરી પુસ્તક વાંચે છે, કોઈક દિવસે ચોપડી પર કાગળ મૂકી પત્ર લખે છે. તેના છૂટા વાળ કપાળ પર લટકતા હોય છે અને આંગળીઓ જાણે ચાલતાં ચાલતાં પત્રના કાનમાં અંતરની વાતો કહેતી જાય છે.

એક દિવસ આમાં ખંડ પડ્યો. તે દિવસે એણે થોડો વખત પત્રલેખનમાં ગાળી થોડો વખત લેખણી સાથે રમ્યા કર્યું હતું; તે જ વખતે એક કાગડો અટારીના કઠેરા પર બેસી અડધી ખાધેલી કેરીનો એઠો ગોટલો ચાંચ મારી મારીને ખાતો હતો.

એવે વખતે જાણે પંચમીની અન્યમના ચંદ્રકિનારની પાછળથી પગરવ કર્યા વિના એક વાદળ આવી ઊભું. તે હતી એક પુખ્ત બાઈ. તેના જાડા જાડા હાથમાં જાડી ભારે બંગડીઓ, તેના આગળના વાળ આછા હતા અને સેંથામાં હતી પહોળી કંકુની રેખા.

બાલિકાના ખોળામાંનો એનો એ અપૂર્ણ પત્ર પેલીએ અચાનક આંચકી લીધો. જાણે બાજપક્ષીએ પારેવા પર તરાપ મારી હોય.

હવે એ છોકરી અગાશી પર ઝાઝી દેખાતી નથી. કદી શાન્ત ગંભીર રાત્રે, તો કદી સવારે તો કદી સાંજે એ ઘરમાંથી જે આભાસ મળે છે, તે પરથી લાગે છે કે

તેણીના સંસારના તળિયાને ફોડી જાણે કોઈ ભૂકંપ જ બહાર નીકળવા સારુ મથે છે.

અહીં બારીની ફાટોમાંથી તે જ દાળ વીણવાનું ને તે જ પાનબીડાં તૈયાર કરવાનું ચાલુ છે. ક્ષણે ક્ષણે દૂધની કઢાઈ લઈને પેલી છોકરી આંગણાઆંના નળ પર સતત આવજા કરે છે.

* * *

આમ જ બીજા થોડા દિવસ ગયા. તે કાર્તિક મહિનાની સંધ્યાકાળ હતી; અટારીમાં કાગળ-દીવો પ્રકાશતો હતો. તબેલામાંથી નીકળનારો ધુમાડો અજગરની જેમ વળાંક લઈ લઈને આકાશને જાણે ગૂંગળાવી દેતો હતો.

વનમાળીએ બહારથી પાછા આવી બારી ઉઘાડી ત્યારે પેલી છોકરી અટારી પર હાથ જોડી સ્વસ્થ ઊભી રહેલી એણે જોઈ. તે વખતે પાસેના જ મલ્લિકના મંદિરમાં આરતીની ઘંટડી વાગતી હતી. ઘણી વાર પછી જમીન પર બેસી વારંવાર માથું ટેકવી એણે પ્રણામ કર્યાં; અને પછી તે ચાલી ગઈ.

તે જ દિવસે વનમાળીએ નીચે જઈને પત્ર લખ્યો અને લખી રહેતાં વેંત પોતે જ જઈ ડાકની પેટીમાં નાખી આવ્યો. રાત્રે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા હૃદયથી ઇચ્છવા લાગ્યો કે એ પત્ર ન મળે, ન પહોંચે તો સારું. સવારે ઊઠીને એ પેલા ઘર તરફ માથું ઊંચું કરીને જોઈયે ન શક્યો.

તે જ દિવસે વનમાળી મધુપુર ચાલ્યો ગયો; ક્યાં જાય છે તે કોઈનેય કહી ગયો નહીં.

* * *

અગાસી પર કબૂતર-ઘરમાં પારેવાનું ગુટરૈંગૂં, ગુટરૈંગૂંનું મંદ કૂજન ચાલે છે.

એવે વખતે પેલી છોકરી અગાસી પરની સીડી વાળી ઓરડીમાં પગ લાંબા કરી પુસ્તક વાંચે છે, કોઈક દિવસે ચોપડી પર કાગળ મૂકી પત્ર લખે છે. તેના છૂટા વાળ કપાળ પર લટકતા હોય છે અને આંગળીઓ જાણે ચાલતાં ચાલતાં પત્રના કાનમાં અંતરની વાતો કહેતી જાય છે.

એક દિવસ આમાં ખંડ પડ્યો. તે દિવસે એણે થોડો વખત પત્રલેખનમાં ગાળી થોડો વખત લેખણી સાથે રમ્યા કર્યું હતું; તે જ વખતે એક કાગડો અટારીના કઠેરા પર બેસી અડધી ખાધેલી કેરીનો એઠો ગોટલો ચાંચ મારી મારીને ખાતો હતો.

એવે વખતે જાણે પંચમીની અન્યમના ચંદ્રકિનારની પાછળથી પગરવ કર્યા વિના એક વાદળ આવી ઊભું. તે હતી એક પુખ્ત બાઈ. તેના જાડા જાડા હાથમાં જાડી ભારે બંગડીઓ, તેના આગળના વાળ આછા હતા અને સેંથામાં હતી પહોળી કંકુની રેખા.

બાલિકાના ખોળામાંનો એનો એ અપૂર્ણ પત્ર પેલીએ અચાનક આંચકી લીધો. જાણે બાજપક્ષીએ પારેવા પર તરાપ મારી હોય.

હવે એ છોકરી અગાશી પર ઝાઝી દેખાતી નથી. કદી શાન્ત ગંભીર રાત્રે, તો કદી સવારે તો કદી સાંજે એ ઘરમાંથી જે આભાસ મળે છે, તે પરથી લાગે છે કે

નિરૂપણ — अस्पष्ट

કોઈ પુરાણ-વસ્તુ સંગ્રહાલયમાં આપણે મૂર્તિના અવશેષ જોઈએ છીએ. મૂર્તિ સુંદર અને મોહક હોવાથી આપણું ધ્યાન તેના પર ચોંટે છે. પણ ગમે તેવી તોયે ખંડિત મૂર્તિનો અવશેષ જ એ! આખી મૂર્તિ કેવી હશે એની સ્પષ્ટ કલ્પના આવતી નથી. આપણે મનથી અનેક પ્રકારે તે મૂર્તિ પૂરી કરીએ છીએ. આમ પણ હોય અને તેમ પણ હોઈ શકે એમ મનમાં 'भवति न भवत्ति' ચાલે છે. એકાદ ઘટનાનો થોડોક પુરાવો હાથમાં આવે અને એટલા પરથી આખી ઘટનાનો તાગ મેળવવા માટે કુશળ અમલદાર પ્રયત્ન કરે અને પોતાની ટેવ પ્રમાણે ચારપાંચ જુદી જુદી 'થિયરી'ઓ બેસાડે તેના જેવી સ્થિતિ થાય છે આપણી આ અસ્પષ્ટ રેખાચિત્ર વાંચીને.

* * *

તે છોકરી કોણ હતી, સધવા હતી કે વિધવા, વનમાળી સાથે તેનો કોઈ પૂર્વસંબંધ હતો કે ન હતો, વનમાળીનું ધ્યાન તેના તરફ આકર્ષાયું છે તેની એને ખબર હતી કે નહીં એ કાંઈ જ આપણે જાણતા નથી. કવિને પણ ખબર નહીં હોય. કેરીનો એંઠો ગોટલો ચાંચ મારી ખાનાર કાગડાએ પણ એને કહ્યું નહીં અને કૂજન કરનારા પારેવાએ પણ એનું સૂચન ન કર્યું. પ્રામાણિક કવિએ જેટલું જાણ્યું, જેટલું ધ્યાનમાં આવ્યું, તેટલું જ — ભલે અસ્પષ્ટ જ — આપણને કહી દીધું છે. આપણે હવે ગમે તે કલ્પના કરતા બેસીએ. કવિની 'ના' નથી. તે કહે છે, બધો જ બોજો મારા પર શાને નાખો? તમે પણ થોડોક ઊંચકો ને.'

આપણે પણ વાચકોને કહીશું કે આમાં પોતપોતાનો બોજો પોતે જ ઊંચકેલો સારો. કલ્પનાશક્તિ ઈશ્વરે દરેકને આપી છે જ. વાળ ઓળી આપનારી પેલી પ્રૌઢા ચાર દિવસ માટે આવેલી, છોકરીની મા હશે? પત્ર ઝૂંટવી લેનારી એની માસી કે સાસુ હશે? અને મીઠાઈની તૈયારી શા માટે થતી હતી? પત્ર લખતાં બેસવાને

કૉલેજ ઊઘડવાના અરસામાં એ પાછો આવ્યો. સાંજનો વખત હતો. સામેનું ઘર નીચેથી ઉપર સુધી બંધ હતું, સર્વત્ર અંધકાર હતો. પછી ત્યાંના લોકો ગયા હશે કયાં ?

વનમાળીથી બોલાઈ જવાયું, 'ચાલો, ઠીક જ થયું.'

ઘરમાં જઈને જોય છે તો પત્રોનો ઢગલો. સૌથી નીચેના પત્ર પરનું સરનામું સ્ત્રીના અક્ષરમાં લખાયેલું હતું. અજાણ્યા હસ્તાક્ષર, તેના પર પડોસની જ પોસ્ટઑફિસની છાપ.

એણે પત્ર હાથમાં લીધો અને એમ ને એમ બેસી રહ્યો. પરબીડિયું ફોડ્યું સુધ્ધાં નહીં. ફક્ત અજવાળા તરફ ઊંચો કરીને એણે જોયું. બારીની ફાટોમાંથી જીવનયાત્રાનું જેવું અસ્પષ્ટ ચિત્ર, તેવા જ આવરણ પાછળના એ અસ્પષ્ટ અક્ષરો.

એક વાર ઉઘાડવા ગયો, ત્યાર પછી તરત એણે તે પેટીમાં મૂકી તાળું દીધું; અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બોલ્યો, 'આ પત્ર હું કદી – કદી જ ઉઘાડવાનો નથી.'

નિરૂપણ — अस्पष्ट

કોઈ પુરાણ-વસ્તુ સંગ્રહાલયમાં આપણે મૂર્તિના અવશેષ જોઈએ છીએ. મૂર્તિ સુંદર અને મોહક હોવાથી આપણું ધ્યાન તેના પર ચોંટે છે. પણ ગમે તેવી તોયે ખંડિત મૂર્તિનો અવશેષ જ એ! આખી મૂર્તિ કેવી હશે એની સ્પષ્ટ કલ્પના આવતી નથી. આપણે મનથી અનેક પ્રકારે તે મૂર્તિ પૂરી કરીએ છીએ. આમ પણ હોય અને તેમ પણ હોઈ શકે એમ મનમાં 'भवति न भवति' ચાલે છે. એકાદ ઘટનાનો થોડોક પુરાવો હાથમાં આવે અને એટલા પરથી આખી ઘટનાનો તાગ મેળવવા માટે કુશળ અમલદાર પ્રયત્ન કરે અને પોતાની ટેવ પ્રમાણે ચારપાંચ જુદી જુદી 'થિયરી'ઓ બેસાડે તેના જેવી સ્થિતિ થાય છે આપણી આ અસ્પષ્ટ રેખાચિત્ર વાંચીને.

* * *

તે છોકરી કોણ હતી, સધવા હતી કે વિધવા, વનમાળી સાથે તેનો કોઈ પૂર્વસંબંધ હતો કે ન હતો, વનમાળીનું ધ્યાન તેના તરફ આકર્ષાયું છે તેની એને ખબર હતી કે નહીં એ કાંઈ જ આપણે જાણતા નથી. કવિને પણ ખબર નહીં હોય. કેરીનો એંઠો ગોટલો ચાંચ મારી ખાનાર કાગડાએ પણ એને કહ્યું નહીં અને કૂજન કરનારા પારેવાએ પણ એનું સૂચન ન કર્યું. પ્રામાણિક કવિએ જેટલું જાણ્યું, જેટલું ધ્યાનમાં આવ્યું, તેટલું જ — ભલે અસ્પષ્ટ જ — આપણને કહી દીધું છે. આપણે હવે ગમે તે કલ્પના કરતા બેસીએ. કવિની 'ના' નથી. તે કહે છે, બધો જ બોજો મારા પર શાને નાખો? તમે પણ થોડોક ઊંચકો ને.'

આપણે પણ વાચકોને કહીશું કે આમાં પોતપોતાનો બોજો પોતે જ ઊંચકેલો સારો. કલ્પનાશક્તિ ઈશ્વરે દરેકને આપી છે જ. વાળ ઓળી આપનારી પેલી પ્રૌઢા ચાર દિવસ માટે આવેલી, છોકરીની મા હશે? પત્ર ઝૂંટવી લેનારી એની માસી કે સાસુ હશે? અને મીઠાઈની તૈયારી શા માટે થતી હતી? પત્ર લખતાં બેસવાને

કારણે છોકરીને શું શું સહન કરવું પડયું? પછી એ છોકરી અટારી પર બેસીને કોને નમસ્કાર કરતી હતી? ઉદ્ધાર કરનારા ઈશ્વરને કે કોઈ માનવી વરને?

એટલું માત્ર દેખાઈ આવે છે કે વનમાળીના મનમાં મોટું દ્વંદ્વ ચાલુ હતું. એની જિજ્ઞાસા પ્રબળ હતી. જવાબદારીની બીક પણ ઓછી પ્રબળ ન હતી. જિજ્ઞાસા, દાક્ષિણ્ય (શિવલ્રી), રોમાન્સ (કાવ્યમય સાહસ) આ બધાંને માત્ર મનમાં જ છૂટાં મૂકવાં, બાહ્ય આચરણમાં શિષ્ટાચારનો જરાસરખોય ભંગ થવા ન દેવો એવો એનો જીવન-સિદ્ધાન્ત હોવો જોઈએ. 'मन गया तो जाने दो, मत जाने दो शरीर' એમ પણ એ પોતાને વારંવાર સમજાવતો હશે.

* * *

છોકરીની એ કરુણામૂર્તિ, તેના વ્યાકુળ પ્રણામ એણે જોયા. એનાથી રહેવાયું નહીં. સંયમની પાળ તૂટી, ભાવનાનો પ્રવાહ કાગળ-શાહીની મદદે પત્ર પર ઊમટયો, એટલું જ નહીં તે પત્રને એણે ભાવનાના વેગમાં ટપાલપેટીમાં નાખી પણ દીધો. થવાનું તે થઈ ગયું. હાથમાંથી તીર છૂટયું. 'પાછું આવ' કહેવાથી તીર થોડું જ પાછું આવે? ભૂલ થઈ ગઈ. હવે પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવ્યો કે ભૂલ અહીં જ દાબી દેવી કે આપણી જ ભૂલ છે એટલે એની સાથે નિષ્ઠા રાખી એ લઈ જાય ત્યાં સુધી જવું? વનમાળી ભાવનાવશ હતો તે કરતાં સંયમધન વધારે હતો. એણે જોઈ લીધું કે અહીંથી ખસી જ જવું જોઈએ. કોઈને ય ન જણાવતાં એ મધુપુર ચાલ્યો ગયો. પછી શું શું થયું કોણ જાણે.

* * *

રજા પૂરી થઈ. કૉલેજ શરૂ થવાના દિવસો આવી લાગ્યા. એ પાછો આવ્યો. જોયું તો સામેનું ઘર બંધ. ત્યાં કોઈ જ નથી. એને વિચિત્ર લાગ્યું. પણ વ્યવહારચતુર ઠરેલપણું બોલ્યું—ગમે તે હો. થયું તે સારું જ થયું. વાત આપોઆપ પૂરી થઈ.

પણ ના. હજીય એની એક કસોટી બાકી હતી. રીતસરની, ઉગ્ર કસોટી. એના પત્રનો ઉત્તર આવ્યો હતો. અજાણી છોકરીએ એના પત્રનો ઉત્તર આપ્યો હતો. એમાં શું હશે? તેણીએ મદદની યાચના કરી હતી? અજાણ્યા યુવકની એની ધૃષ્ટતા માટે ઝાટકણી કાઢી હતી? એની પાછળ પાછળ આવીને ગમેતેમ કરીને એને છોડવવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું? અથવા 'એક ઈશ્વર સિવાય કોઈ મારું બેલી થઈ શકે એમ નથી. મારું તો સુધરવાનું જ નથી, પણ તમે પોતાનું ધૂળધાણી શા માટે કરો છો?' એવી છેલ્લી શિખામણ એણીએ મોકલી હતી?

હવે કોઈને પૂછવાની જરૂર રહી ન હતી. શોધ કરવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. પોતાને જ નામે આવેલો પત્ર, એકાંતમાં પોતાના હાથમાં છે. ઉઘાડીને જોવાની જ વાર, બધું રહસ્ય સમજાઈ જાત. એક પાતળું અમથું પરબીડિયું જ વચમાં હતું. ઉઘાડીને જોવામાં વિશેષ શું બગડવાનું હતું? પત્ર પણ બીજા કોઈને નામે ન હતો. વાંચ્યા પછી પણ પોતાનો નિર્ધાર કાયમ રાખવાની કોણે ના પાડી હતી?

*　　　　*　　　　*

ના કહેનાર કોઈ જ ન હતું, એ ખરું. પણ વનમાળીનો પોતાના પર એટલો વિશ્વાસ ન હતો. એક વાર પત્ર લખી નાખ્યો, તે ભૂલમાંથી આવડું મોટું પ્રકરણ ઊભું થયું. બાળા ત્યાંથી લુપ્ત થઈ અને તેનો પત્ર હાથમાં આવી પડચો. હવે આ વાંચ્યા પછી શિષ્ટાચાર, સદાચાર સંભાળવાની ધીરજ રહેશે કે? અને જો સંયમ કરવાનો જ હોય તો આ પત્ર જ ન વાંચવો એમાં ખોટું શું? એણે મન મજબૂત કર્યું. મોટા મોટા ઋષિમુનિઓને પણ દુઃસાધ્ય એવો સંયમ એણે કર્યો. પત્ર ઉઘાડચો નહીં. પેટીમાં મૂકી દઈ પેટી બંધ કરી. પેટીને તાળું વાસ્યું. મન પર વિજય મેળવ્યો, બીજી પણ અનેક વસ્તુ પર વિજય મેળવ્યો. પણ—પણ—

કારણે છોકરીને શું શું સહન કરવું પડ્યું? પછી એ છોકરી અટારી પર બેસીને કોને નમસ્કાર કરતી હતી? ઉદ્ધાર કરનારા ઈશ્વરને કે કોઈ માનવી વરને?

એટલું માત્ર દેખાઈ આવે છે કે વનમાળીના મનમાં મોટું દ્વંદ્વ ચાલુ હતું. એની જિજ્ઞાસા પ્રબળ હતી. જવાબદારીની બીક પણ ઓછી પ્રબળ ન હતી. જિજ્ઞાસા, દાક્ષિણ્ય (શિવલ્રી), રોમાન્સ (કાવ્યમય સાહસ) આ બધાંને માત્ર મનમાં જ છૂટાં મૂકવાં, બાહ્ય આચરણમાં શિષ્ટાચારનો જરાસરખોય ભંગ થવા ન દેવો એવો એનો જીવન-સિદ્ધાન્ત હોવો જોઈએ. 'मन गया तो जाने दो, मत जाने दो शरीर' એમ પણ એ પોતાને વારંવાર સમજાવતો હશે.

* * *

છોકરીની એ કરુણામૂર્તિ, તેના વ્યાકુળ પ્રણામ એણે જોયા. એનાથી રહેવાયું નહીં. સંયમની પાળ તૂટી, ભાવનાનો પ્રવાહ કાગળ-શાહીની મદદે પત્ર પર ઊમટ્યો, એટલું જ નહીં તે પત્રને એણે ભાવનાના વેગમાં ટપાલપેટીમાં નાખી પણ દીધો. થવાનું તે થઈ ગયું. હાથમાંથી તીર છૂટ્યું. 'પાછું આવ' કહેવાથી તીર થોડું જ પાછું આવે? ભૂલ થઈ ગઈ. હવે પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવ્યો કે ભૂલ અહીં જ દાબી દેવી કે આપણી જ ભૂલ છે એટલે એની સાથે નિષ્ઠા રાખી એ લઈ જાય ત્યાં સુધી જવું? વનમાળી ભાવનાવશ હતો તે કરતાં સંયમધન વધારે હતો. એણે જોઈ લીધું કે અહીંથી ખસી જ જવું જોઈએ. કોઈને ય ન જણાવતાં એ મધુપુર ચાલ્યો ગયો. પછી શું શું થયું કોણ જાણે.

* * *

રજા પૂરી થઈ. કૉલેજ શરૂ થવાના દિવસો આવી લાગ્યા. એ પાછો આવ્યો. જોયું તો સામેનું ઘર બંધ. ત્યાં કોઈ જ નથી. એને વિચિત્ર લાગ્યું. પણ વ્યવહારચતુર ઠરેલપણું બોલ્યું — ગમે તે હો. થયું તે સારું જ થયું. વાત આપોઆપ પૂરી થઈ.

પણ ના. હજીય એની એક કસોટી બાકી હતી. રીતસરની, ઉગ્ર કસોટી. એના પત્રનો ઉત્તર આવ્યો હતો. અજાણી છોકરીએ એના પત્રનો ઉત્તર આપ્યો હતો. એમાં શું હશે? તેણીએ મદદની યાચના કરી હતી? અજાણ્યા યુવકની એની ધૃષ્ટતા માટે ઝાટકણી કાઢી હતી? એની પાછળ પાછળ આવીને ગમેતેમ કરીને એને છોડવવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું? અથવા 'એક ઈશ્વર સિવાય કોઈ મારું બેલી થઈ શકે એમ નથી. મારું તો સુધરવાનું જ નથી, પણ તમે પોતાનું ધૂળધાણી શા માટે કરો છો?' એવી છેલ્લી શિખામણ એણીએ મોકલી હતી?

હવે કોઈને પૂછવાની જરૂર રહી ન હતી. શોધ કરવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. પોતાને જ નામે આવેલો પત્ર, એકાંતમાં પોતાના હાથમાં છે. ઉઘાડીને જોવાની જ વાર, બધું રહસ્ય સમજાઈ જાત. એક પાતળું અમથું પરબીડિયું જ વચમાં હતું. ઉઘાડીને જોવામાં વિશેષ શું બગડવાનું હતું? પત્ર પણ બીજા કોઈને નામે ન હતો. વાંચ્યા પછી પણ પોતાનો નિર્ધાર કાયમ રાખવાની કોણે ના પાડી હતી?

* * *

ના કહેનાર કોઈ જ ન હતું, એ ખરું. પણ વનમાળીનો પોતાના પર એટલો વિશ્વાસ ન હતો. એક વાર પત્ર લખી નાખ્યો, તે ભૂલમાંથી આવડું મોટું પ્રકરણ ઊભું થયું. બાળા ત્યાંથી લુપ્ત થઈ અને તેનો પત્ર હાથમાં આવી પડ્યો. હવે આ વાંચ્યા પછી શિષ્ટાચાર, સદાચાર સંભાળવાની ધીરજ રહેશે કે? અને જો સંયમ કરવાનો જ હોય તો આ પત્ર જ ન વાંચવો એમાં ખોટું શું? એણે મન મજબૂત કર્યું. મોટા મોટા ઋષિમુનિઓને પણ દુઃસાધ્ય એવો સંયમ એણે કર્યો. પત્ર ઉઘાડ્યો નહીં. પેટીમાં મૂકી દઈ પેટી બંધ કરી. પેટીને તાળું વાસ્યું. મન પર વિજય મેળવ્યો, બીજી પણ અનેક વસ્તુ પર વિજય મેળવ્યો. પણ – પણ—

તેણે એ પત્ર ફાડી કાં ન નાખ્યો? સંભાળી શા માટે રાખ્યો? હે ભગવાન, આમાંથી કાંઈ નવું, સારું કે નરસું પ્રકરણ તો ઉત્પન્ન થવાનું નથી ને?

ભગવાન કહે છે, 'કથા-સૃષ્ટિના બ્રહ્મદેવ – કવિને જ પૂછો.'

કવિ કહે છે, 'ભગવાન જાણે.'

૫૮

૧

જે નગરમાં રહી અભિરામ દેવદેવીનાં ચિત્રો કાઢતો, ત્યાં એનો કોઈ સાથે પૂર્વપરિચય ન હતો. બધા એટલું જ જાણતા કે એ પરદેશી છે અને ચિત્રો કાઢવાં, રંગવાં એ જ એનો નિત્યનો વ્યવસાય છે.

એ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો, 'એક વાર હું ધનવાન હતો. તે ધન પણ ગયું. સારું જ થયું. હવે રાત ને દિવસ દેવોનાં જ રૂપનું ધ્યાન ધરું છું. દેવની દયાએ જ બે કોળિયા ધાન ખાઉં છું. અને ઘેર ઘેર દેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરું છું. મારું આ ગૌરવ મારા હાથમાંથી કોણ હરી લઈ શકે ?

એટલામાં તે દેશનો રાજમંત્રી મરણ પામ્યો. એટલે બીજા એક દેશમાંથી એક નવા જ મંત્રીને રાજા ગૌરવભેર બોલાવી લાવ્યો. એ નિમિત્તે તે દિવસે શહેરભરમાં ખૂબ ધામધૂમ ચાલી હતી.

માત્ર અભિરામની પીંછી જ તે દિવસે ચાલી નહીં. નવો રાજમંત્રી ! અરે, આ તો પેલો જ જડી આવેલો છોકરો, જેને અભિરામના પિતાએ પાળીને નાનાનો મોટો કર્યો હતો અને પોતાના પેટના છોકરાઓ કરતાં પણ જેના પર વધારે વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. એ વિશ્વાસ જ ઘરના નાશનું કારણ બન્યો હતો અને ડોસાને સર્વસ્વ જતું કરવું પડ્યું હતું. તે જ આજે દેશનો રાજમંત્રી બનીને આવ્યો છે !

જે ઓરડીમાં બેસી અભિરામ ચિત્રો કાઢતો તે જ એની પૂજાની ઓરડી પણ હતી. ત્યાં જઈને હાથ જોડીને એ બોલ્યો, 'ભગવાન! આટલા માટે જ શું મેં આટઆટલા દિવસ રેખારેખામાં અને રંગરંગમાં તારું સ્મરણ કર્યા કર્યું? આટલા દિવસના વર અથવા પ્રસાદ તરીકે આપ્યું મને આ અપમાન!'

૨

આ જ અરસામાં રથોત્સવનો મેળો ભરાયો.

તે દિવસે અનેક દેશના લોકો એનાં ચિત્રો ખરીદવા આવ્યા. તે જ ભીડમાં એક છોકરો પણ આવ્યો. એની આસપાસ હતું લાવલશ્કર.

એણે પણ એક ચિત્ર પસંદ કર્યું અને કહ્યું, 'આ મારે ખરીદવું છે.'

અભિરામે એના પરિચારકને પૂછ્યું, 'કોનો દીકરો છે આ?'

એણે કહ્યું, 'અમારા રાજમંત્રીનો એકનો એક દીકરો.'

અભિરામે એ ચિત્ર કપડા વડે ઢાંકી દીધું. બોલ્યો, 'વેચવું નથી મારે આ.'

આ સાંભળી છોકરાની હઠ વધારે દૃઢ થઈ. ઘેર જઈ એણે ખાધું નહીં અને મોઢું ચડાવીને બેઠો. અભિરામ પાસે મંત્રી તરફથી સોનામહોરોથી ભરેલી થેલી ગઈ. પણ તે તેવી ને તેવી જ પાછી આવી.

મંત્રી મનમાં બોલ્યો, 'આટલું ગુમાન!'

અભિરામ પર જેમ જેમ અત્યાચાર વધતા ગયા તેમ તેમ એ મનમાં કહે, 'આમાં જ છે મારી જીત.'

૩

અભિરામ રોજ સવારે સર્વપ્રથમ પોતાના ઇષ્ટદેવનું એક ચિત્ર કાઢતો. આ જ હતી એની પૂજા. બીજી કોઈ પૂજા એ જાણતો ન હતો.

એક દિવસ એણે જોયું કે ચિત્ર કાંઈ જોઈએ તેવું ઊપસતું નથી. ક્યાંક કંઈક બદલાયું છે. કશાયમાં એનું મન ટકે નહીં, સારું લાગે નહીં. એનું મન જાણે એને રંખતું હતું.

ધીરે ધીરે સૂક્ષ્મ ફેરફાર સ્થૂળ થવા લાગ્યો. એક દિવસ ચકિત થઈ તે એકાએક બોલ્યો, 'સમજાયું.'

આજે એને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું કે દિવસે દિવસે તેના આરાધ્ય દેવનું મોઢું મંત્રીના ચહેરા જેવું જ થવા લાગ્યું છે.

પીંછી જમીન પર ફેંકી દઈ તે બોલ્યો, 'મંત્રીનો જ જય થયો ખરો.'

તે જ દિવસે, તે જ ક્ષણે પેલું ચિત્ર હાથમાં લઈ અભિરામ રાજમંત્રી પાસે ગયો. બોલ્યો, 'આ લો પેલું ચિત્ર અને આપો તમારા દીકરાને.'

મંત્રીએ પૂછ્યું, 'શી છે આની કિંમત?'

અભિરામે કહ્યું, 'મારા આરાધ્યદેવનું ધ્યાન તમે હરી લીધું હતું. આ ચિત્ર આપીને તે જ ધ્યાન હું પાછું લઉં છું.'

મંત્રી કાંઈ જ સમજી શક્યો નહીં.

નિરૂપણ — પટ

પ્રેમથી, ભક્તિથી, ભયથી, ધાકથી, દ્વેષથી અથવા ક્રોધથી જેનું આપણે અખંડ સ્મરણ કરીએ, ધ્યાન ધરીએ, તેના ગુણદોષ તો શું તેનું રૂપ પણ આપણામાં ઊતરે છે એમ અનુભવી લોકો કહે છે.

ગર્ભિણી સ્ત્રી જો કોઈ માણસનું અખંડ ધ્યાન કરે તો તે માણસના ચહેરાનો પ્રભાવ પેટમાંના બાળક પર પડ્યા વગર રહેતો નથી એમ વૃદ્ધોને મોઢે આપણે સાંભળીએ છીએ. વિષ્ણુભક્તો વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવા લાગે એટલે એમનો ચહેરો પણ ધીરે ધીરે વિષ્ણુ જેવો બનવા લાગે છે અને તેથી જ પુરાણકારો કહે છે કે આવા લોકોને સારૂપ્ય કોટીની મુક્તિ મળે છે (સલોકતા, સમીપતા, સરૂપતા અને સાયુજ્યતા એવી ચાર ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ મુક્તિ મનાય છે). વેદાન્તી લોકો પણ 'ભ્રમરીકીટ' ન્યાયનું વર્ણન કરે છે. કહે છે કે ભમરી જીવતા કીડાઓને પોતાના ઘરમાં લઈ જઈને રાખે છે અને રોજ તેમને ટોચ્યા કરે છે. 'હમણાં ભમરી આવશે અને અમારી ટોચણી ફરી શરૂ થશે,' આ ભયથી કીડા ભમરીનું ધ્યાન કરે છે. આને પરિણામે કીડાનું રૂપાન્તર થઈ તેઓ ભમરીનાં બચ્ચાં બને છે. (આ ફક્ત કવિકલ્પના છે. વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ છે. પણ તેની સાથે આપણે અહીં કાંઈ લેવાદેવા નથી.)

કંસે દ્વેષથી, ક્રોધથી અને કેટલેક અંશે ભયથી પણ કૃષ્ણનું અખંડ ધ્યાન કર્યું. પુરાણકાર આને વિરોધી ભક્તિ કહે છે. આ ભક્તિનુંય ફળ કંસને મળ્યું અને તે પણ તત્કાળ. કૃષ્ણને હાથે મૃત્યુ આવતાં જ કંસને મુક્તિ મળી. અને તે કૃષ્ણસ્વરૂપ થયો.

આપણો અભિરામ દેવદેવીનું ધ્યાન કરી સંતોષ માનતો અને તેમનાં ચિત્રો કાઢી પેટ ભરતો. પણ તે જ્યાં રહેતો હતો તે નગરનો રાજમંત્રી બદલાયો. આ નવો રાજમંત્રી પોતાના પિતાનો કૃતઘ્ન માનસપુત્ર છે એ અભિરામે જાણ્યું કે તરત તેનો પુણ્યપ્રકોપ જાગ્રત

થયો, એની સાત્ત્વિકતા નષ્ટ થઈ. તેણે રાજમંત્રી પર બને તેટલું વેર વાળવાનું નક્કી કર્યું. પછી તો વેરવૃત્તિને લીધે એ આખો વખત રાજમંત્રીનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો. વેર લેવાની તક એને મળી પણ ખરી, પણ તેમાંથી બીજું જે નિષ્પન્ન થયું તે કવિએ ઉપરના રેખાચિત્રમાં બતાવ્યું છે.

રાજમંત્રીને અભિરામે આપેલો ઉત્તર મંત્રી ભલે ન સમજ્યા, આપણે તે સહેજે સમજી શક્યએ છીએ. તે એક વાક્યમાં ઋષિ-વચનના જેટલું જ ગાંભીર્ય ભરેલું છે.

પર્યવસાન

૧

ભોજરાજાના દેશમાં જે છોકરી પરોઢિયે ઊઠીને દેવમંદિરમાં ગાવા માટે જાય છે તે [સીતા-શકુંતલા પ્રમાણે જ] જડી આવેલી કન્યા છે.

ગાયનાચાર્ય કહે છે, 'એક દિવસ ઉત્તર રાત્રીએ મારે કાને એક સૂર સંભળાયો. ત્યાર પછી તે જ દિવસે જ્યારે ફૂલછાબ લઈને પારુલ-વનમાં ફૂલો લેવા ગયો ત્યારે આ બાળા એક ફૂલઝાડની નીચે પડેલી મળી.'

ત્યાર પછી આચાર્યજીએ આ છોકરીને તંબૂરાની પેઠે પોતાના ખોળામાં નાનાની મોટી કરી. તેને મુખે વાચા ફૂટે તે પહેલાં જ તેના ગળામાં ગાયન સ્ફુર્યું.

આજે આચાર્યનો સૂર ક્ષીણ થયો છે. આંખે બરોબર દેખાતુંય નથી. તે કન્યા જ હવે તેમને નાના બાળકની જેમ સાચવે છે.

દેશદેશાન્તરથી કેટલાયે યુવકો આ કન્યાનું ગાયન સાંભળવા આવે છે. આ બધું જોઈ આચાર્યનું હૈયું વચમાં વચમાં ધડકવા લાગે છે. તેઓ કહે છે, 'જે ડીંટું તૂટું તૂટું થયું છે, તેનું ફૂલ તેને છોડી જાય છે.'

કન્યા કહેતી, 'તમને મૂકીને હું એક પળ પણ જીવતી નહીં રહી શકું.'

આચાર્યજી તેને માથે હાથ ફેરવતાં, તેનું મોઢું પંપાળતાં કહેતા, 'જે ગાયન આજે મારો કંઠ છોડી ગયું છે, તે જ તારામાં પ્રગટ થયું છે. તું જો મને છોડી ચાલી જઈશ તો હું મારી જન્મભરની સાધના ગુમાવી બેસીશ.'

ફાલ્ગુન પૂર્ણિમાએ આચાર્યના પટ્ટશિષ્ય કુમારસેને ગુરુને ચરણે એક આમ્રમંજરી ચડાવી પ્રણિપાત કર્યો અને બોલ્યો, 'માધવીનું હૃદય મેં મેળવ્યું છે. હવે પ્રભુની અનુમતિ હશે તો અમે બન્ને મળીને આપની ચરણસેવા કરીશું.'

આચાર્યની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેઓ બોલ્યા, 'લાવો જોઈએ મારો તંબૂરો. અને તમે બન્ને રાજાની જેમ, રાણીની જેમ મારી સામે આવીને બેસો.'

તંબૂરો લઈ આચાર્ય ગાવા બેઠા 'દુલહા-દુલહી'નું લગ્નગીત 'સાહાન'ના સૂરમાં. બોલ્યા, 'આજે હું મારા જીવનનું અંતિમ ગીત ગાઈશ.'

ગીતની એક કડી ગવાઈ. ગાયન આગળ ચાલે નહીં. વૃષ્ટિનાં ટીપાંથી ભીંજાઈ ભારે થયેલાં જાઈજૂઈ-પુષ્પોની જેમ હવામાં ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં તેઓ નીચે ઢળી પડ્યા.

છેવટે તંબૂરો કુમારસેનના હાથમાં આપી આચાર્યદેવ બોલ્યા, 'વત્સ, આ લે મારું વાદ્ય.'

પછી માધવીનો હાથ તેના હાથમાં આપી બોલ્યા, 'અને આ લે મારો પ્રાણ.'

ત્યાર પછી તેઓ બોલ્યા, 'હવે મારું પેલું ગીત તમે બન્ને મળીને પૂરું કરો. હું સાંભળું છું.'

માધવીએ તથા કુમારે ગાયન ચાલુ કર્યું, આકાશ અને પૂર્ણ ચંદ્ર જ જાણે એક સૂરે ગાય છે.

૨

આ સમયે રાજદૂત દ્વારે આવી ઊભો. ગીત થંભી ગયું.

આચાર્યજી કાંપતા કાંપતા આસન પરથી ઊઠ્યા. તેમણે પૂછ્યું, 'શો આદેશ છે મહારાજનો?'

દૂત બોલ્યો: 'આપની કન્યા ઘણી ભાગ્યશાળી છે. મહારાજે એને બોલાવી છે.'

આચાર્યે પૂછ્યું, 'શી ઇચ્છા છે એમની?'

દૂત બોલ્યો, 'આજની રાત ઊજળતાં જ રાજકન્યા કંબોજ દેશમાં પતિગૃહે જવા નીકળે છે. માધવી એની સખી તરીકે જશે.'

રાત્ર પરોઢી, પોહ ફૂટ્યો, રાજકન્યા નીકળી.

મહારાણીએ માધવીને બોલાવી કહ્યું, 'પ્રવાસમાં મારી દીકરીને પ્રસન્ન રાખવાનો ભાર તારે માથે.'

માધવીની આંખોમાંથી આંસુ ઢળ્યાં નહીં. પણ અનાવૃષ્ટિના આકાશમાં જાણે પ્રખર તડકો ઝળકી ઊઠ્યો.

૩

રાજકન્યાની મયૂરપંખી નૌકા આગળ આગળ સરતી હતી અને તેની પાછળ પાછળ કિનારે કિનારે માધવીની પાલખી. તે પાલખી કિનખાબથી ઢાંકેલી હતી અને તેની બન્ને બાજુએ પહેરેગીર હતા.

રસ્તાની બાજુએ ધૂળ પર તોફાનને લીધે જડથી ઊખડી પડેલી અશ્વત્થની શાખા જેવા પડેલા આચાર્ય અને ટટાર થઈ સ્તબ્ધ ઊભો રહેલો કુમારસેન.

ખાખરાની ડાળે ડાળે પક્ષીઓ ગાતાં હતાં. આંબા-મહોરોની સુગંધે પવન અસ્વસ્થ — વિહ્વળ થયો હતો.

વખત છે ને કદાચ રાજકન્યાનું મન પ્રવાસની કોઈક ફાલ્ગુની સંધ્યાકાળે એકાદ ક્ષણ માટે વ્યાકુળ થઈ આવે એ કલ્પના માત્રથી રાજપુરીના લોકોના મુખમાંથી એક નિસાસો નીકળ્યો.

નિરૂપણ — અુપસંહાર

દીનબંધુ ઍન્ડ્રૂઝે એક વાર પોતાની વેદના વ્યક્ત કરી હતી અરણ્યનાં સુંદર સુંદર પક્ષીઓને મારી, તેમનાં પીંછાં યુરોપ-અમેરિકાની લલનાઓ પોતાની માથા પર પહેરવાની ટોપીમાં ખોસે છે. મધુર કંઠ વડે જીવનદેવતાની આરાધના કરનારાં પક્ષીઓનો માળો તોડી, તેમનાં પીંછાં ખેંચી કાઢી, તેનું શિરોભૂષણ બનાવનારી યુવતીઓની કઠોરતાનો નિષેધ કરવા માગનારા દીનબંધુના હૃદયને ત્યાંના તરુણ જવાબ આપે છે — મદિરાના જેવી જેની આંખો ચમકે છે એવી રમણીઓના માથા પર જઈ બેસવા મળે તેનાથી મોટું ભાગ્ય આ તુચ્છ પ્રાણીઓનું શું હોઈ શકે?

આવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર દીનબંધુ શો આપી શકે? તેમણે માત્ર પોતાની વ્યાકુળતા મહાત્માજી પરના એક પત્રમાં પ્રગટ કરી અને શાન્ત થઈ ગયા.

આચાર્યજીએ અનન્યનિષ્ઠાથી સંગીતવિદ્યાની ઉપાસના કરી. પોતાના પ્રાણ જ જાણે એમણે એ સંગીતમાં સંઘરી રાખ્યા હતા. તેઓ ઘરડા થયા, તેમનો કંઠ ક્ષીણ થયો. પણ તેમની સંગીતકલા તેમને જડી આવેલી શકુંતલાના ગળામાં અપ્સરા જેવી વિલસવા લાગી. હવે આ મારી દીકરી લગ્ન કરી પતિગૃહે જશે એ આશંકાએ આચાર્યના પ્રાણ વ્યાકુળ થવા લાગ્યા. 'તમને હું છોડવાની જ નથી,' એવું દીકરીનું વચન તે ક્યાં સુધી માની શકાય? પણ ભગવાનને તેમની દયા આવી. એણે એમને ઘરજમાઈ આપ્યો — તેમનો જ અનન્ય ભક્ત અને પટ્ટશિષ્ય કુમારસેન. વૃદ્ધનું જીવન કૃતાર્થ થયું. એમની સંગીતરૂપી ચિતકલા પૂર્ણાવતારે વધૂવરમાં પ્રગટ થઈ. આચાર્યને જાણે સ્વર્ગસુખ લાધ્યું. પરંતુ —

ભગવાનને જે દયા આવી તે આચાર્યના રાજાને આવી નહીં. રાજા એટલે આશ્રિતોના આખા કુટુંબનો સ્વામી. રાજાજ્ઞા જ તે.

દેવાજ્ઞાથીયે કઠોર. કુમારસેનના હૃદયનું ધન, આચાર્યના પંચપ્રાણ અને માધવીનું જીવન-સર્વસ્વ એક રાજકન્યાના ક્ષણભરના વિસામાને કાજે સહેજે અમસ્તું ચૂંટાઈ ગયું.

એક જ જગતમાં ઊંચનીચ ભેદને લીધે જ્યાં જીવનમૂલ્યો વ્યક્તિ પરત્વે જુદાં જુદાં થાય છે ત્યાં દિવ્ય પ્રેમાનંદનું પર્યવસાન પણ આમ જ છિન્નભિન્ન થવાનું.

નવી ઢીંગલી

૧

એ કારીગર ઢીંગલીઓ જ બનાવતો, એની ઢીંગલીઓ વડે રાજમહેલની કન્યાઓ રમે.

દર વર્ષે રાજમહેલના આંગણામાં ઢીંગલીઓનો મેળો ભરાતો. આ મેળામાં બધા જ કારીગરો એ કળાકારને અગ્રપૂજાનું માન આપતા આવ્યા છે.

તેનું વય ચાર વીસીનું થયું તે વખતે મેળામાં એક નવો જ કારીગર આવી પહોંચ્યો. તેનું નામ કિસનલાલ. તરુણ એનું વય, નવી એની ઢબ.

એ જે ઢીંગલી ઘડે તેનો અમુક ભાગ ઘડે, અમુક અધૂરો જ રાખે; ક્યાંક ક્યાંક રંગ ભરે, ક્યાંક ક્યાંક ન ભરે; એવો ભાસ થાય કે ઢીંગલીઓ હજી પૂરી તૈયાર થવાની જ છે. જાણે કોઈ કાળે પૂરી તૈયાર નહીં થાય.

તરુણો કહે, 'માટીએ સાહસ કર્યું છે ખરું!'

મુરબ્બીઓ કહે, 'આ શેનું સાહસ? આ તો થઈ ઈર્ષા.'

પણ નવા યુગની હોંશ. આજકાલની રાજકન્યાઓ કહે, 'અમારે આવી જ ઢીંગલીઓ જોઈએ.'

જૂના વિચારનાં ઘરડેરાં કહે, 'છિઃ છિઃ.'

આ સાંભળી એમની હઠ ઊલટી વધે.

ડોસાની દુકાને આ ફેરે ભીડ નથી. તેની છાબભર ઢીંગલીઓ, હોડીની વાટ જોતા ઘાટ પર ઊભેલા ટોળા

પ્રમાણે જાણે સામે તીરે નજર ઠેરવીને બેસી રહી હતી. વરસ ગયું, બે વરસ ગયાં. ડોસાનું નામ બધાં જ લગભગ ભૂલી ગયાં. કિસનલાલ બન્યો રાજમહેલના ઢીંગલી-બજારનો સરદાર.

૨

ડોસાનું દિલ તૂટ્યું. પેટ ભરે નહીં. આખરે એની દીકરીએ આવી વીનવ્યા, 'બાપુ, તમે અમારે ઘેર ચાલો.'

જમાઈ કહે, 'ખાઓ, પીઓ, આરામ કરો; અને અમારા શાકભાજીના બાગમાંથી ઢોરઢાંખરને હાંકી કાઢો એટલે ઘણું થયું.'

ડોસાની દીકરી આઠે પહોર ઘરકામમાં રહે છે અને જમાઈ માટીનાં કોડિયાં બનાવે. અને હોડીઓ ભરી શહેરમાં લઈ જાય.

નવો મનુ આવ્યો છે આ વાત જેમ ડોસાને ઊગી ન હતી તેમ જ તેને ઊમગે નહીં કે એની દૌહિત્રીનું વય થયું છે સોળ વરસનું.

ઝાડ તળે બેસીને જ્યાં ડોસો વાડીની રખેવાળી કરે છે અને ક્ષણે ક્ષણે ઝોકું આવવાથી ઢળી પડે, ત્યાં તેની દૌહિત્રી આવી તેની કોટે વળગી પડતી. ડોસાનાં હાડકાં સુધ્ધાં સુખ પામતાં. તે કહે, 'કેમ દાદી શું જોઈએ?'

દીકરી કહેતી, 'અમને એક નવી ઢીંગલી બનાવી આપો ને. મારે રમવું છે.'

ડોસો કહેતો, 'અરે, મારી ઢીંગલીઓ તને શેની ગમવાની?'

દીકરી કહેતી, 'ત્યારે તમારા કરતાં વધારે સુંદર ઢીંગલીઓ કોણ ઘડે છે તે તો મને કહો.'

ડોસો કહેતો, 'કેમ? કિસનલાલ.'

દીકરી કહેતી, 'જાઓ જાઓ કિસનલાલની શી મગદૂર?'

બન્ને વચ્ચે શબ્દોની આવી ટપાટપી કેટલીયે વાર ચાલતી. દર વખતે આની આ જ એક વાત.

ત્યાર પછી ડોસો પોતાની ઝોળીમાંથી માલ-મસાલો બહાર કાઢતો અને આંખોએ જાડાં ચશ્માં ચઢાવતો.

દીકરીને કહેતો, 'પણ બહેન, કાગડાઓ ફૂણસ ખાઈ જશે ને.'

દીકરી કહેતી, 'દાદાજી, હું હાંકી કાઢીશ કાગડાઓને.' વખત વહેતો જતો. દૂર કૂવા પર બળદ કોશ ચલાવે તેનો અવાજ આવતો. દૌહિત્રી કાગડા ઉડાડે છે; ડોસો બેઠો બેઠો ઢીંગલીઓ ઘડે છે.

૩

ડોસાને ખરેખરો ધાક તે પોતાની દીકરીનો. એ બાઈનો દોર ભારે કડક. એની દુનિયામાં બધાં જ એને સાચવીને ચાલતાં.

ડોસો આજે એકચિત્ત થઈને ઢીંગલી ઘડવા બેઠો છે. પાછળથી તેની દીકરી જોરજોરથી હાથ હલાવતી આવે છે તેની એ બિચારાને ભાળે ન હતી.

પાસે આવીને એણીએ જ્યારે એને પડકાર્યો ત્યારે આંખેથી ચશ્માં ઉતારતો તે એક ભોળા બાળકની પેઠે એની તરફ જોવા લાગ્યો.

દીકરી બોલી, 'ગાય દોહવાનું બાજુએ રહ્યું અને તમે બેઠા છો સુભદ્રાને લઈને વખત બગાડતા. આવડી મોટી ઘોડી થઈ છે. હવે આ શું ઢીંગલી લઈને રમવાની એની ઉંમર?'

ડોસો ઉતાવળે બોલ્યો, 'સુભદ્રા શાની રમવાની હતી? આ ઢીંગલી રાજમહેલમાં વેચવાનો છું. મારી લાડકીનો વર જે દિવસે આવશે તે દિવસે તેના ગળામાં સોનામહોરનો હાર પહેરાવવો પડશે ને? તેથી પૈસા એકઠા કરવા માગું છું.'

દીકરી ગુસ્સાથી બોલી, 'રાજમહેલમાં તે કોણ આવી ઢીંગલી ખરીદવાનું હતું?'

ડોસાએ માથું નીચું ઘાલ્યું અને ચૂપ થઈ ગયો.

સુભદ્રા રોફમાં બોલી, 'જોઉં છું રાજમહેલમાં દાદાજીની ઢીંગલીઓ કેમ નથી ખરીદતા તે.'

૪

બે દિવસ પછી માને સોનાની એક મહોર આપી સુભદ્રા બોલી, 'આ લે મારા દાદાજીની ઢીંગલીની કિંમત.'

મા કહે, 'ક્યાં મળી?'

છોકરી કહે, 'રાજપુરી જઈને વેચી આવી.'

ડોસો હસતો હસતો કહે, 'દાદી, તોયે તારા દાદાની તો આંખે બરાબર દેખાતુંય નથી અને હાથ પણ ધ્રૂજે છે.'

મા રાજી થઈને બોલી, 'આવી સોળ મહોર એકઠી થાય એટલે સુભદ્રા માટે સોનામહોરની માળા તૈયાર થઈ જશે.'

ડોસો કહે, 'એની હવે ચિંતા નથી.'

સુભદ્રા ડોસાની કોટે વળગીને બોલી, 'દાદાજી, અને મારા વરની પણ ચિંતા નથી હવે.'

ડોસો હસવા લાગ્યો અને આંખમાં આવેલું એક બિંદુ એણે લૂછી કાઢ્યું.

૫

ડોસાનું યૌવન જ જાણે પાછું આવ્યું. તે ઝાડ તળે બેસી ઢીંગલીઓ ઘડે અને સુભદ્રા કાગડા હાંકે; અને દૂર કૂવા પર કોશનો બળદ ક્યાં કોં કરતો કોશ ખેંચે.

એક એક કરીને સોળે મહોરો એકઠી થઈ અને હાર પૂર્ણ થયો.

માએ કહ્યું, 'હવે વર આવે એટલે જીત્યાં.'

સુભદ્રા ડોસાના કાનમાં ગણગણી, 'દાદાજી, વર પણ નક્કી કર્યો છે હં કે.'

ડોસાએ કહ્યું, 'ક્યાં મળ્યો વર, કહે ને.'

સુભદ્રા કહે, 'જેવી હું રાજમહેલમાં ગઈ કે દ્વારપાળે પૂછ્યું — શું જોઈએ? — મેં કહ્યું — રાજકન્યાઓને ઢીંગલી વેચવી છે. તે બોલ્યો — આવી ઢીંગલી આજકાલ તે શું કોઈ લેતું હશે? એમ કહી મને પાછી કાઢી. મારું રુદન જોઈ એક જણે કહ્યું, 'લાવ જોઈએ એ ઢીંગલી. એની સજાવટ જરાક બદલી દઉં છું એટલે વેચાશે.'

'તે જ જો તમને ગમશે, તો હું એને વરમાળા પહેરાવવા માગું છું.'

ડોસાએ પૂછ્યું, 'તે છે ક્યાં?'

દીકરીએ કહ્યું, 'એ જુઓ પેલા પ્રિયાલ વૃક્ષ નીચે.'

વર અંદર આવ્યો. ડોસો કહે, 'અરે, આ તો કિસનલાલ!'

ડોસાની ચરણરેણુ લેતો કિસનલાલ બોલ્યો, 'હા જી, હું કિસનલાલ.'

ડોસાએ તેને હૃદયસરસો ચાંપીને કહ્યું, 'ભાઈ, એક વાર તેં મારા હાથમાંથી ઢીંગલીઓ લઈ લીધી હતી. અને આજે લઈ જાય છે મારા પ્રાણની પૂતળી.'

દૌહિત્રી ડોસાને ભેટી પડી કાનમાં ગણગણી, 'અને તમને પણ, દાદાજી.'

નિરૂપણ — નતુન પુતુલ

અંગ્રેજીમાં જેને Idyll કહે છે તે જાતની આ વાર્તા છે. તદ્દન સહેલી સાદી પણ હૃદયસ્પર્શી. 'ઉપસંહાર' જેવી હૈયાને વ્યાકુળ કરી મૂકનારી વાર્તા વાંચ્યા પછી 'નતુન પુતુલ' વાંચવા મળ્યેથી વિશેષ જ આનંદ થાય છે. આ સંતોષકારક વાર્તાનું વિવેચન તે શું લખાય! પણ થોડી નોંધ અવશ્ય લખી શકાય.

'ગાનભંગા' જેવી કવિતામાં રવિબાબુએ બતાવ્યું છે કે એક પેઢી જાય ત્યારે તેને પોતાના જમાનાની અભિરુચિ પણ સંકેલી સાથે લઈ જવી પડે છે. કેમ કે નવી પેઢી પોતાની નવી અભિરુચિ લઈને જ આવે છે. અને જેવી રીતે કુમારાવસ્થામાં આવનારા કાયમી દાંત અંદરથી ઊગી દૂધિયા દાંતને વિદાય આપે છે તેવી જ જૂની પેઢીની દશા થાય છે. 'The old order changeth giving place to new.'

કિસનલાલ આ નવી પેઢીનો પ્રતિનિધિ છે. જૂની કળામાં સર્વાંગ-સુંદરતાનો, પરિપૂર્ણતાનો અને પ્રમાણ-બદ્ધતાનો આગ્રહ રહેતો. તેમ કરવાથી અભિરુચિને કડક દિશા મળે છે એ ખરું પણ તેમાં કળાનો સ્વચ્છંદવિહાર કોચવાય છે. Classical અને Romanticના જેવો જ આ ભેદ છે. જે પ્રમાણે જીવન સદા અપૂર્ણ હોય છે અને એ અપૂર્ણતાને લીધે જ સ્વભાવ-સુંદર લાગે છે, તે જ પ્રમાણે કિસનલાલની ઢીંગલીઓ પૂરો આકાર પામેલી નહીં અને રંગ પણ તેમને સર્વત્ર પહોંચેલો નહીં. પણ તેમાં જ એણે પોતાની કળાની બધી ખૂબી વ્યક્ત કરવાની સંધિ મેળવી લીધી. આધુનિક અભિરુચિને આવી કૃતિનું ઘેલું કાં ન લાગે?

ડોસાને કલાક્ષેત્રમાંથી નીકળી જવું પડ્યું. જો તે એકલોઅટૂલો હોત તો ઘોર નિરાશાએ ગૂંગળાવીને એના પ્રાણ લીધા હોત. પણ કળાના ક્ષેત્રમાંથી રજા મળતાંવેંત પ્રેમના, વત્સલતાના ક્ષેત્રે એનું

સ્વાગત કર્યું. દીકરી અને જમાઈએ એને પ્રેમના ઘરનો પેન્શનર બનાવ્યો. મનોરંજન તરીકે તેને બેહાડુ કામ પણ સોંપ્યું. તોયે ડોસાને દીકરીનો ધાક હતો. 'ચાર દિવસ સાસુના ને ચાર દિવસ વહુના' આ કહેવત ખરી હોય તોયે એકાંગી છે. ઘરડેરા પોતાના ઘડપણને લીધે પોતાનાં બાળકોના બાળક બને છે અને બાળકની જેમ પ્રેમના હાથમાં પરાવલંબી બની રહે છે, આ અનુભવ સાર્વભૌમ છે. આ અર્થમાં પણ વર્ડ્‌સ્વર્થની લીટી વાપરી શકાય; 'The Child is the father of the man' [બંગાળમાં દાદા પોતાની દૌહિત્રીને 'મા' કહીને બોલાવે છે; ક્યાંક ક્યાંક દૌહિત્રી સાવ જ નાની હોય ત્યારે તેને પોતાની વહુ પણ કહે છે. આવો વિનોદ દાદાને જ શોભે.]

કળાએ પ્રગતિ કરતાં કરતાં બે પેઢીઓ વચ્ચે અંતર ઊભું કર્યું. તે અંતર પ્રેમે બેવડી રીતે તોડયું અને તૂટેલા જીવન-પ્રવાહને સાંધીને અખંડ પ્રવાહમાન કર્યો. સુભદ્રાને નાનાજીનું ઘેલું લાગ્યું. તેમને થયેલા મર્માઘાતને એ જાણતી હતી અને પોતાના પ્રૌઢ બાળપણથી તેની મલમપટ્ટી પણ કરતી હતી. એટલામાં નાનાની ઢીંગલીઓ વેચી આવવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. મોટેરા જે રીતે નાનાં બાળકોને ખબર ન પડે તેમ તેમની પીઠ પાછળ અનેક વસ્તુ મેળવી તેમને ચિંતામુક્ત કરે છે, તે જ રીતે સુભદ્રાએ બીજા બાળપણમાં પ્રવેશેલા નાનાને જણાવા ન દેતાં એમને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. અહીં કિસનલાલને સુભદ્રા વિષે આકર્ષણ થવા લાગ્યું. તેથી જ તેણે ડોસાની કળાને થોડાક સંસ્કાર આપી અદ્યતન કરવાનું નક્કી કર્યું.

પછીનો મીઠો ભાગ તો સાવ જ સહેલો છે. સુભદ્રાએ કિસનલાલને અપનાવ્યો અને નાનાના વિષાદયુક્ત સંતોષની પૂર્તિ કરીને વિષાદનું રહ્યુંસહ્યું શલ્ય પણ કાઢી નાખ્યું.

વિજય તો થયો આખરે સુભદ્રાના પ્રેમળપણાનો જ.

પુનરાવૃત્તિ

૧

તે દિવસે રણાંગણ પરના સમાચાર કાંઈ સારા ન હતા. વિષણ્ણ મને રાજાજી બાગમાં ફરવા નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં જોયું દીવાલ પાસેના ઝાડ નીચે બે નાનકડાં બાળકો રમે છે — એક છોકરો અને એક છોકરી. રાજાએ એમને પૂછ્યું, 'શી રમત ચાલે છે તમારી?' બાળકો કહે, 'રામસીતાના વનવાસની રમત છે આજની.' રાજા ત્યાં જ થોભ્યો. છોકરો કહે, 'આ છે અમારું દંડકારણ્ય. અહીં ઝૂંપડી બાંધીશ.' ઝટપટ આમતેમથી લાકડાના ભાંગેલાતૂટેલા કટકાઓ અને ઘાસ એકઠું કરી તે પોતાના કામમાં તલ્લીન થઈ ગયો.

અને છોકરી પાંદડાં-ભાજી લઈને કાલ્પનિક માટલામાં આગ વગર જ રાંધવા બેઠી છે; રામ જમવાના, એટલે સીતાને એક ક્ષણની પણ નવરાશ નથી.

રાજા કહે, 'બધું જ છે. પણ રાક્ષસો ક્યાં છે?'

બાળકોને માનવું પડ્યું કે તેમના દંડકારણ્યમાં કેટલીક વસ્તુની ઊણપ છે ખરી.

રાજા કહે, 'ઠીક ત્યારે, હું જ બનીશ રાક્ષસ.'

બાળકે રાજાને રીતસર નિહાળી જોયા. પછી બોલ્યો, 'પણ તમારે હારવું પડશે હોંકે.'

રાજા કહે, 'મને બરાબર હારતાં આવડે છે. પરીક્ષા કરી જુઓ.'

તે દિવસનો રાક્ષસવધ એટલો સુંદર ભજવાયો કે બાળક કેમે કરી રાજાને છોડે નહીં. તે દિવસે એકીસાથે રાજાને દસ વાર રાક્ષસનું મરણ એકલાએ જ મરવું પડ્યું. મરતાં મરતાં એને હાંફ ચઢી ગઈ.

ત્રેતાયુગમાં પંચવટીમાં જે રીતે પક્ષીઓએ ગાયું હતું તે જ રીતે તે દિવસે ત્યાં પણ પક્ષી ગાવા લાગ્યાં. ત્રેતાયુગમાં લીલાંછમ પાંદડાંના પડદેપડદા પાછળથી પરોઢના સૂરજે જે કોમળ ઠાઠના સૂર છેડ્યા હતા, આજે પણ એણે એવા જ સૂર છેડ્યા.

રાજાના મનનો ભાર હળવો થયો.

મંત્રીને બોલાવી રાજાએ પૂછ્યું, 'આ કોનાં બાળકો છે?'

મંત્રીએ કહ્યું, 'છોકરી મારી છે. નામ રુચિરા. છોકરાનું નામ કૌશિક, એનો બાપ એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છે. પૂજાપાઠ કરીને પેટ ભરે છે.'

રાજાએ કહ્યું, 'યોગ્ય સમયે આ છોકરા સાથે પેલી છોકરીનાં લગ્ન થાય એમ હું ઇચ્છું છું.'

આ સાંભળી જવાબ આપવાનું સાહસ મંત્રી કરી શક્યા નહીં. માથું નીચું ઘાલીને ચૂપ જ રહ્યા.

૨

રાજ્યના સર્વશ્રેષ્ઠ પંડિત પાસે રાજાએ કૌશિકને શીખવા મોકલ્યો. બધા અમીર પરિવારના વિદ્યાર્થી એમને ત્યાં જ ભણતા. અને રુચિરા પણ ત્યાં જ ભણતી.

કૌશિક જે દિવસે તેમને ત્યાં શીખવા આવ્યો તે દિવસે ગુરુજીનું મન પ્રસન્ન ન હતું. બીજાંઓને પણ શરમ લાગી. પણ રાજાની મરજી!

ખરી કસોટી થઈ તે રુચિરાની. કારણ બાળકો ઘુસપુસ કરે. શરમથી એનું મોઢું લાલ થઈ જાય. ગુસ્સાથી એની આંખોમાં આંસુ આવી ઊભાં રહે.

કૌશિક જો કોઈ વાર એની સામે પોથી સરકાવે તો તે એને ફેંકી દે. જો કૌશિક કોઈ વાર પાઠ વિષે વાત કાઢે તો આ મૂંગી જ રહે.

રુચી વિષે અધ્યાપકના સ્નેહની સીમા ન હતી. બધી જ રીતે બધા જ વિષયોમાં કૌશિક કરતાં એ ચઢી જાય એ જ તેમનો પ્રયત્ન હતો; રુચીનો પણ એવો જ હતો.

લાગે કે એમ થવું મુશ્કેલ નથી. કેમ કે કૌશિક અભ્યાસ કરે ખરો, પણ એકાગ્રતાથી કરે નહીં. એનું મન તરવામાં લાગે, એને જંગલમાં ફરવું ગમે, એ ગાતો બેસે, વાદ્ય વગાડતો બેસે.

ગુરુજી તિરસ્કારપૂર્વક એને કહેતા, 'વિદ્યા તરફ તને આકર્ષણ જ કેમ નથી?'

એ કહે, 'મારામાં માત્ર ભણવા જ પ્રત્યે આકર્ષણ નથી. અનેક ચીજો વિષે આકર્ષણ છે મને.'

ગુરુજી કહે, 'એ બધાં આકર્ષણો છોડ.'

એ કહે, 'તો તો પછી વિદ્યાનું આકર્ષણ પણ રહેશે નહીં.'

૩

આવી જ રીતે વખત વહેવા લાગ્યો.

રાજાએ અધ્યાપકને પૂછ્યું, 'આપના વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે?'

અધ્યાપક બોલ્યા, 'રુચિરા.'

રાજાએ ફરી પૂછ્યું, 'અને કૌશિક?'

અધ્યાપકે કહ્યું, 'એ કાંઈ શીખ્યો હશે એમ લાગતું નથી.'

રાજાએ કહ્યું, 'કૌશિકનું લગ્ન રુચિરા સાથે થાય એવો મારો મનસૂબો છે.'

અધ્યાપક સહેજ હસ્યા. કહે, 'ગોધૂલિ સાથે (ગોરજ મુહૂર્ત સાથે) ઉષાને પરણાવવા જેવું આ થશે.'

રાજાએ મંત્રીને બોલાવી કહ્યું, 'તમારી દીકરી સાથે કૌશિકનાં લગ્નને વિલંબ કરશો નહીં.'

મંત્રી કહે, 'મારી દીકરીને આ લગ્ન પસંદ નથી.'

રાજા કહે, 'સ્ત્રીઓના મનની ઇચ્છા તે કાંઈ મોઢાના શબ્દ પરથી પરખાતી હશે?'

મંત્રી કહે, 'એની આંખોનાં આંસુ સાક્ષી પૂરે છે ને?'

રાજા કહે, 'શું તને એમ લાગે છે કે કૌશિક તેને માટે અયોગ્ય છે?'

મંત્રી કહે, 'બરાબર એમ જ.'

રાજાએ કહ્યું, 'મારી સામે બન્નેના ભણતરની પરીક્ષા થવા દો. કૌશિક જીતે તો આ વિવાહ થવો જ જોઈએ.'

બીજે દિવસે મંત્રીએ આવીને રાજાને કહ્યું, ‘મારી પુત્રીને આ મંજૂર છે.’

૪

ન્યાયસભા ભરાઈ. રાજા સિંહાસન પર બેઠો હતો, અને કૌશિક તેમના સિંહાસનના પગથિયા પાસે.

અધ્યાપક પોતે જ રુચિરાને લઈ ઉપસ્થિત થયા. કૌશિકે આસન પરથી ઊઠી એમને પ્રણામ કર્યાં અને રુચીને નમસ્કાર કર્યો. રુચીએ એની તરફ સહેજ વળીને જોયુંયે નહીં.

નિશાળનો રિવાજ પાળવાપૂરતો પણ કૌશિક કદી રુચી સાથે વાદવિવાદ કરતો નહીં. બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ અવહેલનાથી એને વાદવિવાદ કરવાની તક આપતા નહીં. તેથી આજે જ્યારે એને મુખે અસ્તરાની ધાર જેવું વ્યંગ, બાણની ટોચ પરના પ્રકાશની જેમ ચમકવા લાગ્યું ત્યારે ગુરુ પણ આશ્ચર્યચકિત થયા. પણ મનમાં ચિડાયા. રુચીને કપાળે પરસેવો છૂટ્યો. તે પોતાની બુદ્ધિ કાબૂમાં રાખી શકી નહીં. કૌશિકે એને પરાભવની પરિસીમાએ પહોંચાડી છોડી દીધી.

ગુસ્સાને લીધે અધ્યાપક બરાબર બોલી પણ ન શકયા અને રુચીની આંખોએ ગંગાજમના વહેવા લાગી.

રાજાએ મંત્રીને કહ્યું, ‘હવે લગ્નનું મુહૂર્ત કરો નક્કી’.

કૌશિક આસન પરથી ઊઠ્યો અને હાથ જોડી રાજાને કહ્યું, ‘મહારાજ, ક્ષમા કરો. મારે આ લગ્ન કરવાં નથી.’

રાજાએ વિસ્મિત થઈ પૂછ્યું, 'જયલબ્ધ પુરસ્કાર લેવો નથી તારે?'

કૌશિકે કહ્યું, 'જય મારો જ રહે, પણ પુરસ્કાર ભલે બીજાને મળે.'

અધ્યાપકે કહ્યું, 'મહારાજ, હજી એક વરસની મુદત આપો. ત્યાર પછી આખરની પરીક્ષા ભલે થતી.'

આખરે એ જ નક્કી થયું.

૫

કૌશિકે શાળાનો ત્યાગ કર્યો. હવે તે કોક પરોઢિયે વનની છાયામાં તો કોક સંધ્યા સમયે પહાડના શિખર પર દેખાતો.

અહીં રુચીના અભ્યાસ તરફ અધ્યાપકે પોતાનું બધું જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું, પણ રુચીનું પૂરું ધ્યાન ક્યાં હતું?

અધ્યાપક ચિડાઈને કહેતા, 'હજીયે તું સાવધ ન થઈ તો બીજી વાર ફરી તારા પર લાજી મરવાનો અવસર આવશે.' બીજી વાર શરમાવું પડે તે માટે જ જાણે એણે તપ આરંભ્યું. અપર્ણા (પાર્વતી)નું તપ જેમ અનશનનું હતું, તેનું જ રુચિરાનું હતું અનધ્યાયનું. ષડ્દર્શનની પોથી ઊઘડ્યા વિનાની જ રહી. એટલું જ નહીં પણ કાવ્યની પોથીનું ભાગ્ય પણ ક્વચિત જ ઊઘડતું.

અધ્યાપકે ખૂબ ચિઢાઈને કહ્યું, 'કપિલ કણાદને નામે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આ પછી કોઈ કાળે સ્ત્રી જાતિને વિદ્યાર્થી તરીકે લઈશ નહીં. વેદવેદાન્તનો તાગ મેળવી શક્યો, પણ સ્ત્રીજાતિનું મન ઓળખી શક્યો નહીં.'

એક દિવસ મંત્રીએ આવીને રાજાને કહ્યું, ‘ભવદત્ત તરફથી દીકરી માટે માગણી આવી છે. કુળ, શીલ, ધન, માન બધી રીતે તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. મહારાજની અનુજ્ઞા જોઈએ.’

રાજાએ પૂછ્યું, ‘કન્યા શું કહે છે?’

મંત્રીએ કહ્યું, ‘કન્યાના મનની ઈચ્છા તે કાંઈ મોઢાના શબ્દ પરથી પરખાતી હશે?’

રાજાએ ફરી પૂછ્યું, ‘એની આંખોનાં આંસુ શી સાક્ષી આપે છે આજે?’

મંત્રી ચૂપ રહ્યો.

૬

રાજા પોતાના બાગમાં આવીને બેઠો. મંત્રીને કહ્યું, ‘તમારી પુત્રીને મારી પાસે મોકલી આપો.’

રુચિરા આવી. રાજાને પ્રણામ કરી ઊભી રહી.

રાજાએ કહ્યું, ‘છોકરી, પેલી રામ-વનવાસની રમત યાદ છે કે?’

રુચિરા હસતી હસતી નીચું જોઈ ઊભી રહી.

રાજા કહે, ‘આજે એ જ રામ-વનવાસનો ખેલ ફરી એક વાર જોવાની મને હોંશ થઈ આવી છે.

રુચી પોતાના માથા પરનો પાલવ ફરી વાર ઠીક કરતી ચૂપ રહી.

રાજા કહે, ‘વન પણ છે, રામ પણ છે. પણ સાંભળું છું કે આ ફેરે સીતાનો જ માત્ર અભાવ છે. તું મનમાં આણે તો તે અભાવ સહેજે દૂર થાય.’

રુચીએ મૂંગાં મૂંગાં જ નીચા નમી રાજાને પ્રણામ કર્યા.

રાજા કહે, 'પણ બહેન, આ વખતે હું રાક્ષસ બની ન શકું.'

રુચી આર્દ્ર નજરે રાજાના ચહેરા તરફ જોઈ રહી.

રાજાએ કહ્યું, 'આ ફેરે રાક્ષસનું કામ કરશે તમારા અધ્યાપક.'

નિરૂપણ — પુનરાવૃત્તિ

'પુનરાવૃત્તિ'ની વાર્તા ચતુરાઈથી લખી છે. પહેલા વાક્યમાં જ કવિએ વાર્તાનો 'મુખડો' સુંદર રીતે બાંધ્યો છે. રણક્ષેત્રમાં રાજાનું સૈન્ય ક્યાંક હાર્યું હશે તેનો વિષાદ મનમાં ભરેલો હતો. તેથી જ રાજા અંતર્મુખ વૃત્તિથી કહે છે, 'હારતાં મને ઠીક ઠીક આવડે છે.' અને પછી જે અધ્યાપકને વેદવેદાંતનો તાગ લાગ્યો પણ સ્ત્રીહૃદયનો તાગ મળ્યો ન હતો તે વિદ્યાજડને રમતમાં નહીં પણ પ્રત્યક્ષ વાર્તામાં હારી જનારો રાક્ષસ બનાવ્યો છે.

કવિનું બાળપણ વિદ્યાજડ શિક્ષકોના કડપમાંથી બચવાના પ્રયત્નમાં ગયું અને તેથી જ એમણે વિદ્યાર્થીઓના નંદનવન જેવી એક શાળા શાંતિનિકેતનમાં ઘણી ચીવટપૂર્વક ચલાવી. એટલું જ નહીં પણ પોતાના સાહિત્યમાં જ્યાં તક મળે ત્યાં કેળવણી વિષેની પોતાની કલ્પનાઓ તેઓ કુશળતાપૂર્વક માંડતા.

કવિની જેમ મારો પણ અનુભવ અને અભિપ્રાય છે કે નાનપણમાં અને કેટલેક અંશે કુમારવયે પણ એકાગ્રપણે ભણવાનો જુલમ બાળકો પર કરવો ન જોઈએ. હું હમેશાં કહું છું કે એકાગ્રતા યથાકાળે આવશે. તે પ્રયત્નપૂર્વક આણવા કરતાં જિજ્ઞાસાની ઉત્કટતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સારી. દીવો જે રીતે પોતાનાં કિરણ વિશ્વતો (બધી જ દિશામાં) ફેંકે છે, તે જ રીતે જિજ્ઞાસાએ પોતાનું ધ્યાન જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રો તરફ મોકલવું જોઈએ, — પહોંચાડવું જોઈએ. કોઈ ગામડિયાને જો રાજદરબારમાં અથવા સંગ્રહાલયમાં લઈ જઈએ તો ત્યાંની સમૃદ્ધિ જોઈ એ દબાઈ જાય છે અને શું જોઉં અને શું નહીં, એમ તેને થઈ જાય છે. એક પણ વસ્તુ એ ધ્યાનપૂર્વક નીરખી શકતો નથી એ ખરું. પણ એ કાળમાં એ સમગ્ર પરિસ્થિતિનું આકલન કરતો હોય છે. આ લાભ કાંઈ નાનોસૂનો નથી.

એકી સમયે અનેક દિશામાં જોવું અને અનેક બાબતો તરફ યુગપત્ (એક સાથે) ધ્યાન દેવું એ જીવન-શિક્ષણનું અત્યંત આવશ્યક અને તેથી જ અત્યંત મહત્ત્વનું એક અંગ છે. એકાગ્ર ધ્યાનનું મહત્ત્વ બધા જાણે જ છે. પણ ધ્યાનની આ વિકિરણ શક્તિનું મહત્ત્વ શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓને હજી પૂરું ઊમગ્યું નથી. મુંબઈમાં બોરીબંદર આગળનો રસ્તો ઓળંગનારા સાઇકલ સવારને કેટકેટલે ઠેકાણે એકી સાથે ધ્યાન દેવું પડે છે! એક તરફથી ટ્રામ આવે છે, બીજી તરફથી મોટર, ત્રીજી તરફથી એક સાઇકલ. આમ કેટલાંયે વ્યવધાનો એની સામે આવી ઊભાં રહે છે. ઊભાં રહેત તોયે એટલી ચિંતા ન હતી. આ બધાં વ્યવધાનો તો પોતપોતાની દિશામાં અને પોતપોતાને વેગે દોડતાં હોય છે. તેમાંથી દરેકનો મનસૂબો ઓળખી, એમની ગતિની દિશા નક્કી કરી, પોતાનો માર્ગ કાઢવાનો હોય છે. આ બધી વસ્તુઓ તરફ એક જ ક્ષણે સરખું જ ઉત્કટ ધ્યાન આપવું અને એક જ ક્ષણમાં બધી ગતિઓનો હિસાબ કરવો એ જ છે જોઈતું નૈપુણ્ય. એ જ છે ખરું જીવનશિક્ષણ.

જંગલનાં પશુપક્ષીઓને અત્યંત આનંદથી આહારવિહાર કરતી વેળાએ પણ એકાગ્ર થવું પાલવે નહીં. ક્યારે, ક્યાંથી શત્રુ તરાપ મારે એ કહેવાય નહીં. માટે ચારે તરફથી સતર્ક અને સાવધાન રહ્યા સિવાય તેમને માટે સુરક્ષિતપણે જીવવું જ શક્ય નથી.

સૃષ્ટિકર્તાની વિવિધ લીલાથી ભરેલા આ વિશ્વમાં પ્રવેશ કર્યા પછી બાલમાનસની આકલન શક્તિ જેમ જેમ ખૂલતી જાય છે તેમ તેમ તે કુતૂહલથી સર્વત્ર જોવા લાગે છે.

આપણી વાર્તાનો કૌશિક ગુરુજીને કહે છે, ‘મને માત્ર (પુસ્તકી) વિદ્યાનું આકર્ષણ નથી. અનેક વસ્તુનું આકર્ષણ મને છે.’ વિદ્યાપરાયણ ગુરુજી કહે છે, ‘એ બધાં આકર્ષણો છોડી દે.’ જીવનનિષ્ઠ કૌશિક કહે છે, ‘તો પછી વિદ્યા તરફ પણ મને આકર્ષણ રહેશે નહીં.’

આ નાનકડા સંવાદમાં રવિબાબુએ શિક્ષણ-શાસ્ત્રનો ઉપેક્ષિત એવો એક આખો અધ્યાય કહી દીધો છે.

પહેલાની એક વાર્તા (પર્યવસાન)માં રાજાના અમર્યાદ અધિકારની આપણને ચીડ ચઢી હતી. પ્રસ્તુત વાર્તામાં રાજાના હાથમાં રહેલો સર્વાધિકાર આપણને રુચે છે. કેમ કે રાજામાં સ્વાર્થ, અહંકાર અથવા અપ્રબુદ્ધ લહેરનો વેગ ન હોઈ તે અહીં સર્વજ્ઞ અને મર્મજ્ઞ છે. તેનામાં નર્મ રસિકતા (humour) પણ છે અને હૃદય પારખવાની હથોટી પણ છે.

* * *

જ્યારે કવિની શિક્ષણકળા જગતમાં વિકસવા લાગશે ત્યારે હમણાંનું રૂઢ શિક્ષણશાસ્ત્ર પ્રસ્તુત વાર્તામાંના રાક્ષસ પ્રમાણે અનેક વાર પરાસ્ત થશે અને ફરી ફરી મરતાં તેને હાંફ ચઢશે.

છોકરાછોકરીઓના નાનપણના કુદરતી પ્રેમમાં સામાજિક દરજ્જાનું વૈષમ્ય ભેળવાયું. અભિમાન અને સંકોચ આડે આવ્યાં, તરુણનું તેજસ્વી સ્વાભિમાન ઘવાયું. પણ છેવટે પ્રેમનો જ વિજય થયો. Till Pride be quelled and Love be free. કવિ સ્કૉટના આ શબ્દો અહીં પૂર્ણપણે સિદ્ધ થયેલા દેખાય છે.

સિદ્ધિ

૧

સ્વર્ગના અધિકારોથી માણસ વંચિત ન રહે, એવું એનું હતું પણ. તેથી જબરદસ્ત શોધને અંતે એણે અમર થવાનો મંત્ર શીખી લીધો. અને હવે વનમાં એકલો બેસીને પેલા મંત્રની એ સાધના કરવા લાગ્યો.

વનને એક છેડે લાકડાના કટકા વીણીને એકઠા કરનારી એક છોકરી રહેતી હતી. તે કોઈ કોઈ વાર સાધકને માટે પાલવના છેડામાં ફળો અને પાંદડાંના દ્રોણમાં ઝરાનું પાણી લાવી આપતી.

ધીરે ધીરે તપશ્ચર્યા એટલી ઉગ્ર થઈ કે તે હવે ફળોને અડકતોયે નથી, પક્ષીઓ આવીને ચાંચ મારી મારીને ફળ ખાઈ જતાં.

આમ જ થોડા દિવસ ગયા. હવે દ્રોણનું પાણી દ્રોણમાં જ સુકાઈ જવા લાગ્યું. હોઠ સુધી પહોંચે જ નહીં.

લાકડાં વીણનારી છોકરી કહે, 'હવે હું તે શું કરું? મારી બધી જ સેવા વ્યર્થ જાય છે.'

હવે તે છોકરી ફૂલો વીણી લાવી તપસ્વીના ચરણમાં મૂકી જતી; તપસ્વીના ધ્યાનમાં પણ આ નહોતું આવતું.

મધ્યાહ્નનો તડકો તપવા લાગે ત્યારે તે પોતાનો પાલવ ફેલાવી છાયા કરતી ઊભી રહે. પણ તપસ્વીને મન જેવો તડકો તેવો જ છાંયડો.

કૃષ્ણપક્ષની રાત્રે જ્યારે ઘોર અંધારું થતું ત્યારે પેલી છોકરી ત્યાં જ જાગતી બેસી રહેતી. તપસ્વીને તો ભય જેવું કશું હતું જ નહીં. તોયે પેલી પહેરો કરતી.

૨

એવો પણ એક સમય હતો કે જ્યારે આ લાકડાં વીણનારી મળતી ત્યારે આ તરુણ તપસ્વી મમતાપૂર્વક પૂછતા, ‘કેમ, ઠીક ચાલે છે ને?’

તે કહેતી, ‘અમારું સારું શુ ને ખોટું શું?

‘પણ તમને સાચવનાર કોઈ નથી શું? તમારી મા, બહેન?’

તે કહેતો, ‘બધાં જ છે. પણ તેઓ ચિંતા કરે તેથી શું વળે? તેઓ મને ચિરકાળ સુધી જીવતો થોડો જ રાખી શકવાનાં હતાં.’

તે કહેતી, ‘પ્રાણ બચાવી શકાતો નથી તેથી જ શું જીવના આવા હાલ કરવાના?’

તપસ્વી કહેતો, ‘હું ચિરકાળ સુધી જીવવાનો રસ્તો શોધું છું. માણસને મારે અમર કરવો છે.’

આટલું કહી એ બીજી કેટલીયે વાતો કરતો; બધું જ જાણે સ્વગત. પછી તેનો અર્થ કોઈને સમજાય કેમ કરીને?

લાકડાં વીણનારી બાપડીને આમાંથી કશું જ સમજાતું નહીં. તોયે, આકાશમાં નવો મેઘ ગરજતાં વેંત મયૂરીનું થાય તેવું એનું મન વ્યાકુળ થઈ આવતું.

ત્યાર પછી કેટલોય વખત વહી ગયો. હવે તપસ્વીએ મૌન ધારણ કર્યું. તેની સાથે તે કાંઈ જ બોલે નહીં.

હજી થોડા દિવસ ગયા. તપસ્વીની આંખો પણ બંધ થઈ. તેની તરફ હવે તે જુએ પણ નહીં.

છોકરીને લાગે, તેની અને તાપસની વચ્ચે પેલી તપસ્યાએ જાણે લાખ યોજનનું દૂરત્વ આણ્યું છે. હજારો વર્ષ જાય તોયે આ આટલો મોટો વિચ્છેદ પાર કરી પાસે આવવાની હવે આશા જ ન રહી.

આશા ભલે ન રહે, તોયે એને રડવું આવે. મનમાં ને મનમાં તે કહેતી, 'આખા દિવસમાં એક વાર પણ જો કહ્યું હોત, "સારી તો છે ને?" તો આ બે શબ્દથી જ દિવસ સુખમાં વીત્યો હોત; એક જ વાર જો બેચાર ફળો ખાધાં હોત અને થોડુંક પાણી પી લીધું હોત તોયે અન્ન-પાણી ગળે ઊતરત.'

૩

અહીં ઇન્દ્રલોકમાં સમાચાર પહોંચ્યા કે માણસ મૃત્યુ-લોકને ઓળંગી સીધો સ્વર્ગે પહોંચવા માગે છે — કેવું આ સાહસ! શી આ ધૃષ્ટતા!

ઇન્દ્રે ઉપર ઉપરથી ગુસ્સાનો ડોળ કર્યો, પણ અંદર-ખાનેથી એ ગભરાયો. કહે, દૈત્યોએ સ્વર્ગ જીતવાનો મનસૂબો કર્યો હતો બાહુબળને આધારે. તેમની સાથે યુદ્ધ ચાલી શક્યું; મનુષ્ય સ્વર્ગ અપનાવવા ઇચ્છે છે દુઃખને જોરે; તેની આગળ હારવું પડશે કે શું?

મેનકાને મહેન્દ્રે કહ્યું, 'જા અને તપોભંગ કર.'

મેનકા બોલી, 'સુરરાજ, મૃત્યુ લોકના માણસનો પરાભવ સ્વર્ગના અસ્ત્રથી કરશો તો તે સ્વર્ગનો જ પરાભવ

કૃષ્ણપક્ષની રાત્રે જ્યારે ઘોર અંધારું થતું ત્યારે પેલી છોકરી ત્યાં જ જાગતી બેસી રહેતી. તપસ્વીને તો ભય જેવું કશું હતું જ નહીં. તોયે પેલી પહેરો કરતી.

૨

એવો પણ એક સમય હતો કે જ્યારે આ લાકડાં વીણનારી મળતી ત્યારે આ તરુણ તપસ્વી મમતાપૂર્વક પૂછતા, 'કેમ, ઠીક ચાલે છે ને?'

તે કહેતી, 'અમારું સારું શુ ને ખોટું શું?

'પણ તમને સાચવનાર કોઈ નથી શું? તમારી મા, બહેન?'

તે કહેતો, 'બધાં જ છે. પણ તેઓ ચિંતા કરે તેથી શું વળે? તેઓ મને ચિરકાળ સુધી જીવતો થોડો જ રાખી શકવાનાં હતાં.'

તે કહેતી, 'પ્રાણ બચાવી શકાતો નથી તેથી જ શું જીવના આવા હાલ કરવાના?'

તપસ્વી કહેતો, 'હું ચિરકાળ સુધી જીવવાનો રસ્તો શોધું છું. માણસને મારે અમર કરવો છે.'

આટલું કહી એ બીજી કેટલીયે વાતો કરતો; બધું જ જાણે સ્વગત. પછી તેનો અર્થ કોઈને સમજાય કેમ કરીને?

લાકડાં વીણનારી બાપડીને આમાંથી કશું જ સમજાતું નહીં. તોયે, આકાશમાં નવો મેઘ ગરજતાં વેંત મયૂરીનું થાય તેવું એનું મન વ્યાકુળ થઈ આવતું.

ત્યાર પછી કેટલોય વખત વહી ગયો. હવે તપસ્વીએ મૌન ધારણ કર્યું. તેની સાથે તે કાંઈ જ બોલે નહીં.

હજી થોડા દિવસ ગયા. તપસ્વીની આંખો પણ બંધ થઈ. તેની તરફ હવે તે જુએ પણ નહીં.

છોકરીને લાગે, તેની અને તાપસની વચ્ચે પેલી તપસ્યાએ જાણે લાખ યોજનનું દૂરત્વ આણ્યું છે. હજારો વર્ષ જાય તોયે આ આટલો મોટો વિચ્છેદ પાર કરી પાસે આવવાની હવે આશા જ ન રહી.

આશા ભલે ન રહે, તોયે એને રડવું આવે. મનમાં ને મનમાં તે કહેતી, 'આખા દિવસમાં એક વાર પણ જો કહ્યું હોત, "સારી તો છે ને?" તો આ બે શબ્દથી જ દિવસ સુખમાં વીત્યો હોત; એક જ વાર જો બેચાર ફળો ખાધાં હોત અને થોડુંક પાણી પી લીધું હોત તોયે અન્ન-પાણી ગળે ઊતરત.'

૩

અહીં ઇન્દ્રલોકમાં સમાચાર પહોંચ્યા કે માણસ મૃત્યુ-લોકને ઓળંગી સીધો સ્વર્ગે પહોંચવા માગે છે — કેવું આ સાહસ! શી આ ધૃષ્ટતા!

ઇન્દ્રે ઉપર ઉપરથી ગુસ્સાનો ડોળ કર્યો, પણ અંદર-ખાનેથી એ ગભરાયો. કહે, દૈત્યોએ સ્વર્ગ જીતવાનો મનસૂબો કર્યો હતો બાહુબળને આધારે. તેમની સાથે યુદ્ધ ચાલી શક્યું; મનુષ્ય સ્વર્ગ અપનાવવા ઇચ્છે છે દુઃખને જોરે; તેની આગળ હારવું પડશે કે શું?

મેનકાને મહેન્દ્રે કહ્યું, 'જા અને તપોભંગ કર.'

મેનકા બોલી, 'સુરરાજ, મૃત્યુ લોકના માણસનો પરાભવ સ્વર્ગના અસ્ત્રથી કરશો તો તે સ્વર્ગનો જ પરાભવ

કહેવાશે. માનવનું મરણબાણ માનવના જ હાથમાં નથી કે શું?'

ઇન્દ્ર કહે, 'વાત ખરી છે.'

૪

ફાગણના દક્ષિણ મલયાનિલના વાયરા લાગતાં જ મર્મરિત માધવી લતા જેમ પ્રફુલ્લ થાય, તે જ પ્રમાણે એક દિવસે પેલી લાકડાં વીણનારી છોકરીના શરીરને નંદનવનનો વાયરો ચૂમી ગયો અને તેનો દેહ, તેનું મન એક ઉત્સુક માધુર્યના ઉન્મેષથી વ્યથિત થઈ ઊઠ્યું. તેના મનની ભાવના મધપૂડા પરથી ઊડેલી મધમાખો પ્રમાણે ઊડવા નાચવા લાગી, ક્યાંક તેમને મધની ભાળ લાગી હોવી જોઈએ.

બરાબર એ જ ટાણે સાધનાનું એક પર્વ પૂરું થયું. હવે તાપસને જવાનું હતું નિર્જન ગુફામાં, તેથી તેણે આંખો ખોલી.

નજર આગળ જ દેખાઈ પેલી લાકડાં વીણનારી છોકરી! તેણે વેણીમાં ગૂંથી હતી અશોકની મંજરી અને પહેરી હતી પેલી કસૂંબાનાં ફૂલોના રંગમાં રંગેલી સાડી. કોઈક ઓળખીતી રાગિણી હોય, પણ તેના સ્વર બરાબર યાદ ન આવે તેના જેવી તાપસને એ જણાઈ — પૂર્વે જાણે તે કોઈક ચિત્રની રૂપરેખા જ માત્ર હતી. હવે કોઈ ચિત્રકારે પોતાની મસ્તીમાં જ અચાનક તેમાં રંગ ભર્યાં હોય એવું લાગ્યું.

તપસ્વી આસન છોડી ઊભો થયો અને બોલ્યો, 'હું દૂર દેશ જવા ધારું છું.'

લાકડાં વીણનારી કન્યા બોલી, 'તે શા માટે, પ્રભુ?'

તપસ્વીએ કહ્યું, 'તપસ્યા પૂર્ણ કરવા માટે.'

ત્યારે તે હાથ જોડીને બોલી, 'દર્શનના પુણ્યથી મને આમ વંચિત શા માટે કરો છો?'

તપસ્વી ફરી આસન પર બેઠો, ઘણા વખત સુધી પોતાના મન સાથે મંથન કર્યું, પણ એક અક્ષર પણ બોલ્યો નહીં.

૫

વિનંતી માન્ય થતાંવેંત, તેના હૈયાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ગજવેલની સોય જાણે રહી રહીને ભોંકાવા લાગી.

એને લાગ્યું, 'હું યઃકશ્ચિત્ તુચ્છ માણસ. મારા શબ્દને લઈને વિઘ્ન શા માટે આવે?'

તે રાત્રે ઊંઘ ન આવવાથી સુકાયેલાં પાંદડાંની શય્યા ઉપર એકલી જાગતાં બેસી રહેતાં એને પોતાની જ બીક સતત લાગવા માંડી.

બીજે દિવસે સવારે તે ફળો લઈ સામે ઊભી રહી. તાપસે હાથ લંબાવી તે લીધાં. દ્રોણમાં પાણી લાવતાંવેંત તાપસે પાણી પણ પીધું. કન્યાનું હૈયું હર્ષથી છલકાયું.

પરંતુ ત્યાર પછી તરત જ નદીતીરે શિરીષની છાયામાં આવતાંવેંત તેનાં આંખનાં આંસુ રોકાય નહીં. શું લાગ્યું હશે કોણ જાણે!

બીજે દિવસે સવારે તાપસને પ્રણામ કરી તે લાકડાં વીણનારી છોડી બોલી, 'પ્રભો! આશીર્વાદ માગું છું.'

તાપસે પૂછ્યું, ‘કેમ?’

છોકરીએ કહ્યું, ‘ખૂબ દૂર જવાની છું તેથી.’

તપસ્વી બોલ્યો, ‘ભલે જા, તારી સાધના સફળ થાઓ.’

૬

એક દિવસે તપસ્યા પૂર્ણ થઈ.

ઇન્દ્રે આવીને કહ્યું, ‘સ્વર્ગનો તું અધિકારી બન્યો છે.’

તપસ્વી કહે, ‘હવે સ્વર્ગ લઈને હું કરું શું?’

ઇન્દ્રે પૂછ્યું, ‘ત્યારે શું જોઈએ છે તારે?’

તપસ્વીએ કહ્યું, ‘આ જ વનમાંની પેલી લાકડાં વીણનારી છોકરી.’

નિરૂપણ — સિદ્ધિ

આ વિષય રવિબાબુએ અનેક ઠેકાણે જુદી જુદી રીતે ખેડ્યો છે.

મરાઠી નાટક શાપ-સંભ્રમમાંનો પુંડરીક કહે છે—

निराकार त्या निर्गुण रूपा । बहुदिन धुंडित होतों ।।
सगुण अशी साकार सुंदरी । दिसतां छंद सुटे तो ।।
लाभे जरि मजला । मानिन मुक्तिलाभ घडला ।।

[ઘણા દિવસ તે નિરાકાર નિર્ગુણ રૂપને શોધતો હતો. સગુણ સાકાર એવી સુંદરી જોઈને પેલો છંદ છૂટચો. તે જો હવે મારી થાય તો માનીશ કે મુક્તિ મળી ગઈ.]

જૂના કવિના કથાનાયકો સૌન્દર્ય પર જ મોહિત થતા. અને સુંદર વ્યક્તિ આકૃતિ-વિરોધી હોઈ શકે નહીં, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એનામાં સર્વ સદ્‌ગુણ હોવા જ જોઈએ એમ માનીને ચાલતા. આપણો તપસ્વી મોક્ષાર્થી ન હતો. સ્વર્ગ મેળવી એને અજરામર થવું હતું. તોપણ એ કહી શકત—

सेवा-मूर्ति मुग्ध कन्यका पाहुनि छंद सुटे तो—[સેવા-મૂર્તિ, મુગ્ધ કન્યાને જોઈ સ્વર્ગની ઘેલછા છૂટી ગઈ.]

પણ અહીં પણ મદન અને વસંતે કન્યાનું સૌન્દર્ય ખીલવ્યું તે પછી જ તે, ‘ચિત્રાંગદા’માંના તપસ્વી અર્જુનની જેમ સંકલ્પ-ભ્રષ્ટ થયો હશે.

ગમેતેમ હો, સ્વર્ગમાં જઈ ‘नोहे माता, नोहे कन्या, नोहे वधू सुन्दरी रूपसी नन्दनवासिनी अूर्वशी,’ એવી દેવાંગના પ્રાપ્ત કરવા કરતાં પ્રેમમૂર્તિ, સેવાપરાયણ, મુગ્ધ, સાત્ત્વિક વનકન્યા મેળવવાની ઇચ્છા કાંઈ અધઃપાતનું લક્ષણ ન કહેવાય.

પહેલો પત્ર

૧

નવવધૂ સાથે તેનું હતું આ પહેલવહેલું મિલન. અને ત્યાર પછી તે પહેલવહેલો જ પ્રવાસે નીકળ્યો હતો.

ઘરની બહાર નીકળતાં નીકળતાં એણે ઘરના અરીસામાં અચાનક પત્નીનું મૂગું રુદન જોયું. મનમાં થયું, 'પાછો ફરું અને થોડી વાત કરી આવું.' પણ તેટલોયે વખત ન હતો.

તે દૂર સુદૂર ચાલ્યો જાય છે તેથી કોઈ એકની આંખોમાંથી ગંગાજમના વહેવા લાગે, એવું એના જીવનમાં આ પહેલાં કદી બન્યું ન હતું.

રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં નમતા તડકામાં એને આ પૃથ્વી પ્રેમની વ્યથાએ ભરાયેલી દબાયેલી લાગી. તે અપાર વ્યથાના ભંડારમાં તેના જેવા એક માણસને પણ આમંત્રણ છે. આ વિચાર મનમાં આવી આશ્ચર્યથી એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

જે જગ્યાએ એ કામ માટે આવ્યો હતો તે હતો પહાડ. ત્યાં દેવદારની છાયામાં વળાંકદાર રસ્તો નીરવ આરાધનાની જેમ પહાડને વળગેલો છે અને નાનાં નાનાં ઝરણાંઓ વચમાં વચમાં જાણે કોઈને શોધતાં ફરે છે, લપાતાં સંતાતાં.

આરસીમાં જે મુખમુદ્રા પ્રવાસી જોઈ આવ્યો હતો, સૃષ્ટિમાં આજે એ જુએ છે, તે જ મુદ્રા—નવવધૂની ગુપ્ત વ્યાકુળતાની એ મુદ્રા.

૨

આજે ગામથી એની પત્નીનો પહેલો પત્ર આવ્યો છે.

તે લખે છે. 'તમે પાછા ક્યારે આવશો ? વહેલા આવો, વહેલા આવો, વહેલા વહેલા આવો. તમારે પાગે પડું છું.'

જેમાં આવવુંજવું અખંડ ચાલુ જ છે એવા આ જગતમાં તેના પણ ચાલ્યા જવાને અને આવવાને આટલી કિંમત હોઈ શકે એ કોને ખબર હતી ? પેલાં બે આતુર નયનો સામે એણે પોતાને ઊભો કરી જોયો અને એનું હૃદય વિસ્મયથી ભરાઈ આવ્યું.

મળસકે ઊઠી પત્ર લઈ દેવદારની છાયાગાં તેજ વળાંકવાળા રસ્તે તે ફરવા નીકળ્યો. પત્રનો સ્પર્શ એના હાથને થતો હતો અને કાન જાણે સાંભળતા હતા, 'તમને મળી શકતી નથી તેથી મારા જગતનું આખુંયે આકાશ શોકથી ઊભરાઈ ગયું છે.'

મનમાં ને મનમાં એ વિચાર કરવા લાગ્યો, 'આટલા બધા શોકને યોગ્ય હું છું ત્યારે ?'

૩

આ જ સમયે પૂર્વ તરફના નીળા પહાડને શિખરે સૂર્ય ઊગ્યો, દેવદારુનાં ઝાકળથી ભીંજાયેલાં પાંદડાંની ઝાલરમાંથી પ્રકાશ ઝગમગી ઊઠ્યો.

અચાનક ચાર વિદેશી યુવતીઓ બે કૂતરાઓ લઈ સાથે રસ્તાના વળાંક પર જ એની સામે આવી. કોણ જાણે શું થયું હતું; તેના ચહેરા પર કંઈક હતું કે પોશાકમાં કે ચાલચલનમાં — મોટી બે છોકરીઓ

મશ્કરીમાં મોં મરડી ચાલી ગઈ. નાની બે છોકરીઓએ હસવું ખાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હારી. અને બન્ને એકબીજાને કોણી મારતી, ખડખડ હસતી દોડી ગઈ.

કઠોર મશ્કરીના હાસ્યે ઝરણાંઓનો સૂર પણ બદલ્યો. તેમણે તાળી પાડવાનું શરૂ કર્યું. પ્રવાસી બિચારો નીચું ઘાલીને ચાલતો હતો અને વિચાર કરતો હતો, 'આવું હાસ્ય જ છે શું મારા મિલનની કિંમત?'

તે દિવસે તે રસ્તા પર ઝાઝું ફર્યો નહીં, ઘેર પાછો ગયો અને એકલો જ ઓરડીમાં બેસી પત્ર ઉઘાડી વાંચવા લાગ્યો, 'તમે પાછા ક્યારે આવવાના? વહેલા આવો, વહેલા વહેલા આવો, તમારે પગે પડું છું.'

નિરૂપણ — પ્રથમ ચિટ્ઠી

કોઈ પણ કવિ જ્યારે મનોવ્યાપારની નાજુક ખૂણીઓનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તેમાં પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ જ વ્યક્ત થાય છે અને તેથી કોઈ પણ લેખક અથવા કવિનું લખાણ એ પોતે જે વર્ગમાં રહે છે તેના વાતાવરણને અનુરૂપ જ હોય છે. પરિચિત વાતાવરણના તંબૂરા પર જ તેની કલ્પનાના આરોહ અવરોહ છેડેલા હોય છે.

રવિબાબુ જેવા ગર્ભશ્રીમંત અને રાજદરબારી વાતાવરણમાં વિચરનાર વ્યક્તિની કલ્પનાશક્તિ ગમે તેટલી જોમદાર હોય અને સહાનુભૂતિ ગમે તેટલી ભેદક હોય પણ દુઃખી થયેલા ગરીબના થતા અપમાનની આટલી યથાર્થ કલ્પના અને તેનો સૂઝેલો આવો વિલક્ષણ પણ રામબાણ ઉપાય આ કવિના મનમાં આવ્યો જ શી રીતે એનું આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નથી. ખરેખર આ કવિની સહાનુભૂતિ વિશ્વગામી લાગે છે. માનવજાતિના દરેક પ્રકારની મનોભૂમિકાના પોપડા પોતાના મનમાં એણે સાચવી રાખેલા હોવા જોઈએ. આટલી વિશ્વવેદિતા પૂર્વજન્મની સાધના વિના સિદ્ધ થઈ શકતી હશે? આવો પણ સવાલ મનમાં ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી.

આવો પ્રશ્ન ઊઠવાનું કારણ આ એક જ રેખાચિત્ર નથી. આ જ શક્તિ અનેક ઠેકાણે અનુભવાઈ છે.

રથયાત્રા

રથયાત્રાનો દિવસ પાસે આવ્યો.

રાણીએ રાજાને કહ્યું, 'ચાલો, રથ જોવા જઈએ.'

રાજા કહે, 'ઉત્તમ.'

અશ્વશાળામાંથી અશ્વ નીકળ્યા, હસ્તિશાળામાંથી હાથી, માફા પાલખીઓની હાર જ લાગી. અને આગળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા ભાલાદાર ચોપદાર, દાસદાસી.

પાછળ રહી ગયો માત્ર એક જ જણ; જેનું કામ હતું રાજમહેલની સાવરણીઓ માટે લાકડીઓ અને સળીઓ આણી આપવાનું.

સરદારે એની પાસે જઈ કૃપાળુપણે પૂછ્યું, 'અરે, આવવું હોય તો ચલને.'

હાથ જોડીને એ બોલ્યો, 'મારાથી આવી શકાય તેમ નથી.'

રાજાને કાને વાત ગઈ—બધાં જ આવે છે પણ આ જ એકલો દુઃખી માત્ર આવતો નથી.

દયાર્દ્ર થઈ રાજાએ મંત્રીને કહ્યું, 'એને પણ બોલાવી લો.'

રાજમાર્ગની બાજુએ જ હતું દુઃખીનું ઘર. મંત્રીનો હાથી ત્યાં પહોંચ્યો કે એણે પેલાને બોલાવીને પૂછ્યું, 'અરે દુઃખી, ભગવાનની સવારી (ભગવાનનો રથ) જોવી છે ને? ચાલ.'

દુઃખી હાથ જોડી બોલ્યો, 'ક્યાં સુધી આવું? ભગવાનના દરવાજા સુધી પહોંચવાનું શું મારા નસીબમાં છે?'

મંત્રી કહે, 'તને તે કોની બીક? રાજાની સાથે તો તું આવવાનો.'

તે બોલ્યો, 'બાપ રે બાપ! રાજાની વાટ તે શું મારી વાટ?'

મંત્રી કહે, 'તો પછી તારી શી વાટ (વલે)? ભગવાનની સવારી જોવાનું તારા નસીબમાં જ નથી લાગતું.'

તે બોલ્યો, 'નહીં કેમ? ભગવાનની સવારી તો રોજ જ રથમાં બેસી મારે દરવાજે આવે છે.'

મંત્રીને હસવું આવ્યું. બોલ્યો, 'તારે દરવાજે રથનાં ચિહ્ન ક્યાં છે?'

દુઃખી બોલ્યો, 'ભગવાનના રથનાં ચિહ્નો ઊમટે નહીં.'

મંત્રી કહે, 'તે કેમ?'

દુઃખી કહે, 'કારણ તેઓ પુષ્પક રથમાં બેસીને આવે છે.'

મંત્રી કહે, 'ત્યારે ક્યાં છે એ રથ?'

દુઃખીએ બતાવ્યું — તેના દરવાજાની બન્ને બાજુએ બે સૂર્યમુખી ખીલ્યાં છે.

નિરૂપણ — રથયાત્રા

આપણને લાગે છે રાજાનો વૈભવ ઘણો હોવાથી રાજાનું જીવન સમૃદ્ધ હોવું જોઈએ, પણ તેવું હોતું નથી. ઘરમાં જે રીતે મેજ, ખુરસી, પલંગ વગેરે સાધનો વધે એટલે ફરવાહરવાની જગા અને મોકળાશ એટલા પ્રમાણમાં ઓછી થાય છે, તે જ રીતે વૈભવ અને ઐશ્વર્યની ભીડ થાય એટલે જીવન સંકોચાય છે. રાજાને જ્યારે દેવદર્શન કરવું હોય ત્યારે રાજાની રીતે જ કરવું પડે છે. રાજાની આસપાસ જેમ બહારનાં લફરાં હોય છે તેમ જ તે રાજા છે એટલા જ માટે એનાં માનસિક લફરાં પણ ઘણાં હોવાનાં. તેથી રાજાને દેવદર્શન જેમ તેમ જ મળે.

ગરીબનું તેવું નથી. તેની પાસે નથી લોકો પર ચલાવવાની સત્તા કે નથી ઉપભોગ કરવા માટે માલમતા. તેના જીવનનું આ પોલાણ ભરી કાઢવા માટે ભગવાનને જ આણવો પડે છે. અને જીવનમાં યથેચ્છ અવકાશ હોવાથી ત્યાં ભગવાન પણ ઘણો માઈ શકે છે.

ગરીબનો આહાર જાડો ભરડો. પણ તેની ભૂખ હોય છે જોરદાર. રાજાની થાળીમાં પાંચ પકવાન ભરેલાં હોય છે. પણ રાજાની ભૂખ મરેલી હોય છે. બે કોળિયા પેટમાં ઊતરે તો સદ્‌ભાગ્ય. રાજા જેટલું ખાય છે તેટલું જ જો ગરીબ ખાય તો એ ભૂખે જ મરે.

રાજદરબારમાં શોભા સારુ એકાદ ફૂલપાત્ર મૂકેલું હોય તેવું જ રાજાના જીવનમાં ભગવાનનું સ્થાન છે. ગરીબે તો પોતાનું આખું જીવન ભગવાનથી ભરી કાઢવાનું હોય છે. જીવન ઈશ્વરમય થાય છે તેથી જ તો એ જીવી શકે છે.

રાજાને વરસમાં અમુક અમુક દિવસે મંદિરમાં જઈ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાનું હોય છે. ગરીબને ઘેર ઈશ્વર પોતે થઈને આવે છે. અને ગરીબને તે રોજ જ જોઈતો હોય છે. માત્ર ભગવાનનો આ અભિસાર હોવાથી ગયા-આવ્યાની એંધાણી એ રહેવા દેતો નથી.

સૂર્યમુખીનાં મોટાં મોટાં ગોળ ફૂલો એટલે ભગવાનનાં સુવર્ણ રથચક્રો જ છે. ફૂલોના રથમાં બેસી ભગવાન રોજ દુઃખીને ઘેર આવે છે. પણ આટલું સુલભ દર્શન જીવન-દરિદ્રી ધનવાનોને ક્યાંથી?

ભેટ

૧

પૂજા (નવરાત્રી)નું પર્વ આવી પહોંચ્યું. કોઠાર વિવિધ વસ્તુઓથી ભરાઈ ગયો. કેટલીયે બનારસી સાડીઓ, કેટકેટલા દરદાગીના, ઘડા ભરી ભરીને દૂધ-દહીં, અને કથરોટો ભરીને પકવાન્ન, મેવા-મીઠાઈ.

મા ભેટો મોકલતી હતી.

મોટો દીકરો દૂર દેશના રાજદરબારમાં નોકરી કરે છે. વચેટ દીકરો વેપાર ખેડે છે. બાકીના દીકરાઓ માંહોમાંહે લઢીને જુદાં ઘર કરીને રહ્યા છે, સગાંવહાલાં કુટુંબીઓ દેશદેશાન્તર વીખરાયેલાં છે.

સૌથી નાનો દીકરો ઓટલા પર ઊભો ઊભો જોય છે, આખો દિવસ ભેટો ભરાઈ ભરાઈને જાય છે, દાસદાસીઓની કતાર લાગી છે; થાળીની થાળીઓ — અગણિત થાળીઓ રંગબેરંગી રૂમાલોથી ઢંકાયેલી છે.

દિવસ આથમ્યો. ભેટ મોકલવાનું પૂરું થયું. દિવસના છેવટના નૈવેદ્યની સોનાની થાળી લઈ સૂર્યાસ્તની સોનેરી પ્રભા નક્ષત્રલોકને રસ્તે અલોપ થઈ.

૨

નાના દીકરાએ અંદર આવી માને કહ્યું, 'બા, બધાંને જ તેં ભેટો મોકલી, માત્ર અમને જ નહીં?'

બા હસીને બોલી, 'બધાંને બધું જ આપી દીધું. હવે તારે માટે શું રહ્યું — આ જો,' કહેતાં કહેતાં તેણે બાળને ચૂમી લીધો.

બાળકે રડતે રાગે કહ્યું, 'ભેટ નહીં મળવાની મને?'

'દૂર જશે ત્યારે મળશે.'

'અને પાસે હોઉં ત્યારે તારા હાથની વસ્તુ ન જ મળે ને?'

બાએ તેને બન્ને હાથે ઊંચકી કેડે બેસાડ્યો અને બોલી, 'અરે ભાઈ, આ જ તો છે મારા હાથની વસ્તુ.'

નિરૂપણ — સઓગાત

બાઇબલમાં ઉડાઉ બંડખોર દીકરાની કથા છે. એક દીકરો પિતા સાથે લડ્યો. તેણે બાપ પાસેથી પોતાનો ભાગ માગી લઈ એશઆરામમાં એ ઉડાવી દીધો. પછી જ્યારે ભૂખે મરવા વારો આવ્યો ત્યારે પસ્તાવાથી બળતો એ બાપ પાસે પાછો આવીને બોલ્યો, 'દીકરા તરીકે ઘેર આવવાનો હવે મારો અધિકાર રહ્યો નથી. મને અન્નવસ્ત્ર આપી ઘરમાં નોકર તરીકે જ રાખી લો.' બાપે દીકરાને હૃદયસરસો ચાંપ્યો. તેના શરીર પરનાં ચીંથરાં કાઢી નાખી એને સારાં કપડાં પહેરવા આપ્યાં. અને વિવિધ પકવાનો રંધાવી મોટો તહેવાર ઊજવ્યો. આ બધું જોઈ બીજો ભાઈ બોલ્યો, 'બાપુ, મેં કદી બળવો કર્યો નહીં. તમને છોડીને ગયો નહીં, ઉડાઉપણું કર્યું નહીં. ઉદ્ધતાઈથી ચાલ્યો નહીં. પણ મારે માટે તમે કદી મિજબાની કરી નહીં.'

બાપે કહ્યું, 'અરે ભાઈ, તું તો મારો છે જ. આ છોકરો મારાથી દૂર થયો હતો. તે મને પાછો મળ્યો. તેથી આ ઉત્સવ કરું છું, આ તારે સમજવું જોઈએ.'

બીજો દીકરો ઉંમરે મોટો હતો. બાપની ભાવના સમજી શક્યો.

પ્રસ્તુત વાર્તાની ભૂમિકા જુદી હોય તોયે ઉપરની બાઇબલની વાર્તા યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

જે દૂર ગયા છે, પછી તે મનથી દૂર થયા હોય અથવા દૂરદેશ ગયા હોય, તેમને રોજ મળી શકાતું નથી. તેમની સતત, અખં સેવા થઈ શકતી નથી. આ વિષાદ અને આ વિરહ ભરી કાઢ માટે આપણે ખાસ ખાસ દિવસે મોંઘી ભેટો મોકલીએ છીએ. જેઓ પાસે છે, તે તો છે જ. તેમની સાથે પ્રેમની આપલે અખંડ ચા છે. તેમને ભેટ આપવી -એટલે જ્યાં દૂરી નથી ત્યાં તે ઉત્પન્ન ક જેવું છે. પ્રેમને તે શી રીતે સહન થાય?

અહીં સુધી તો બધું ઠીક. માની ભાવના અને માની ભૂમિકા કવિને સમજાઈ, આપણને પણ સમજાય છે. પણ પેલા નાનકડા અર્ભકનું શું? તેને આ ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન શી રીતે સમજાય?

આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ કે સગાંવહાલાં ખૂબ વહાલ-પૂર્વક બાળકોને ચૂમે છે. અને બાળકો કંટાળીને તરત જ ગાલ લૂછે છે. ચુંબનમાં પ્રેમ કરતાં એની ભીનાશ જ બાળકોને વધારે જણાય છે. તે જ બાળકો સહેજ મોટાં થાય એટલે ચુંબનનો ખોરાક ન મળ્યેથી ઉદાસ થાય છે અને લેવાઈ જાય છે.

રવિબાબુની વાર્તા આપણને ખૂબ ગમી. માએ બાળકને ચુંબન કર્યું. તેને બન્ને હાથે ઊંચકી લઈ છાતીસરસો ચાંપ્યો. તેને પ્રેમની વસ્તુ કહીને સંબોધ્યો. પણ તેની સાથે જ એકાદ પેંડો, એકાદ જલેબી અથવા બે ચાર ભજિયાં બાળકને આપ્યાં હોત તો આપણને તે વધારે ગમ્યું હોત. બાળકને જે વાત સમજાય નહીં તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ હોય તોયે બાળકને કરમાયેલો રાખીને આપણા સંતોષથી કવિએ સંતુષ્ટ નહોતું થવું જોઈતું.

મુક્તિ

૧

વિરહિણીએ પોતાના ફૂલબાગના એક છેડે વેદી ચણી તેના પર એક મૂર્તિ ઘડવાનું શરૂ કર્યું. તેના હૃદયમાં જે વ્યક્તિ બેઠી હતી, બાહ્યતઃ તેની જ પ્રતિકૃતિ દરરોજ થોડું થોડું કરીને તે ઘડતી હતી. ફરી ફરી મૂર્તિ તરફ તે જોય, કાંઈક વિચાર કરે અને એની આંખો ભીની થઈ જાય.

પણ જે રૂપ એક વખતે તેના ચિત્તપટ પર સુસ્પષ્ટ હતું તે જ જાણે હવે ધીરે ધીરે અસ્પષ્ટ થવા લાગ્યું. રાત પડતાં પોતાની પાંખડીઓ બીડનારાં કમળની પેઠે જાણે તેની સ્મૃતિની પાંખડીઓ ધીરે ધીરે બિડાતી જતી.

તે યુવતી પોતા પર ક્રોધે ભરાતી, શરમાતી. હવે એની સાધના કઠોર થઈ—બે ચાર ફળ ખાય, થોડુંક પાણી પીએ અને તૃણશય્યા પર જ પડી રહે.

સ્મરણથી આકૃતિ ઘડતાં ઘડતાં તેની બરાબર પ્રતિકૃતિ ઊમટે નહીં. લાગે કે આ કોઈ ખાસ વ્યક્તિની મૂર્તિ નથી. જેમ જેમ તેની કાળજી અને દક્ષતા વધે તેમ તેમ તફાવત પણ વધતો જાય.

હવે તે એ મૂર્તિને અલંકારો વડે સજાવવા લાગી, એકસો એક કમળોથી તેની પૂજા કરવા લાગી, સાંજે તેની સામે સુગંધી તેલનો દીવો પ્રગટાવતી. તે દીવો હતો સોનાનો અને તેલ હતું બહુમૂલ્ય. રોજ રોજ અલંકારોની સંખ્યા

વધવા લાગી. પૂજાની સામગ્રીઓ વડે જ વેદી ઢંકાઈ જાય. મૂર્તિનું અસ્તિત્વ જણાય જ નહીં.

૨

એક છોકરાએ પાસે આવીને તેને પૂછ્યું, 'અમારે રમવું છે.'

'ક્યાં?'

'એ . . ત્યાં — જ્યાં તમારી ઢીંગલી શણગારીને મૂકી છે ને ત્યાં.'

યુવતીએ તેને ધમકાવતાં કહ્યું, 'ત્યાં કદી જ રમવા મળવાનું નથી.'

બીજા એક બાળકે આવી તેને કહ્યું, 'અમારે ફૂલો તોડવાં છે.'

'ક્યાંનાં?'

'તમારી ઢીંગલીના ઘરને અડીને ચંપાનું ઝાડ છે ને તેના પરનાં.'

તરુણીએ તેને હાંકી કાઢતાં કહ્યું, 'તે ફૂલોને કોઈએ અડકવાનું નથી.'

બીજા એક બાળકે આવી કહ્યું, 'દીવો ધરીને અમને રસ્તો બતાવો ને.'

'દીવો ક્યાંથી લાવું?'

'તમારા ઢીંગલીઘરમાં બળે છે તે.'

યુવતીએ તેને કાઢી મૂકતાં કહ્યું, 'તે દીવો ત્યાંથી ખસેડી શકાય જ નહીં.'

૩

બાળકોની એક ટોળી જાય છે તો બીજી આવે છે.

યુવતી તેમનો કલ્લોલ સાંભળે છે, તેમનું નાચવું-ખેલવું જોય છે. બેચાર ક્ષણો માટે અન્યમનસ્ક થાય છે. એટલામાં ચમકીને શરમાય પણ છે.

મેળાનો દિવસ પાસે આવ્યો.

પડોસનો ડોસો તેની પાસે આવ્યો. કહે, 'છોકરી, મેળો જોવા આવે છે ને?'

યુવતી બોલી, 'મારે ક્યાંય જવું નથી.'

સખીઓ આવીને કહે, 'ચાલ ને, મેળો જોવા.'

યુવતી કહે, 'મને વખત નથી.'

નાનકડું બાળક આવી બોલ્યું, 'મને મેળો જોવા લઈ જાને.'

યુવતીએ કહ્યું, 'મારાથી અવાશે નહીં; અહીં પૂજાઅર્ચા કરવાની છે.'

૪

એક દિવસ ઊંડી નીંદરમાં જ જાણે એને કાને પડચો સમુદ્ર-ગર્જના જેવો અવાજ. દેશદેશના લોકો ટોળેટોળાં નીકળ્યા છે. કોઈ રથમાં તો કોઈ પગપાળા — કોઈ પીઠ પર બોજો લઈને તો કોઈ પોતાનો બોજો ફેંકી દઈને.

પરોઢિયે એની ઊંઘ ઊડી ત્યારે યાત્રાળુઓનાં ગીતોને લીધે પક્ષીઓનાં ગીત સાંભળવાં મુશ્કેલ હતાં. એકાએક એના મનમ થઈ આવ્યું કે તેણે પણ જવું જોઈએ.

તરત જ તેને યાદ આવ્યું, 'મારે તો પૂજાઅર્ચા કરવાની હોય છે. મારે જવું હોય તોયે જઈ શકાય એમ નથી.'

પછી તે દોડતી જ ગઈ પોતાના બાગમાં — મૂર્તિ શણગારીને મૂકી હતી ત્યાં.

પણ જુએ છે તો મૂર્તિ છે જ ક્યાં? વેદી પરથી જ માર્ગ થયો છે. લોકોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ આવ્યા જ કરે છે, ખંડ પડતો જ નથી.

અહીં જેની સ્થાપના કરીને ગઈ હતી તે ક્યાં છે?

કોઈક જાણે તેના કાનમાં ગણગણ્યું, 'જે નીકળ્યા છે તેમનામાં જ.'

એટલામાં નાનકડું બાળક આવીને બોલ્યું, 'મારો હાથ પકડીને ચાલ ને.'

'ક્યાં?'

બાળકે કહ્યું, 'મેળો જોવા. તમારે પણ આવવું છે ને?'

યુવતી બોલી, 'હા, મારે પણ આવવું છે.'

જે વેદીની સામે આવી તે બેસતી તેની ઉપરથી જ એની વાટ થઈ અને જે મૂર્તિમાં ઢંકાયેલો હતો તે જ તેને બધા યાત્રાળુઓના રૂપમાં સાંપડ્યો.

નિરૂપણ — मुक्ति

આ નાનકડી વાર્તામાં ગૂંથાયેલો પ્રસંગ રવિબાબુનો અત્યંત પ્રિય વિષય છે. અનેક કવિતાઓમાં અને નાટકોમાં તેમણે તે કુશળતાપૂર્વક વર્ણવ્યો છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં થતી આ મહાન ક્રાન્તિ કવિએ ઓળખી અને નવીન પેઢીના મન પર તે કેમ ઠસાવાય એની તાલાવેલી તેમને લાગી. આ તાલાવેલીએ અનેક રૂપો ધારણ કર્યાં છે. ગીતાંજલિનું લોકપ્રિય ગીત 'भजन पूजन साधन आराधना समस्त थाक् पडे' લો અથવા 'राजार मतन साजाये तुमि' આ માતાને ઉદ્દેશીને લખાયેલી કવિતા લો, ભાવ તે જ છે. મંદિરના અંધારા ગર્ભગૃહમાં, ધ્યાનના હૃદયગહ્વરમાં અથવા વૈરાગ્યની શૂન્ય એકાકિતામાં ભગવાનનું, આપણા ઇષ્ટ દેવનું દર્શન થવાનું નથી. અમીર અને ગરીબ જ્યાં એકઠા થાય છે, આબાલવૃદ્ધ બધા ભેદો ભૂલી જાય છે એવા માનવી મેળામાં, રાજપથ પર યાત્રાના સમુદાય વચ્ચે જીવન કૃતાર્થ થાય છે અને ભગવાનનાં દર્શન મળે છે. બધા સાથે એકરૂપ થવું, પોતાને ભૂલી જવું આ પ્રેમયુક્ત નિઃસ્વાર્થ સેવાનો માર્ગ જ ખરો છે, વિશ્વાત્મૈક્યનો નિત્ય અનુભવ કરવો એ ખરી સાધના છે. સૂતકી વિરક્તિ ખરી સાધના ન હોઈ, નિરપવાદ અનુરક્તિ અને પ્રેમૈક્યની મસ્તી એ જ ખરી સાધના છે એ યુગવાણી કવિએ મલાવી મલાવીને ગાઈ છે.

वैराग्य साधने मुक्ति से आमार नोय ।

પરીનો પરિચય

૧

રાજકુમારની ઉંમર વીસી ઓળંગી જવા આવી. દેશવિદેશથી વિવાહનાં માગાં આવવા લાગ્યાં.

પુરોહિતે કહ્યું, 'બાલ્હિક રાજાની દીકરીનું રૂપ તો જાણે રૂપ જ છે. જાણે શ્વેત ગુલાબોની પુષ્પવૃષ્ટિ જ.'

રાજપુત્ર મોઢું ફેરવીને બેસે, ઉત્તર જ આપે નહીં.

દૂતે આવીને કહ્યું, 'ગાંધાર રાજાની દીકરીનાં અંગે-અંગમાંથી લાવણ્ય ઊભરાય છે, જાણે દ્રાક્ષલતા પરનો દ્રાક્ષનો ઝૂમખો જ.'

રાજપુત્ર શિકારને બહાને વનમાં નીકળી પડતો. દિવસ જાય, અઠવાડિયું જાય તોયે પાછો ફરે નહીં.

બીજા એક દૂતે આવીને કહ્યું, 'કંબોજની રાજકન્યાને આ હું જોઈને જ ચાલ્યો આવું છું. પરોઢિયાની ક્ષિતિજ-રેખા જેવી વળાંકદાર છે એની પાંપણો, ઝાકળબિંદુથી સ્નિગ્ધ, પ્રકાશ વડે ઉજ્જવળ.

રાજપુત્ર ભર્તૃહરિનું શતક વાંચવા લાગે, પોથી પરથી નજર ઉઠાવે જ નહીં.

રાજા કહે, 'આમ કેમ કરે છે? બોલાવો જોઈએ, મંત્રીના દીકરાને.'

મંત્રીનો દીકરો આવ્યો. રાજા કહે, 'તું તો મારા દીકરાનો લંગોટિયો મિત્ર છે, એ લગ્ન વિષે આટલો ઉદાસીન શા માટે છે તે સાચેસાચું કહી દે જોઉં.'

મંત્રીપુત્ર બોલ્યો, ' મહારાજ, જ્યારથી તમારા દીકરાએ પરિસ્તાનની વાત સાંભળી છે ત્યારથી એણે મન સાથે ગાંઠ બાંધી છે કે પરણીશ તો પરીને જ. '

૨

રાજાએ હુકમ છોડ્યો કે પરિસ્તાનની ભાળ કાઢવી જ જોઈએ. મોટા મોટા પંડિતોને આમંત્ર્યા. જ્યાં જ્યાં જેટલી પોથીઓ મળી તે બધી જ એમણે જોઈ નાખી. ડોકું ધુણાવતાં બોલ્યા, ' પોથીઓના કોઈ પણ પાના પર પરિસ્તાનનું ઠેકાણું જડતું નથી. '

ત્યાર પછી રાજસભામાં સોદાગરોને આણવાનાં ફરમાન છૂટયાં. ' સમુદ્રના કેટલાયે બેટા અમે જોઈ નાખ્યા છે. એલાદ્વીપ, મરીચદ્વીપ, લવંગ-લતાનો દેશ, મલયદ્વીપનું ચંદન આણવા અમે જઈએ છીએ, મૃગનાભની કસ્તૂરીની શોધમાં અમે કૈલાસના દેવદારુવનમાં પહોંચીએ છીએ. પણ ક્યાંય પરિસ્તાનની ભાળ જ નથી લાગી આજ સુધી. '

રાજાએ કહ્યું, ' બોલાવો મંત્રીના દીકરાને. '

મંત્રીપુત્ર આવ્યો. રાજાએ એને પૂછ્યું, ' પરિસ્તાનની વાર્તા રાજકુમારે સાંભળી જ ક્યાંથી ? '

મંત્રીપુત્રે કહ્યું, ' પેલો છે ને એક નવીન ગાંડો, જે હાથમાં વાંસળી લઈ ,વનવન રખડ્યા કરે છે. રાજપુત્ર શિકારે જાય છે ત્યારે સાંભળે છે એની પાસેથી પરિસ્તાનની વાતો. '

રાજા કહે, ' એમ કે ? બોલાવો ત્યારે તેને. '

નવીન ગાંડો અંજલિ ભરી વનફૂલોનું નજરાણું રાજા સામે મૂકી ઊભો રહ્યો. રાજાએ તેને પૂછ્યું, 'પરિસ્તાનની માહિતી તને ક્યાંથી મળી?'

એ બોલ્યો, 'ત્યાં તો હું હમેશાં જ જતો આવતો રહું છું.'

રાજાએ પૂછ્યું, 'તે જગા છે ક્યાં?'

ગાંડો કહે, 'તમારા રાજ્યની સીમા પર આવેલા ચિત્રગિરિ પર્વતની તળેટીમાં કામ્યક સરોવરને કાંઠે.'

રાજાએ પૂછ્યું, 'ત્યાં પરીઓ દેખાય છે કે?'

ગાંડો કહે, 'દેખાય છે, પણ ઓળખાતી નથી. કારણ તેઓ ગુપ્તવેશમાં હોય છે. કોઈક વાર જ્યારે તેઓ ચાલીયાં જાય છે ત્યારે પોતાની ઓળખાણ મૂકતી જાય છે. પણ તેમને ફરી પકડી આણવાનો માર્ગ જ રહેતો નથી.'

રાજાએ પૂછ્યું, 'પણ તું તેમને કઈ રીતે ઓળખે છે ત્યારે?'

ગાંડો કહે, 'કોક વાર એકાદ સૂર સાંભળીને, કદી કંઈક પ્રકાશ જોઈને.'

રાજાએ ચિડાઈને કહ્યું, 'આ તો ઘેલછા જ છે બધી પહેલેથી છેલ્લે સુધી. કાઢી મૂકો એને.'

૩

ગાંડાની વાતે રાજપુત્રના મનમાં ઊંડું ઘર કર્યું.

ફાગણ માસમાં ડાળીએ ડાળીએ શાલ-ફૂલોની શી ભીડ; અને શિરીષનાં ફૂલોએ તો વનના ખૂણેખૂણા પુલકિત કરી મૂક્યા હતા.

રાજપુત્ર ચિત્રગિરી જવા માટે એકલો જ નીકળ્યો.

બધાંએ પૂછ્યું, 'ક્યાં જાઓ છો?'

એણે કશો જ જવાબ આપ્યો નહીં.

ગુફામાંથી એક ઝરણું નીકળી કામ્યક સરોવરને જઈ મળતું હતું. ગામના લોકો એને 'ઉદ્દાસ-ઝરણું' કહેતા. તે ઝરણાને કિનારે આવેલા એક જીર્ણ મંદિરમાં રાજપુત્રે ધામો નાખ્યો.

મહિનો એક નીકળી ગયો. ઝાડે ઝાડે ફૂટેલી કૂંપળોનો રંગ હવે ઘેરો થવા લાગ્યો અને ફૂલોની વૃષ્ટિથી વનપથ ઢંકાઈ ગયો. એવે સમયે એક દિવસ પરોઢના સ્વપ્નામાં રાજપુત્રને કાને વાંસળીનો એક સૂર સંભળાયો. આંખ ઊઘડતાં જ રાજપુત્રે કહ્યું, 'આજે મેળાપ થશે એમ લાગે છે.'

૪

તરત જ ઘોડા પર ચડ્યો. ઝરણાને કાંઠે કાંઠે ચક સરોવરને તીરે આવી પહોંચ્યો. જોય છે તો પહાડી લોકોની એક છોકરી પદ્મવનની બાજુએ — પાણીમાં પગ બોળીને પગની હિલચાલથી તરંગ ઉઠાવતી કમલોને નચાવતી — બેઠી હતી. તેની ગાગર ભરેલી હતી. પણ ઘાટ પરથી ઊઠવાનાં તેનાં લક્ષણ દેખાતાં ન હતાં. છોકરી હતી કાળી. કાન પરના કાળા ચળકતા વાળમાં એણે એક શિરીષનું ફૂલ ખોસ્યું હતું. ગોરજ મુહૂર્તે ઊગેલો જાણે પહેલો તારો જ.

રાજપુત્ર ઘોડા પરથી ઊતર્યો અને બોલ્યો, 'તારા કાન પરનું પેલું શિરીષફૂલ મને આપીશ?'

જે હરિણી ભયભીત થાય નહીં, તે જ જાણે આ હરણી. ડોક ફેરવી તેણે એક વાર રાજપુત્રના મુખ તરફ નિહાળીને જોયું. તે વખતે તેની કાળી ભમ્મર આંખો પર એક કથાકની છાયા વધારે વધારે ઘેરી થઈ—ઊંઘમાંનું સ્વપ્નું જ જાણે તે, દિગન્ત પર જાણે પ્રથમ શ્રાવણ મેઘનો સંચાર.

કાન પરનું ફૂલ કાઢી લઈ રાજપુત્રના હાથમાં આપતી છોકરી બોલી, 'આ લે.'

રાજપુત્રે તેને પૂછ્યું, 'ક્યાંની તું પરી છે, મને સાચે-સાચું કહેજે.'

આ સાંભળી એક વાર તેના ચહેરા પર આશ્ચર્ય ચમકી ગયું. ત્યાર પછી અશ્વિનની અકલ્પિત વૃષ્ટિ પ્રમાણે તેનું એક પછી એક હાસ્ય ફૂટ્યું, જે કેમે કરી ઓસરે જ નહીં.

રાજપુત્રને લાગ્યું, 'મારું સ્વપ્નું સફળ થયું ખરું—આ હાસ્યના સૂરનો વાંસળીના પેલા સૂર સાથે કેવો મેળ ખાય છે!'

રાજપુત્ર ઘોડા પર ચડ્યો અને પોતાના બન્ને હાથ લંબાવી બોલ્યો, 'આવ.'

એનો હાથ પકડી તે ઘોડા પર ચડી બેઠી; આગળ પાછળનો કાંઈ જ વિચાર એને આવ્યો નહીં. પાણીએ ભરેલો તેનો ઘડો ઘાટ પર તેમ જ પડી રહ્યો.

શિરીષની ડાળ પરથી કોકિલાનો અવાજ આવ્યો 'કુહૂ — કુહૂ — કુહૂ.'

રાજપુત્રે છોકરીને ધીરેથી કાનમાં પૂછ્યું, 'શું છે તારું નામ?'

તે બોલી, 'મારું નામ કાજરી.'

ઉદાસ ઝરણાને કિનારે આવેલા પેલા જીર્ણ મંદિરમાં બન્ને આવ્યાં. રાજપુત્રે કહ્યું, 'હવે આ તારો ગુપ્તવેશ તું ફેંકી દે.'

તે બોલી, 'અમે વન-કન્યા. અમને વળી ગુપ્તવેશ કેવો?'

રાજપુત્રે કહ્યું, 'હું તારું પરીરૂપ જોવા ઇચ્છું છું.'

પરીનું રૂપ! ફરી તે જ હાસ્ય અને હાસ્યની લહરી પર લહરીઓ. રાજપુત્ર વિચાર કરવા લાગ્યો, 'આના હાસ્યનો સૂર આ ઝરણાના સૂર સાથે બરાબર મળે છે, તેથી એ છે મારી ઝરણા-પરી.'

૫

રાજાને કાને વાત પહોંચી કે રાજપુત્રે પરી સાથે લગ્ન કર્યું છે. રાજમહેલથી ઘોડા આવ્યા, હાથી આવ્યા, માફા તથા પાલખીઓ આવી. કાજરીએ પૂછ્યું, 'આ બધું શા માટે?' રાજપુત્રે કહ્યું, 'તારે હવે રાજમહેલમાં આવવું પડશે.'

એની આંખ ભીંજાઈ. હવે તેને યાદ આવ્યું કે, તેની ગાગર ત્યાં જ સરોવરકાંઠે પડેલી છે; તેને યાદ આવ્યું કે, આપણે આપણા ઘરના આંગણામાં ઘાસનાં બી સુકાવા મૂક્યાં છે; તેને યાદ આવ્યા તેના પિતાજી, તેનો ભાઈ શિકારે ગયો છે, તેના પાછા ફરવાનો વખત થયો છે;

તેને યાદ આવ્યું, તેના લગ્નની પહેરામણી આપવા માટે તેની મા ઝાડ નીચે સાળ નાખી કપડું વણે છે અને ધીમે સાદે ગીતો ગાય છે.

તે બોલી, 'ના. મારે નથી આવવું.'

પણ ઢોલ વાગ્યાં, નગારાં વાગ્યાં, વાગી શરણાઈ, વાગી વાંસળી. તેના શબ્દો કોઈને જ સંભળાયા નહીં.

પાલખીમાં બેસી અંતઃપુર સામે કાજરી જ્યારે ઊતરી ત્યારે પટરાણી કપાળે હાથ ઠોકી બોલી, 'આવી કેવી તે આ પરી!'

રાજાની દીકરી કહે, 'છી, શરમ લાગે છે ભઈ!'

પટરાણીની દાસી બોલી, 'પરીનો વેશ તો વેશ જ છે.'

રાજપુત્ર બોલ્યો, 'ચૂપ રહો. તમારે ઘેર પરી ગુપ્ત વેશે આવી છે.'

૬

દિવસ પછી દિવસ વીતવા લાગ્યા. રાજપુત્ર ચાંદરણી રાત્રે પથારીમાં જાગી ઊઠીને જોય કે કાજરીનો ગુપ્તવેશ કાંઈક ઓગળી ગયો છે કે નહીં. દેખાઈ આવે કે કાળી છોકરીના કાળા ભમ્મર વાળ કેવા મોકળા પડ્યા છે. અને તેનો દેહ જાણે કાળા પાષાણની તદ્દન અણિશુદ્ધ કોરાયેલી પ્રતિમા જ. રાજપુત્ર શાન્ત મને વિચાર કરે, 'શેષ રાત્રીના અંધકારની આડે સંતાયેલી ઉષાની જેમ એ મારી પરી ક્યાં સંતાઈ રહી છે?'

રાજપુત્ર પોતાનાં સ્વજનો આગળ લજ્જિત થયો. એક દિવસ એ મનમાં ને મનમાં જરાક ચિડાયો પણ ખરો. પરોઢિયે જ્યારે કાજરી પથારી છોડીને જવા લાગી ત્યારે તેનો હાથ જોરથી પકડી રાજપુત્ર બોલ્યો, 'આજે તને છોડવાનો નથી. તારું ખરું રૂપ દેખાડ. મારે જોવું છે.'

આ વાત સાંભળી વનમાં જેવું હાસ્ય સ્ફુરતું હતું, તેવું હાસ્ય હવે માત્ર સ્ફુર્યું નહીં, જોતજોતામાં એની આંખો ભીની થઈ ગઈ.

રાજપુત્રે કહ્યું, 'તું મને આમ જ આખર સુધી ફસાવ્યા જ કરવાની કે?'

તે બોલી, 'ના, હવે પછી નહીં.'

રાજપુત્રે કહ્યું, 'તો પછી આવતી કાર્તિક પૌર્ણિમાએ બધાંયને પરી જોવા દેજે.'

૭

પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર હવે મધ્ય આકાશે ઝળકી રહ્યો છે. રાજમહેલના મહાદ્વાર પરનાં ચોઘડિયાંએ મધ્યરાત્રીનો મંદ-મધુર સૂર છેડ્યો.

રાજપુત્ર વરનો સાજશણગાર સજી હાથમાં વરમાળા લઈ અંતઃપુરમાં આવ્યો. પરી-વહુ સાથે આજે એની શુભ-દૃષ્ટિ થવાની છે.

શયનમંદિરમાં પથારી પર શુભ્ર ચાદર હતી. તેના પર હતી શ્વેત શુભ્ર કુન્દ કળીની સેજ; અને તેના પર બારીમાંથી આવનારું શુભ્ર ચાંદરણું પડતું હતું.

અને કાજરી?

તે ક્યાંય ન હતી.

ત્રીજા પહોરની શરણાઈ વાગી. ચંદ્ર પશ્ચિમ તરફ ઢળ્યો. એક એક કરીને સર્વ રાજપરિવારથી ઘર ભરાઈ ગયું.

'પરી ક્યાં છે?'

રાજપુત્રે કહ્યું, 'ચાલ્યા જઈને જ પરીઓ પોતાનો પરિચય મૂકી જાય છે. પણ પછી તેમનું દર્શન થતું નથી.'

નિરૂપણ—परीर परिचय

કાંઈ જ ખબર ન પડવા દેતાં માત્ર તાલાવેલી લગાડનારી આ સુંદર કથા છે. નવીન ગાંડાએ (આ નામ જ ઘણું મજાનું અને નવીન છે) જાહેર કર્યું કે અમુક અમુક ઠેકાણે પરીઓ છે, પણ દેખાય ત્યાં સુધી ઓળખાતી નથી. હવે આવું કહેનારો ગાંડો કે તેના કહેવાનો ખરો અર્થ ન સમજનારા લોકો ગાંડા, આનો વિચાર જ કરવો રહ્યો.

ત્રિકાળદર્શી પુરાણકારોએ કહી રાખ્યું છે કે હિમાલયની પેલી પાર મેરુપર્વત નામનો એક સોનાનો પર્વત છે. જે સ્વર્ણ-લોભી હોય તેમને તે માટીનો દેખાય છે અને જે સંતોષ-ધન સુવર્ણ-નિસ્પૃહ હોય તેને માત્ર તે સોનાનો દેખાય છે.

હિમાલયની પેલી પાર નહીં પણ હિમાલયમાં જ નંદાદેવી નામનું એક સુવર્ણશિખર મેં જોયું છે. તે વખત પૂરતો તો હું પૂરેપૂરો સંતોષ-ધન અને સુવર્ણ-નિસ્પૃહ હતો. સંધ્યાકાળનો સમય હતો, આકાશ સ્વચ્છ હતું અને નંદાદેવીનાં શિખર પર સૂર્યનાં સૌમ્ય કિરણો પડી તેમણે નંદાદેવીના સુવર્ણશિખરને પ્રકાશિત કર્યું હતું. તમે જો સ્વર્ણ-લોભી હશો તો મને હસીને કહેશો — નંદાદેવીનું શિખર માટીપથ્થરનું જ છે, તેના પર હમેશાં બરફ પડેલો હોય છે. તે શિખર સદાય લોટના ઢગલા જેવું દેખાય છે. રૂના ઢગલા જેવું કહો જોઈએ તો. તેને હાથીદાંતનું કહો, આરસપહાણનું કહો, ગમે તે ઉપમા આપો. સાંજે જ્યારે સૂર્યકિરણો આડાં થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે નંદાદેવીનું શિખર સોના જેવું ચળકે છે. તમે માનતા હશો કે તમારી જ દૃષ્ટિ સાચી. હું કહીશ — ધનલોભી દુનિયાની એ દૃષ્ટિ. તેને શુદ્ધ કેમ કહેવાય? મને તો તે શિખર સાવ તપ્ત સુવર્ણ જેવું દેખાયુ. પણ મારું કહેવું તમારે ગળે નહીં ઊતરે. ભલે ન ઊતરો. પણ દુર્ગાસપ્તશતીના રચનારા ઋષિનું કહેવું તો તમારે ગળે ઊતરશે ને તે પણ મારી પેઠે જ નંદા ભગવતી વિષે કહે છે —

कनकोत्तम-कान्तिस् सा सुकान्ति-कनकाम्बरा ।
देवी कनक-वर्णाभा कनकोत्तम-भूषणा ॥

નવીન ઘેલાએ કહ્યું, 'કામનાઓ જ્યાં અત્યંત ઉદ્દીપિત થાય છે એવા કામ્યક સરોવરને કાંઠે પરીઓ ફરતી દેખાય છે. તેઓ હાજર હોય છે ત્યારે તેઓ પરી તરીકે ઓળખાઈ શકાતી નથી. તેઓ નજર આગળથી અલોપ થાય ત્યારે જ ઓળખી શકાય કે આપણને પરીનાં દર્શન થયાં.'

રાજમહેલના રૂંધાયેલા વાતાવરણમાં ઊછરેલા રાજપુત્રના મને નિશ્ચય કર્યો કે આપણે એકાદ પરી સાથે જ પરણીએ. તેને પરિસ્તાન સાંપડયું, પરી પણ સાંપડી. 'શુક્તિ-રજત,' ન્યાયે ભલે, જેને રૂપું મળે તે પોતાપૂરતો ધનવાન તો ખરો જ અને જો એની આ માન્યતા કદી દૂર થાય જ નહીં તો તે અખંડ ધનવાન જ રહેવાનો. રાજપુત્ર જો કામ્યક સરોવરને તીરે કાયમનો રહ્યો હોત તો તેને કદી જ ખરું દર્શન ન દેનારી પરી મળી જ હતી. પણ બિચારો હતો એ પરસ્પર-વિરોધી જગતનો રહીશ. તેને રાજધાનીએ જવું પડયું. મા, બાપ, બહેન, ભાઈ, દાસદાસી આ બધાંની દુનિયાનો અને પોતાની પરી-દુનિયાનો મેળ બેસાડવાનું એને નસીબે આવ્યું. નવીન ઘેલાને ખબર હતી કે આવો મેળ બેસી ન શકે. તે પોતે ઘેલો હશે, પણ તેનું સૂત્ર ડહાપણભર્યું હતું. એણે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે પરીઓ દેખાય છે પણ ઓળખાતી નથી. તેઓ અલોપ થાય તે પછી જ તેમને ઓળખવાનું હોય છે.

સગાંવહાલાંઓના કુતૂહલે રાજપુત્રના મનની અસ્વસ્થતા વધારી. તેણે પરીને આગ્રહ કર્યો અને પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરવા માટે પૂરી મુદ્દત પણ આપી 'તારી છેતરપિંડી હવે પછી હું સહન કરવાનો નથી.' એમ પણ તેણે બજાવીને કહી દીધું. બિચારીએ ઊભરાતી આંખે તે મંજૂર કર્યું. તેની પોતાની એવી કોઈ છેતરપિંડી હતી જ

નહીં કે જે એ દૂર કરી શકે. પણ રાજપુત્રે પોતે થઈને કરી લીધેલી પોતાની પ્રતારણામાંથી એને મુક્તિ આપવા તે માગતી હતી. તે ચાલી ગઈ. ક્યારે ગઈ, શી રીતે ગઈ, ક્યાં ગઈ, નાસી ગઈ કે મરી ગઈ આ સવાલ પૂછશો નહીં. તે ગઈ એટલું માત્ર ખરું. બાળા મુક્ત થઈ. છેતરપિંડીમાંથી અને ચાર દિવસના રાજ-વિલાસી, અસ્વસ્થ સુખ-સ્વપનમાંથી પણ.

અને રાજકુમારની પ્રતારણા કહો કે સમજ કહો કે અનુભૂતિ કહો, દૃઢ થઈ, કે પોતાની ઝરણા-પરી આખરે પરીધર્મ અનુસાર જ વર્તી, અદૃષ્ટ થઈને જ તેણે પોતાનાપરી-પણાનો પરિચય આપ્યો.

ચર્મચક્ષુએ અને તર્કબુદ્ધિએ જોનારા કહેશે વાર્તા જેટલી કરુણ છે તેટલી જ સહેલી છે. રાજપુત્ર એક ઘેલાની ઘેલછાના પ્રભાવમાં આવી ઘેલો થયો. સુંદર સુંદર અપ્સરા જેવી રાજકુમારીનાં માગાં તેણે પાછાં વાળ્યાં અને વનપ્રદેશમાંથી એક ગામડિયણ છોકરીને પરી માની તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. ત્યાં જો એ સામાન્ય યુવક તરીકે જ રહ્યો હોત તો સાચે જ એને પરિસ્તાનનું સુખ કદાચિત્ મળ્યું હોત. ગામડિયણ છોકરીને લાગ્યું કે કામમોહિત થયેલો આ તરુણ રિવાજી પદ્ધતિથી આપણી પરી કહીને સ્તુતિ કરે છે. તેને લાગ્યું કે સાચે જ આ મને ચાહે છે. જે કેવળ કલ્પનાઘેલો હતો તે તેને પ્રેમઘેલો લાગ્યો. અને તેથી જ આગળપાછળનો કશો જ વિચાર ન કરતાં તે એની સાથે ચાલી નીકળી. આ રાજપુત્ર છે એની એને શી રીતે ખબર પડે? પછી જ્યારે હાથી, ઘોડા, પ્યાદા, પાલખી મ્યાના વગેરે લાવલશ્કર એણે જોયું ત્યારે એ ગભરાઈ. તેને જોઈતું હતું પ્રેમજીવન. વૈભવ-જીવન નહોતું જોઈતું. તેણે કહ્યું — હું સાદીસીધી વનકન્યા છું. ગુપ્તવેશ જાણતી નથી. પણ એટલેથી રાજપુત્રની ખાતરી થોડી જ થવાની હતી?

તેને જબરદસ્તીથી રાજમહેલે લઈ ગયા. ત્યાં કોઈ જ તેનો સ્વીકાર કરે નહીં. અને રાજપુત્ર? તેણીએ જોઈ લીધું કે રાજપુત્રે

એની સાથે લગ્ન જ કર્યું ન હતું. એની અંદર ભાસનારી પરી સાથે એણે લગ્ન કર્યું હતું. બિચારી ભોળવાઈ ગઈ તે જુદું. અને તેના પર જ આરોપ આવ્યો કે તે જ પ્રતારણા કરનારી પરી છે. તેણે એ પણ જોઈ લીધું કે શબ્દથી કશે કાંઈ રાજપુત્ર સમજવાનો નથી. એને તો ગાંડપણ લાગ્યું છે. એક કલ્પનાની ઘેલછા એને વળગી છે. બિચારી ગામડિયણ છોકરી! છેતરામણમાંથી થતી નિરાશા કહેવી પણ કોને? અહીં કોઈ પોતાનું માણસ તો છે નહીં, સલાહ આપનારું તો દૂર જ રહ્યું; જેની સાથે વિશ્વાસે લગ્ન કર્યું તે પોતાને ઓળખતો નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં એણે પોતાનું જીવન ઈશ્વરને ચરણે અર્પણ કર્યું અને પોતાનાં આંસુઓથી એ દાન પર પાણી છોડયું. એ ત્યાંથી અદશ્ય થઈ. શી રીતે ગઈ એની તપાસેય કરવાનું રાજપુત્રને અથવા કોઈને સૂઝયું નહીં. રાજપરિવારના લોકોને થયું હશે કે ટાઢે પાણીએ બલા ટળી અને રાજપુત્રને ખાતરી થઈ કે એ પરી હતી, અદશ્ય થઈ.

તે પાછી ઘેર ગઈ હશે એવું કેમે કરી માની શકાતું નથી. નખરાં, કૂડ-કપટ, લજ્જા, વિભ્રમ કશું જ ન જાણનારી, સરળ વિશ્વાસે આત્માર્પણ કરનારી અને આગળ કરેલો હાથ પકડીને ઘોડા પર બેસી જનારી બિચારી કાજરી! આટલો મોટો આઘાત થયા પછી પૂર્વની દુનિયામાં પાછા જવું તેને માટે શક્ય જ ન હતું.

[આ થયું કેવળ એક અનુમાન. સંસ્કારી દુનિયાના આદર્શમાં તરબોળ તત્ત્વજ્ઞાની ફિલસૂફનું અનુમાન.

પ્રાકૃતિક જીવન જીવતી અને પ્રાકૃતિક આદર્શોને જ ઓળખનારી કાજરી હેબતાઈ ગઈ હશે જરૂર, પણ એને મૂળ પ્રવૃત્તિ ઉપર આવતાં મુશ્કેલી ન પડવી જોઈએ. જંગલમાં સ્વચ્છંદપણે વિહરતા હરણનું અથવા સ્વચ્છંદપણે વહેતા ઝરણનું જીવન જીવતી મુગ્ધ વનકન્યાની ભાવના ગમે તેટલી ઊંડી હોય, એમાં ગૂંચવાડા કે જટિલતા ન જ આવે.

એનું આખું જીવન વન સાથે એકરૂપ હતું. રાજપુત્રનો સહવાસ અને રાજમહેલનો રણવાસ ચાર દિવસનું ચાંદરણું — અને તેય ગૂંગળાવનારું. એનું ઊંડાણ તે કેટલું? એણે જોયું કે સામાન્ય માનવ તરીકે જેના પર પ્રેમ કર્યો અને પોતાનું સર્વસ્વ જેને અર્પણ કર્યું એ એક ભ્રમણાનું જીવન ગાળે છે. એની સાથે રહેવાનાં એનાં સ્વપ્નાં ભાંગી નાખતાં એને વેદના થઈ હશે જરૂર. પણ રસ્તો ભૂલેલું વાછરડું જેમ મા તરફ જ સીધું જવાનું તેમ તે સીધી પોતાના વન તરફ જ ગઈ હશે. અંધારામાંથી રસ્તો કાપતી જાય અને પોતાનાં દુઃખ પર વિજય મેળવતી જાય. જ્યાં ચાંદરણું ઓસર્યું ત્યાં પો ફાટ્યો. વનની મોકળી અને સુગંધથી મહેકતી હવા એને મળી. વનના બંધનરહિત સ્વચ્છંદ વાયરાઓએ એને પ્રેમથી પંપાળી. ઘાયલ હૃદયને આશ્વાસન મળ્યું. ચિરપરિચિત જીવનરાશિ કામ્યક સરોવરને તીરે પહોંચી ત્યાં અંધારા સાથે અકળામણ પણ ઓગળી ગઈ. પ્રાણીમાત્રને નિત્યનૂતન આશા અને નવચેતનાની દીક્ષા આપનારી ઉષા સરોવરના પાણીમાં પોતાનો ઉલ્લાસ બમણો કરતી હતી.]

ખરેખર આ એક નાનકડી વાર્તામાં બે પ્રચંડ શોકાંતિકાઓ સમાયેલી છે.

ઘેલાથી પ્રભાવિત થયેલા રાજપુત્ર જેવા યુવક સાથે લગ્ન કરી કાજરી પ્રમાણે જ નષ્ટજીવન થયેલી યુવતીઓ દુનિયામાં કેટલીયે હશે. તેમને, અને તેમની આવી ફોસલામણ થવા દેનારાઓને આ રૂપકથા અર્પણ હો.

પ્રાણ અને મન

૧

મારી બારી આગળથી દૂર સુધી ચાલ્યો જાય છે લાલ માટીનો રસ્તો. તેના પર થઈને ભારથી દબાયેલી બળદગાડી ચાલે છે, માથા પર ઘાસનો ભારો લઈ સંથાલ કન્યાઓ હાટ બજાર કરવા જાય છે, અને સાંજના પહોરના હસતી રમતી પાછી ઘેર જાય છે.

પણ માણસોની આવજા કરવાના રસ્તા પર આજે મારું ધ્યાન નથી. જીવનનો જે અંશ અસ્થિર છે, વિવિધ ચિંતાઓથી ઉદ્વિગ્ન, વિવિધ કર્મ પ્રયાસોથી ચંચળ, તે આજે મારા પૂરતો ઢંકાઈ ગયો છે. કેમ કે આજે મારું શરીર રોગી છે અને મન બન્યું છે નિરાસક્ત.

મોજાંઓનો સમુદ્ર એટલે ઉપર ઉપરનો સમુદ્ર; ઊંડે ઊંડે, અંદર, સાવ તળિયે જ્યાં પૃથ્વીની ગંભીર ગર્ભશય્યા છે ત્યાંની વાતોનો, આ મોજાંઓ પોતાની ગરબડથી વિસર પાડે છે. મોજાં જ્યારે શાન્ત થાય છે ત્યારે સાગર પોતાના ગોચર સાથે અગોચરના અને અંદરના તળિયા સાથે બહારની સપાટીના અખંડ ઐક્યમાં સ્તબ્ધ થઈ વિરાજે છે.

તે જ રીતે મારા સચેષ્ટ પ્રાણને જ્યારે છુટ્ટી મળી ત્યારે પેલા ઊંડાણમાં રહેલા પ્રાણમાં મને સ્થાન મળ્યું, જ્યાં છે વિશ્વના આદિકાલનું લીલાક્ષેત્ર.

જ્યાં લગી હું વટેમાર્ગુ પથિક હતો ત્યાં લગી રસ્તાની બાજુના પેલા વટવૃક્ષ તરફ જોવા જેટલો પણ

સમય મળતો નહીં; આજે રસ્તાને ભૂલી બારી આગળ આવ્યો ત્યારે એની ને મારી દષ્ટોદષ્ટ મળી.

મારા મોઢા તરફ જોઈ એ વચમાં વચમાં અસ્થિર થાય અને જાણે કહેવા ઇચ્છે, 'ધ્યાનમાં આવ્યું નહીં કે શું?'

હું આશ્વાસન આપતો બોલ્યો, 'બધું જ ધ્યાનમાં આવે છે, બધું ઊમગે છે. તું આમ નકામો વ્યાકુળ માત્ર થઈશ મા.'

તે ફરી તદ્દન શાન્ત થાય. પણ પાછો તરત જ વધારે અસ્થિર થાય છે અને તે જ પહેલાંની ઝળઝળ, સળહળ, ખળખળ ચાલુ થાય છે.

ફરી તેને હું જાણે પંપાળતો હોઉં તેમ બોલ્યો, 'પણ હા ભાઈ, તારી જ વાત સાચી. હું પણ તારો ભેરુ ખરો. લાખો વરસ થયાં આ જ માટીના માળામાં મેં પણ ઘૂંટડે ઘૂંટડે સૂર્યપ્રકાશ પીધો છે, ધરતીમાતાના સ્તન્યરસમાં પણ હું હતો જ તારો ભાગીદાર.'

ત્યારે સહસા તેના અંતરમાંથી વહેનારા વાયરામાંથી શબ્દ સંભળાય છે, 'હા, હા, હા' જાણે કે તે બોલે જ છે.

જે ભાષા રક્તના સળસળાટના સ્વરે મારા હૃદયમાં ગુંજે છે, જે પ્રકાશ અને અંધકારનો નિઃશબ્દ આવર્તન ધ્વનિ છે, તે જ ભાષા તેના પાંદડેપાંદડામાંથી મર્મર રૂપે મારી પાસે આવી પહોંચે છે. આ ભાષા જ છે ચરાચર વિશ્વની ખરી, અધિકૃત ભાષા.

'છું છું; હું છું; અમે છીએ.' આ જ છે આ ભાષાનો મૂળભૂત સંકેત.

આ અત્યંત આનંદની એક વાત છે. આ આનંદથી વિશ્વના અણુપરમાણુ પણ થેઈ થેઈ નાચે છે.

આજે મારો એ વટવૃક્ષ સાથે તે જ એકમેવ ભાષામાં, તે જ એકમેવ આનંદની વાતનો પરસ્પર વિનિમય ચાલ્યો છે.

તે મને કહે છે, 'છે ને, ભાઈ તું?'

હું જવાબ આપું છું, 'છું જ ને, જીવનસખા.'

આ રીતે 'છું'ની 'છું' સાથે એક જ તાલમાં સતત તાળી વાગે છે.

૨

તે વટવૃક્ષ સાથે જ્યારે મારું સંભાષણ ચાલ્યું તે હતા વસંતના દિવસો. તેનાં પાંદડાં કુમળાં હતાં. તેની અસંખ્ય ફાટોમાંથી સટકી આવેલો આકાશનો ભાગેડુ પ્રકાશ ઘાસ પર પડી જમીન પરની એની છાયાને ચુપચુપ ભેટતો હતો.

ત્યાર પછી અષાઢના મેઘ આવી પહોંચ્યા; તેના પાંદડાંનો રંગ મેઘની જેમ ઘેરો થયો. આજે તે જ પર્ણરાજિ અનુભવી માણસની બુદ્ધિની જેમ ગહન થઈ છે. તેમની કોઈ પણ ફાટમાંથી બહારના પ્રકાશને પ્રવેશવાનો અવકાશ જ હવે રહ્યો નથી.

તે વખતનું ઝાડ હતું ગરીબ ઘરની કન્યા જેવું; આજનું બન્યું છે શ્રીમંત ઘરની ગૃહિણી જેવું; જાણે પરિપૂર્ણ પરિતૃપ્ત ચહેરો.

આજે સવારે પોતાનો પન્નાનો વીસ સેરો હાર ઝગાળતો મને કહે, 'માથા પર આવો ઈંટ-પથ્થરનો બુરખો ઓઢીને શાને બેઠો છે? મારી જેમ તદ્દન પૂરેપૂરો બહાર આવી જા ને.'

મેં કહ્યું, 'માણસને અંદર અને બહાર એમ બન્ને બાજુ સાચવીને ચાલવું પડે છે.'

ઝાડે હાલતાં ડોલતાં કહ્યું, 'એ કશું સમજાયું નહીં.'

મેં કહ્યું, 'અમારે બે જગત છે, એક અંદરનું ને એક બહારનું.'

ઝાડ કહે, 'બાપ રે, ત્યારે અંદરનું જગત હોય છે ક્યાં?'

'અમારા પોતાના જ ઘેરાવામાં.'

'ત્યાં તું શું કરે છે?'

'સૃષ્ટિ રચું છું.'

'સૃષ્ટિની રચના અને તે પણ ઘેરાવાની અંદર! શું બોલે છે તે સમજવું જ કઠણ.'

મેં કહ્યું, 'જેમ કિનારાથી બંધાઈને જ નદી થાય છે, તેમ ઘેરાવામાં ઘેરાઈને જ સૃષ્ટિની રચના થાય છે. એક જ વસ્તુ ઘેરાવામાં સપડાય એટલે ક્યાંક તે બને છે હીરો તો ક્યાંક થાય છે વટવૃક્ષ.'

ઝાડ કહે, 'તારો એ ઘેરાવો ઘેરાવો છે શી બલા?'

મેં કહ્યું, 'તે છે મારું મન. તેમાં જે જે ઘેરાય છે તે જ અવનવા રૂપે સરજાઈ બહાર આવે છે.'

ઝાડે કહ્યું, 'તારી વાડથી ઘેરાયેલી એ સૃષ્ટિ મારા ચંદ્રસૂર્ય સામે કેવડીક દેખાતી હશે?'

મેં કહ્યું, 'ચંદ્રસૂર્યના માપે તેનું માપ કઢાય નહીં. કારણ ચંદ્રસૂર્ય છે બહારની વસ્તુઓ.'

'ત્યારે કયે માપે માપી શકાય?'

'સુખને માપે — વિશેષ તો દુઃખને માપે.'

ઝાડે કહ્યું, 'આ પૂર્વનો પવન મારે કાને કાને બોલે છે, અને મારા પ્રાણપ્રાણમાંથી એને જવાબ મળે છે. પણ તું જે કશાકની વાત કરે છે તે તો મને જરાયે સમજાયું નહીં.'

મેં કહ્યું, 'અને તે સમજાવું પણ શી રીતે? તારા એ પૂર્વના વાયરાને મારી વાડમાં ઘેરીને વીણાના તારમાં બાંધી રાખું છું ત્યારે તે જ વાયરો એક સૃષ્ટિ છોડી એકદમ બીજી કોઈ નવી સૃષ્ટિમાં જઈ પહોંચે છે. આ સૃષ્ટિ કયા આકાશમાં જઈ વસે છે — કયા વિરાટ ચિત્તના સ્મરણાકાશમાં, તે મનેય ખબર નથી. લાગે છે કે વેદનાનું એક નિરાળું જ આકાશ હોવું જોઈએ. અને તે માપે મપાય એવું હોતું નથી.'

'અને એનો કાળ?'

'તેનો કાળ પણ ઘટનાનો કાળ નથી હોતો. તેને વેદનાનો કાળ કહેવો જોઈએ. અને તેથી જ એ કાળ પણ સંખ્યાની મર્યાદા બહારનો છે.'

'બબ્બે આકાશ અને બબ્બે કાળમાં વિચરનારો પ્રાણી છે તું, ભારે અદ્ભુત. પણ તારી પેલી અંદરની વાત તો મને જરાયે સમજાતી નથી.'

'ભલે ન સમજાય.'

'મારી બહારની વાતો તો તને બરાબર સમજાય છે ને?'

'તારી તે બહારની વાતો મારામાં ઘૂસી જે રૂપ ધારણ કરે છે, તેને 'સમજવું' માનીએ તો સમજણ, ગીત માનીએ તો ગીત, કલ્પના માનીએ તો કલ્પના.'

૩

પોતાની બધી જ શાખાપ્રશાખાઓને ઊંચી કરીને ઝાડ બોલ્યું, 'જરાક થોભ. પણ તું તો બધું જ ચોળીને ચીકણું કરે છે. અને તારું ભેજું પણ ખૂબ ખૂબ જ ચાલે છે.'

તેની વાત સાંભળી મને થયું, 'માટી કહે છે તો સાચું જ.'

મેં કહ્યું, 'ચૂપ બેસવા માટે તો તારી પાસે આવ્યો, પણ જન્મારાની જ કુટેવ છે તે ચૂપ બેઠાં બેઠાં પણ જીભ વળવળાવે છે; જેમ કેટલાક લોક ઊંઘમાં ચાલે છે ને, તેમ જ.'

મેં કાગળ-પેન્સિલ ફેંકી દીધાં અને તેની તરફ અનિમેષ નેત્રે જોતો જ રહ્યો. તેનાં સ્વચ્છ પાંદડાંઓ કોઈ ઉસ્તાદની આંગળીઓની જેમ પ્રકાશ-વીણા પર દ્રુતતાલ છેડવા લાગ્યાં.

એકાએક મારું મન બોલ્યું, 'આ બધું જે તું જુએ છે અને આ જે હું કલ્પુ છું—ચિંતવું છું તે બન્ને વચ્ચેની સાંકળ છે ક્યાં?'

મેં તેને ધમકાવીને કહ્યું, 'ફરી તારા પ્રશ્નો? ચૂપ બેસ.'

હું ચૂપ બેઠો અને સ્થિર દૃષ્ટિએ નીરખવા લાગ્યો. આમ જ વખત જવા લાગ્યો.

ઝાડે કહ્યું, 'ત્યારે સમજાયું ને સઘળું?'
મેં કહ્યું, 'હા. સમજ્યો.'

૪

તે આખો દિવસ આમ જ મૂગા મૂગા વિતાડ્યો.

બીજે દિવસે મને મારા મને પૂછ્યું, 'કાલે પેલા ઝાડ તરફ જોતાં જોતાં અચાનક તેં કંઈક કહ્યું, 'સમજ્યો, સમજ્યો.' શું રે સમજ્યો, કહે જોઈએ.'

મેં કહ્યું, 'આપણામાં જ મનુષ્યનો પ્રાણ વિવિધ કલ્પનાઓથી, કેવો ડહોળાઈ ગયો છે. તેથી જ પ્રાણનું ખરું સ્વચ્છ રૂપ જોવું હોય તો જોવું પડે છે પેલા ઘાસ તરફ, પેલા ઝાડ તરફ.'

'શું જોયું?'

'જોયું કે આ પ્રાણ પોતાની અંદર ને અંદર જ શો આનંદ અનુભવે છે! પોતાનાં જ પાનપાનમાં, ફૂલફૂલમાં અને ફળફળમાં કેટલી કાળજીપૂર્વક એણે કેટલાયે આકાર ધારણ કર્યા છે, કેટકેટલા સરસ રંગો ઓઢ્યા છે, કેટલાયે ગંધ અને કેટલાયે રસ! તેથી જ પેલા વડ તરફ જોઈ હું શાન્તિથી બોલ્યો હતો, 'હે વનસ્પતે, પહેલા પ્રાણીએ પૃથ્વી પર જન્મતાંવેંત જે આનંદધ્વનિ કર્યો હતો તે જ તારી શાખાશાખામાંથી પ્રગટ થાય છે. આદિયુગનું તે જ સરલ હાસ્ય તારા પાનેપાન પર ઝળકે છે. મારામાંનો તે જ પ્રથમ પ્રાણ પણ આજે અસ્વસ્થ થયો છે. કલ્પનાની

જાળમાં તે આજ સુધી બંદી થઈને પડ્યો હતો. તેં આજે તેને પડકાર્યો. તેં કહ્યું, 'અરે આવને તું અહીં પ્રકાશમાં, પવનમાં; અને મારી પ્રમાણે જ લેતો આવને તારી પેલી રૂપની પીંછી, રંગની વાડકીઓ, રસના પ્યાલાઓ.'

મારું મન ક્ષણભર ચૂપ બેઠું. પછી જરીક દુઃખિત જેવું થઈ બોલ્યું, 'તું પેલા પ્રાણની વાતની જ સતત કેટલી નકામી સ્તુતિ કર્યા કરે છે. અને મેં ઉપકરણોનો આટલો મોટો ઢગલો ખડક્યો છે તેની વાતો તું એટલી જ ખૂબીથી મલાવી મલાવીને શા માટે કરતો નથી?'

'તેની વાતો તે શી કરવાની હોય! એણે પોતે જ પોતાના ટંકારથી, ઝંકારથી, હુંકારથી કેંકારથી આકાશને કંપાયમાન કરી મૂક્યું છે. તેના ભારથી, તેની ગૂંચવણોથી, તેની જંજાળોથી પૃથિવીનું હૃદય કેવું તદ્દન વ્યથિત થયું છે! સૂઝતું યે નથી કે આનો અંત છે ક્યાં! થર પર હજી કેટકેટલા થરો ચડવાના છે, ગાંઠ પર હજી કેટલીયે ગાંઠો બેસવાની છે કોણ જાણે! આવા બધા જ પ્રશ્નોના ઉત્તરો હતા પેલા ઝાડના પાનેપાનામાં.'

'એમ કે? શા જવાબો હતા કહે તો ખરો.'

'તે કહે છે, પ્રાણ વગરનું જે હોય તે માત્ર સ્તૂપ જ છે, માત્ર બોજો. પ્રાણનો સ્પર્શ થતાંવેંત ઉપકરણો ઉપકરણમાં આપમેળે જ સમાઈ જાય છે અને તેમનું એક અખંડ એવું સુંદર રૂપ બને છે. તે જ સુંદર વિલસે છે આમ વનવિહારી થઈને અને એની જ વાંસળી વાગી રહી છે પેલા વડની છાયાછાયામાંથી.'

૫

તે હતી કોઈક સમયની કોઈ એક ઉત્તર રાત્ર.

પ્રાણ પોતાની સુપ્તિ-શય્યા છોડી આ નિશ્ચેષ્ટ જગતના વિશાળ મેદાનમાં અજ્ઞાતની શોધમાં પહેલવહેલો નીકળ્યો હતો.

હજી સુધી એનું શરીર નહોતું થયું ક્લાન્ત ને નહોતી એના મનને કાંઈ ચિંતા. એના રાજપુત્રના વેશ પર નહોતી ચઢી ધૂળ કે નહોતાં પડચાં કાણાં.

આજની આ આષાઢી સવારે, તે જ અક્લાન્ત, નિશ્ચિન્ત, અમ્લાન પ્રાણનું દર્શન થયું, પેલા વડના ઝાડમાં. પોતાની શાખા ડોલાવતાં તેણે કહ્યું, 'નમસ્કાર.'

મેં કહ્યું, 'સખે રાજપુત્ર! મરુદૈત્ય સાથેની તારી લડાઈ કેવીક ચાલે છે કહે તો ખરો.' [મરુભૂમિ=નિષ્પ્રાણ રણ, વનસ્પતિવિહોણી રેતી]

તેણે કહ્યું, 'ઉત્તમ ચાલે છે. એક વાર ચારેકોર બરાબર નીરખીને જુઓ ને.'

નિહાળીને જોયું — ઉત્તર તરફનું મેદાન તૃણથી ઢંકાઈ ગયું છે. પૂર્વ તરફનું ખેતર અંકુરોથી પ્રફુલ્લિત છે. દક્ષિણ તરફના તળાવને તીરે તીરે તાડના ઝાડની હારની હાર ફેલાયેલી છે, ને પશ્ચિમ તરફનો ભાગ શાલ, તાડ અને મહુડાથી અને આંબા, જામફળ અને ખજૂરીથી એટલો તો ભરાયો છે કે દિગંતનું મોઢું જોવાની પણ મુશ્કેલી.

હું બોલ્યો, 'ધન્ય છે રાજપુત્ર તને. તું કોમળ છે તેમ જ કિશોર પણ છે, અને દૈત્ય જેટલો પ્રવીણ તેટલો કઠોર પણ છે; તારી મૂર્તિ નાની, તારું ભાતું નાનું, તારાં બાણ

પણ નાનાં અને તે [મરુદૈત્ય] તો કેવો પ્રચંડ; તેનું બખતર પણ જાડું અને તેની ગદા પણ ઠીક ઠીક ભારે અને નક્કર. તોયે તારી જ ધજા સર્વત્ર ફરફરતી જણાય છે. દૈત્યની પીઠ પર તેં પોતાનો પગ મજબૂત રોપ્યો છે. પાષાણ તારી આગળ નરમ પડે છે, અને ધૂળે તો જાણે તને કાયમની શરણચિઠ્ઠી લખી આપી છે.'

વડ કહે, 'તેં આટઆટલો સમારોહ જોયો ક્યાં?'

મેં કહ્યું, 'તારી લડાઈ એટલે જ શાન્તિ, તારું સતત કર્મ તે જ વિશ્રાન્તિ. તારો વિજય દેખાય છે નમ્રતાની મૂર્તિમાં. અને તેથી જ તો તારી છાયા નીચે સાધકો આવીને બેસે છે, તારો તે સરળ સહજ અને સહેલો યુદ્ધ-જયનો મંત્ર શીખવા અને તેટલી જ સહજ અધિકારની સંધિ જાણી લેવા માટે. પ્રાણ, આ બધું કઈ રીતે કરતો આવ્યો છે તેનું શિક્ષણ આપનારી પાઠશાળા તેં અરણ્યે અરણ્યે ઉઘાડી છે. અને તેથી જ જેઓ ક્લાન્ત છે, તેઓ તારી છાયા શોધે છે; જેઓ આર્ત છે, તેઓ તારી વાણી સાંભળવા આવે છે.'

મારાં આ બધાં વખાણ સાંભળી વડના અંતરમાંનો પુરુષ ઘણો જ ખુશ થયો, અને બોલ્યો, 'હું તો મરુદૈત્ય સાથે લડાઈ કરવા માટે નીકળ્યો છું, પણ મારો એક નાનો ભાઈ પણ કોઈ એક લડાઈની ચડાઈ પર ક્યાંક નીકળી ગયો છે. તેની આજ સુધી મને કાંઈ જ ખબર મળી નથી. થોડા વખત પહેલાં શું તું એની જ વાત કરતો હતો?'

'હા, તેને જ અમે 'મન' નામ આપ્યું છે.'

'તે મારા કરતાં વધારે ચંચળ વૃત્તિનો છે. કેમે કરી એને કશાયમાં સંતોષ થતો જ નથી. એ 'ચંચળ'ના કાંઈ સમાચાર તું મને આપી શકીશ?'

મેં કહ્યું, 'કેમ નહીં, કાંઈક તો આપી જ શકીશ. તારી લડાઈ ચાલે છે જીવવા માટે, તેની લડાઈ ચાલે છે મેળવવા માટે; અને જરા દૂર બીજી એક લડાઈ ચાલે છે તે આપી દેવા માટે. તારી લડાઈ છે પ્રાણહીન — સ્થાવર વિરુદ્ધ, તેની લડાઈ જંગમ ધૂંસરી સામે અને બીજી એક લડાઈ છે પરિગ્રહ – સંચય વિરુદ્ધ. તે સિવાય લડાઈઓ તો ગૂંચવાડાભરેલી થતી જ જાય છે. જે આ વ્યૂહમાં ઘૂસે છે તેને એ વ્યૂહનો ભેદ કરીને બહાર આવવાનો માર્ગ જ સાંપડતો નથી. હાર અને જીતની ખબર જ ન પડતી હોવાથી જીવ વ્યાકુળ થાય છે. અને આવી દ્વિધા પરિસ્થિતિમાં તારી એ લીલી ધજા યોદ્ધાને આશ્વાસનરૂપ થાય છે અને કહે છે, "જય હો, પ્રાણનો જય હો." આ ગીતની તાન એકસરખી ઊંચી થતી જાય છે. કયા સપ્તકમાંથી કયા સપ્તકમાં ચડે છે તે કાંઈ જ સમજાતું નથી. એવા સ્વરસંકટ વખતે તારો તંબૂરો આવા સાદા સરળ સૂરો છેડે છે, "ભય નથી, ભય નથી." અને પાછો કહે છે, "આ જ છે ખરો આદિ સૂર — આદિમ પ્રાણનો સૂર મેં મેળવી રાખ્યો છે. બધા જ ઉન્મત્ત આલાપ આ જ સૂરમાંથી સુંદરના ધ્રુપદમાં, આનંદ-ગાને આવી મળે છે. અને આવી રીતે સર્વ મળવાનું અને સર્વ આપવાનું ફૂલની જેમ ફૂલશે અને ફળની જેમ ફલિત થશે."'

નિરૂપણ — પ્રાણ-મન

હાથપગ ચલાવી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે માણસ ભેજું ચલાવે છે, કલ્પના ચલાવે છે, આકાશમાં પાંખ ફફડાવવાની શક્યતા ન હોય એટલે માણસ કલ્પનાના આકાશમાં ઉડ્ડયન કરે છે. સમુદ્રમાં ડૂબકી મારીને મોતી કાઢી શકાય એમ ન હોય ત્યારે ચિંતનમાં ડૂબકી મારી એ તત્ત્વ-મૌક્તિકો બહાર કાઢે છે. પ્રવાસ કરવાની મનાઈ હોય ત્યારે કેવળ સ્મરણ દ્વારા ત્રિખંડની યાત્રા કરી આવે છે. રવિબાબુ માંદા પડી પથારીવશ થાય એટલે તત્ત્વ-ચિંતનમાં નિમજ્જન કરે છે. ભૌતિક તત્ત્વજ્ઞાન, ગૂઢ મનોવ્યાપાર, તેમ જ સાધકોના આદર્શ વિહારના વાતાવરણમાં તેઓ વિચરવા લાગે છે.

આવા વિહાર માટે માંદા જ પડવું જોઈએ એવું નથી. પગ વાપર્યા વગર પ્રવાસ કરવાની સગવડ માણસ પાસે છે. જ્યારે તે વાહનમાં બેસે છે અથવા જહાજ પર ચડે છે, ત્યારે તુરગ-ગતિ કરતાંયે વધારે વેગથી જતો હોય તોયે તેને પગ રહી ગયા જેવું લાગે છે. શરીરનો વેગ થંભે એટલે મનનો વેગ વધે છે. જાણે વાહનની ગતિ માથામાં જ ઘૂસતી ન હોય. આવા જ કારણને લીધે રવિબાબુએ પશ્ચિમ યાત્રીર ડાયરી લખી કાઢી છે. કોઈ કોઈ વાર એ અટકી પડે એટલે તેઓ વાર્તાઓ પણ લખે છે. મને લાગે છે કે આવા પ્રસંગોએ લખેલી વાર્તાઓમાં પણ ઉપર કહેલું વાતાવરણ જણાઈ આવવું જોઈએ.

રવિબાબુ કહે છે, સમુદ્રનું પાણી અશાંત હોય ત્યારે તેના પૃષ્ઠભાગ પર મોજાંઓ ઊઠે છે, અરીસા જેવા તેના પારદર્શક ચહેરા પર કરચલીઓ પડે છે અને પછી ઉપર ઉપરના તોફાનની અંદર કઈ જાતની શાન્ત ગંભીર પરિસ્થિતિ છે એનો મુદ્દલ ખ્યાલ સરખો આવતો નથી. તે જ પાણી જ્યારે શાંત હોય છે ત્યારે ઉપરનાં, મધ્યનાં, નીચેનાં અને તળિયાનાં — બધાં જ ઊંડાણો પારદર્શક બને છે અને ઇતિહાસના બધા જ યુગો એકસામટા પ્રગટ થાય અથવા સીધા બોગદાની ભીંતો આ છેડેથી તે પેલા છેડા સુધી

એકદમ જ સપાટ થયેલી દેખાય, તે પ્રમાણે જ મનોવ્યાપારનું અને સૃષ્ટિવ્યાપારનું પણ એકસામટું દર્શન થાય છે.

તેમના ઘર પાસે એક પુરાણપુરુષ ઊભો છે. લોકો તેને અશ્વત્થ કહે છે. કવિ તેને પ્રાણનો આદ્ય અને સનાતન અવતાર માને છે. તે પ્રાણદેવતા સાથે કવિની મનોદેવતા વાત કરવા લાગી. બન્નેની ભૂમિકાઓ અલગ અલગ. ચિત્રને જેમ મૂર્તિનું ઊંડાણ સમજાતું નથી, મૂર્તિમાં જે રીતે સજીવ વ્યક્તિનું ચૈતન્ય ઊભરાતું નથી, કેવળ સચેતનને જે રીતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર દુર્લભ હોય છે, તે જ જાતનો આ અ-સમ-સહયોગ હતો. કવિએ એમાંથી એક સુંદર અને બોધપ્રદ રૂપકકથા નિર્માણ કરી છે. કથા કહેવા કરતાં વાર્તાલાપ અથવા પ્રસંગ જ કહેવો જોઈએ.

પ્રાણને અસ્તિત્વનો, વિસ્તારનો અને અહં-પ્રત્યયનો આનંદ હોય છે. ચંચળ મન આથી આગળ જાય છે. તેને બધું જ સમજી લેવું છે. પ્રત્યેક વસ્તુ પર પોતાનો અધિકાર જમાવવો છે, પ્રયોગ કરી જોવો છે. તોડવા-ઘડવાની ભાંજઘડ કર્યા વિના તેની ક્ષણ પણ જતી નથી. દીવાનખાનામાં બાળકોના કોલાહલને લીધે દાદીમાની વાત સાંભળવી જેમ અઘરી હોય છે, તેમ જ મનના આ ઉતાવળાપણાને લીધે, ખટપટને લીધે, અને નકામી પંચાતને લીધે પ્રાણની સાર્વભૌમ ક્રિયા ધ્યાનમાં આવતી જ નથી.

માણસનું મન ઉદ્વિગ્ન થયું હોય, નિરાશાથી ઘેરાયું હોય અને જીવન-પરાઙ્મુખ થયું હોય તોયે માણસ આત્મહત્યા કેમ કરતો નથી એનું કારણ એટલું જ કે મનનો વ્યાપાર તો જીવનસાગરના પૃષ્ઠભાગ પરના વાદળા જેવો જ છે. તે જ સાગરની અંદર ઊંડાણમાં પ્રાણ પોતાના સનાતન સંતોષ સાથે આનંદે છે. તે જ્યાં સુધી ડગે નહીં ત્યાં સુધી આત્મહત્યાનો સંકલ્પ મનમાં ને મનમાં જ રહેવાનો.

પ્રાણની મુખ્ય ક્રિયા છે એનો સ્વાશ્રય. માણસ મરે તો એને ઊંચકવા ચાર માણસો જોઈએ, કારણ તેનો દેહ અર્થાત્ મડદું

એક ભાર જ છે. પણ તે જ શરીર જીવતું હોય ત્યારે તે પોતાને સાચવે છે, એટલું જ નહીં પણ બહુ જ સહેલાઈથી કૂદકા પણ મારે છે; બીજાનો બોજો પણ ઊંચકી શકે છે અને કર્તવ્યનિષ્ઠાનો આત્મવિશ્વાસ વધે એટલે નૃત્ય દ્વારા પ્રાણાનંદ પણ કલાત્મક રીતે પ્રગટ કરે છે. હાથીને કદી દોડતો જોયો છે? તેના પગને તેના શરીરનો ભાર જરાયે લાગતો નથી. નાનાં બાળકો જે આનંદથી કૂદે છે તે જ આનંદ હાથીના દોડવામાં દેખાઈ આવે છે. સાચે જ પ્રાણ સ્વાશ્રયી છે. તે પ્રાણ નીકળી જાય એટલે પાછળ રહેનારું શરીર 'સર્વંસહા' ભૂમિને પણ ભારરૂપ થઈ જાય છે.

રવિબાબુને પ્રાણ અને મન આ બે તત્ત્વોની જ વાત કરવાની હતી. તેમાં પણ તેમને ખબર હતી કે પ્રાણ માટે મન એ અજ્ઞેય વસ્તુ છે. પ્રાણનો એ નાનો ભાઈ અતિશય ચંચલ, સદા અસ્વસ્થ અને સંતોષથી વિમુખ. તેના આંતરિક જગતને પ્રાણ શી રીતે ઓળખે? અને તેથી જ રવિબાબુએ પ્રાણ અને મન બન્નેથી પેલી પાર ત્રીજા આત્મતત્ત્વનો માત્ર અછડતો ઉલ્લેખ કરીને છોડી દીધો છે. પ્રાણનો આનંદ હોવામાં છે, મનનો આનંદ મેળવવામાં છે અને આત્માનો આનંદ છોડવામાં, ત્યાગમાં છે (त्यक्तेन भुञ्जीथाः). ત્રણેયની આ ત્રણ નિષ્ઠા છે. ત્રીજી નિષ્ઠાનો મનનની પૂર્ણતા પૂરતો અછડતો ઉલ્લેખ કરી તેઓ વિરમ્યા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનને કલાનું રૂપ કેમ આપવું એનો સુંદર નમૂનો આ કૃતિ છે. તે માત્ર સુંદર હોય તોયે પરિપૂર્ણ હોવાની તૃપ્તિ આપતી નથી. છેવટે છેવટે તો 'ત્યાગનું કંઈક કહી દીધું છે તે વિષે તેમને ફરી એક વાર પૂછવું જોઈએ, એમની પાસેથી ફરી એકાદ કૃતિ મેળવવી જોઈએ' એવી તલાવેલી લાગે છે. એમાં જ હશે આ કૃતિની સાર્થકતા.

કૃતાર્થતા ન મળવાને કારણે જ આ સાર્થકતા ઉત્પન્ન થઈ હશે.

સ્વાગત-ગીત*

૧

તૈયારીની દોડાદોડ ચાલુ છે. એમાં નવરાશને એટલો પણ અવકાશ નથી કે બેચાર ક્ષણ કાઢી વિચાર કરે કે શેની છે આ બધી તૈયારી.

કામની આવી ભરચક ગડબડમાં પણ મેં મનને છેડતાં પૂછ્યું, 'કોઈ આવવાનું છે શું?'

મને કહ્યું, 'થોભ, થોભ. મારે જગાનો કબજો લેવો છે. ઘરો, ઝરૂખા, હવેલીઓ, માળાઓ બાંધવા છે. એવે વખતે અમથા અમથા સવાલોથી મને સતાવ નહીં.'

ફરી હું ગુપચુપ કામે લાગ્યો. વિચાર આવે છે કે જગાનો કબજો મળશે, રાચરચીલું એકઠું કરવાનું પૂરું થશે, ઘર, ઝરૂખા, માળિયાં બાંધવાનાં પણ બાકી રહેશે નહીં, ત્યારે કદાચ મને છેવટનો ઉત્તર મળશે.

જગા તો બરાબર વધતી જ જાય છે, સરસામાનની પણ ઊણપ નથી દેખાતી. ઇમારતના સાત માળ પૂરા પણ થયા. ત્યારે મેં કહ્યું, 'હવે તો મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપોને.'

મન કહે, 'થોભ રે ભાઈ. મને વખત જ નથી.'

મેં કહ્યું, 'કેમ? હજી જગા જોઈએ? કે હજી ઘરો જોઈએ? કે હજી વધારે રાચરચીલું જોઈએ?'

---

* બંગાળી ભાષામાં સ્વાગત-ગીતોને 'આગમની' કહે છે.

મન કહે, 'હા જોઈએ, જોઈએ.'
મેં કહ્યું, 'હજી પૂરતું થયું નથી કે શું?'
મન કહે, 'એટલામાં શી રીતે માય?'
મેં પૂછ્યું, 'શું માવાનું, કોણે માવાનું?'
મન કહે, 'તે વિષે પછી વાત કરીશું.'

તોયે મેં ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો જ, 'તે ખૂબ જ મોટો હશે નહીં?'

મન કહે, 'ખરે જ ખૂબ મોટો છે એ.'

આટલી મોટી જગા, આટલી મોટી હવેલી, તોયે બસ નહીં થાય એને માટે, કહેતો કહેતો ફરી પ્રયત્નપૂર્વક કામે લાગ્યો. દિવસે જમવાનું બંધ, રાતની ઊંઘ બંધ. જે જોય તે વાહવાહ કરે અને કહે, 'સાચે જ ખરો મહેનતુ છે આ!'

કોઈક વાર, કોણ જાણે શાથી, શંકા આવે કે આ મન અસલ વાતનો જવાબ જ જાણતું નહીં હોય. અને તેથી જ કામનું નામ આગળ કરી ઉત્તર આપવાનું ટાળે છે. કોક વાર વચમાં વચમાં ઇચ્છા થાય છે કે કામકાજ બંધ કરીને કાન દઈને સાંભળું કે રસ્તા પરથી કોઈ આવતું તો નથી ને? એમ પણ થાય છે કે હવે ઘર, હવેલી, માળિયાની ખટપટમાં ન પડતાં ઘરમાં દીવો કરું, અને રાચરચીલાની સારસંભાળ કરતાં બેસવાને બદલે ફૂલો ખીલે તે પહેલાં જ એકાદ માળા ગૂંથી રાખું.

પણ ધીરજ કાંઈ રહેતી નથી. કેમ કે મારો મુખ્ય કારભારી છે મારું મન. તે રાત ને દિવસ એકસરખું પોતાનું ત્રાજવું અને ગજ લઈને વજનના માપે અને ગજને માપે

બધી વસ્તુની પારખ કરે છે અને સતત બબડે છે, 'હજી વધારે ન મળે તો ચાલશે નહીં.'

'કેમ નહીં ચાલે?'

'તે ઘણો ઘણો મોટો છે, તેથી.'

'છે કોણ આ ઘણો ઘણો મોટો?'

બસ સાવ ચૂપ. એક અક્ષર પણ નહીં.

જ્યારે હું તેને પકડી જ બેસું છું ને કહું છું, 'આવી ટાળાટાળી કરીને ચાલવાનું નથી, કાંઈક તો ઉત્તર આપવો જ પડશે.'

ત્યારે એ ચિડાઈને કહે છે, 'ઉત્તર આપવો જ જોઈએ, આપવો જ જોઈએ એટલે શું? જેનું ઠામઠેકાણું નથી, જેની કોઈ ખબર મળતી નથી, જેનો અર્થ સમજવો જ મુશ્કેલ, એવાની વાત આગળ કરી તું મારાં કામોને ખોળંભે નાખે છે. પણ હવે આ મારી બાજુ તો જો. મોટાં મોટાં પ્રકરણો, મોટી મોટી લડાઈઓ, ટંટાઓ, લાઠી, બરછી, ભાલા, સિપાઈ સિપાઈડાથી મોહોલ્લો કેવો ભરાઈ ગયો છે; મિસ્ત્રી-મજૂરોથી, ઈંટચૂનાથી, લાકડાં વગેરેથી જગા એવી તો ભરાઈ છે કે પગ મૂકવા પૂરતી પણ જગા રહી નથી. બધું કેવું સાવ સ્પષ્ટ છે. એમાં નથી અંદાજને માટે સ્થાન કે ઇશારાને માર્ગ. પછી આટલા બધા તરફ દુર્લક્ષ કરીને વારંવાર તેને તે જ પ્રશ્ન શા માટે?'

આ બધું સાંભળું ત્યારે લાગે છે કે 'મન જ ખરું ડાહ્યું, હું જ હઈશ મૂરખ.' ફરી ટોપલા ભરી ભરીને ઈંટો આણું છું અને રેતી-ચૂનો મેળવતો બેસું છું.

૨

આમ જ દિવસો ગયા. અને મારી જમીન વગેરે ક્ષિતિજની પણ પેલી પાર ગયું. ઇમારતનો પાંચમો માળ પૂરો થઈ છઠ્ઠા માળની ટીપણી ચાલી છે. આ સમયે એક દિવસ વરસાદનાં વાદળાં ઓસર્યાં — પાતળાં થયાં, કાળાં વાદળ સફેદ થયાં, કૈલાસના શિખર પરથી ભૈરવના સૂરમાં રજાનો મોકળો પવન વાવા લાગ્યો; માનસ સરોવરના પદ્મગંધે દિવસરાતનાં ઘડી અને પ્રહરોને મધુમાખોની જેમ મત્ત કરી મૂક્યાં. ઉપર દૃષ્ટિ જતાં જ જણાય કે મારી આ છ માળની ઇમારતનું ઉદ્ધત રાચરચીલું જોઈ આકાશ જાણે હસે છે.

હું તો સાવ વ્યાકુળ થઈ ગયો અને જે દેખાય તેને પૂછવા લાગ્યો, ‘ અહો, આજે કઈ પવન-દેવડી પર નગારાં વાગે છે, કહો જોઈએ. ’

તે લોકો કહે, ‘ ચલો ચલો, અમને કામો છે. ’

માથાની આસપાસ કુંદકળીની માળા બાંધી કોઈ ગાંડો રસ્તાની બાજુએ એક ઝાડના થડને ટેકી ચૂપચાપ બેઠો હતો. તે બોલ્યો, ‘ આગમનીનો સ્વર આવી પહોંચ્યો છે. ’

હું શું સમજ્યો કોણ જાણે, બોલી ગયો, ‘ તો તો હવે વાર નથી. ’

તે હસીને બોલ્યો, ‘ ના. આવ્યા જ સમજો. ’

તરત જ ખાતાવહી વિભાગમાં જઈ મેં મનને કહ્યું, ‘ હવે કામ બંધ કરો. ’

મન કહે, ‘ આ શું ભળતું જ, લોક આળસુ કહેશેને ! ’

મેં કહ્યું, ' કહેવા દે.'

મન કહે, ' તને થયું છે શું? કાંઈક સમાચાર મળ્યા લાગે છે.'

મેં કહ્યું, ' હા, ખબર આવી છે.'

' શેની ખબર?'

પંચાત પડી. સ્પષ્ટ કાંઈ કહેવાય નહીં, પણ ખબર આવી છે ખરી. માનસ સરોવરના કાંઠેથી પ્રકાશની વાટે હંસોના ટોળેટોળાં આવી પહોંચ્યાં.

મન માથું હલાવીને બોલ્યું, ' પણ છે ક્યાં તે વિરાટ રથનું શિખર અને તેનો જંગી સમારોહ? કાંઈ જ દેખાતું નથી કે સંભળાતુંયે નથી.'

જોતજોતામાં આકાશને જાણે કોઈએ પારસમણિનો સ્પર્શ કર્યો. સુવર્ણ-પ્રકાશથી ચારે દિશા ઝળહળી ઊઠી. ક્યાંકથી અવાજ આવ્યો — ' દૂત આવ્યો છે.'

મેં જમીન પર માથું ટેકવી દૂતને ઉદ્દેશી પૂછ્યું, ' આવ્યા કે?'

ચારે તરફથી અવાજ ઉઠ્યો — ' હા, આવ્યા છે.'

મન ગભરાઈને બોલ્યું, ' શું કરવું હવે? મારા છ માળના મકાનની તો જેમતેમ ટીપણી ચાલે છે, અને સાજસરંજામ તો હજી આવી પહોંચ્યો જ નથી.'

ઉત્તર મળ્યો, ' અરે તોડો, ફોડો, ફોડો તમારી છ માળની ઇમારત. ઉધ્વસ્ત કરો.'

મન કહે, ' શા માટે?'

ઉત્તર મળ્યો, 'આજે આગમનનો દિવસ છે. તમારી ઇમારત તો છાતી ફુલાવીને રસ્તો રોકીને બેઠી છે.'

મન આશ્ચર્યચકિત થયું.

ફરી અવાજ નીકળ્યો, 'ફેંકી દો તમારો બધો સાજ-સરંજામ.'

મન કહે, 'કેમ?'

'તમારા આ સરંજામે ભીડ કરીને બધી જ જગા રોકી દીધી છે.'

બેર. કામના દિવસોમાં બેઠા બેઠા છ માળની ઇમારત ઊભી કરી. હવે છૂટીના દિવસોમાં એક એક કરીને છએ છ માળ ધૂળમાં મેળવી દેવા પડે છે. કામના દિવસોમાં હાટબજારેથી સરસામાન આણી એકઠો કર્યો; હવે છુટ્ટીના દિવસોમાં તે બધાને જ રજા આપવી પડે છે.

પણ છે ક્યાં તે વિરાટ રથનું શિખર અને તેનો તે જંગી સમારોહ?

મને ચારે તરફ નીરખીને જોયું.

શું દેખાયું હશે એને?

શરદ-પ્રભાત-સમયનો શુક્રતારો.

માત્ર એટલું જ?

હા, એટલું જ. વળી તેને દેખાયાં પારિજાતના વનમાંનાં પારિજાતનાં ફૂલો.

માત્ર એટલું જ?

હા, એટલું જ; અને તેને દેખાયું ચોટલી ઉડાડતું ફરનારું દોયલ પક્ષી.

અને બીજું શું?

એક બાળક. તે ખડખડ હસતું નાચતું માની સોડ છોડીને બહારના પ્રકાશમાં દોડતું દોડતું નીકળી આવ્યું.

તું આગમન આગમન કરી જે કાંઈ કહેતો હતો તે આને જ વિષે કે?

હા, આને માટે તો દરરોજ શરણાઈ વાગે છે, પરોઢિયું ઊજળે છે.

આને માટે શું આટલી મોટી જગા જોઈતી હતી?

હા હા, તારા આ રાજા માટે જોઈએ સાત માળની ઇમારત, તારા પ્રભુ માટે જોઈએ ઘર ભરીને સાજ-સરંજામ. પણ આને માટે છે આ આખું આકાશ, આખી પૃથિવી.

અને પેલો વિરાટ?

તે તો અંદર જ, આનામાં જ સમાયેલો છે.

ત્યારે આ બાળક તમને શું વરદાન આપશે?

તે પોતે જ તો વિધાતાનું વરદાન બનીને આવ્યું છે. આખા જગતની આશા બનીને, અભય બનીને, આનંદ બનીને આવ્યું છે. એના ન દેખાતા ભાતામાં છુપાયેલું છે બ્રહ્માસ્ત્ર; એના હૃદયમાં સંતાઈ છે અમોઘ શક્તિ.

મને મન પૂછવા લાગ્યું, 'અરે ઓ કવિ, કાંઈ જોવા મળ્યું કે? કાંઈ ઊમગ્યું?'

મેં કહ્યું, 'તેથી જ તો લીધી છે ને છુટ્ટી. આટલા દિવસ વખત જ ન હતો. તેથી જ આજ સુધી જોઈ પણ શક્યો નહોતો અને સમજીયે શક્યો ન હતો!'

નિરૂપણ — आगमनी

રવિબાબુએ જીવનદેવતાની ઉપાસના કરી. ઘણાં વર્ષો કરી. આયુષ્યભર કરી. તેને લીધે એમને જીવનદેવતાનાં અનેકવિધ દર્શન મળ્યાં. જે રીતે નરસિંહ મહેતાને શ્રીકૃષ્ણનો રાસ એક રાત્ર જોવા મળ્યો અને તે રાસલીલાનું વર્ણન અને માહાત્મ્ય તે જન્મભર ગાતા રહ્યા તે જ રીતે રવિબાબુએ પોતાનાં અસંખ્ય ગીતોમાં, અનેક નાટકોમાં, કેટલીક ખાસ રૂપક-કથાઓમાં અને પોતાનાં ઉદ્બોધક પ્રવચનોમાં પોતાની એ આરાધ્ય દેવતાનું અનેક રીતે વર્ણન કર્યું છે.

ઉપનિષદ કાળના ઋષિઓને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાંવેંત તેઓ લોકોને કહેતા ફર્યા – હે લોકો, તમે જેની ઉપાસના કરો છો તે યથાર્થ પરબ્રહ્મ નથી; તે કેવું છે તે હું કહું છું, કારણ તેને મેં જાણ્યું છે.

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं यदिदं अुपासते । वेदाहमेतम् पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्ण तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यते अयनाय ॥ ' તે જ રીતે રવિબાબુ જગતનાં જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોને અને સંસ્કૃતિઓને તાર સ્વરે કહે છે કે, બાપલા, તમારો રસ્તો ખોટો છે. તમારું જીવનદર્શન અયથાર્થ છે. તમને લાગે છે તેટલું જીવન જટિલ નથી. કુટિલ તો નથી જ નથી. તમે આડે રસ્તે જઈ પોતાની સાધના કઠણ કરી છે. તેથી જ તમને લાગે છે કે જીવનદેવતા પણ ગૂઢ છે. તમારી ઉપાસનાથી જીવનદેવતા પ્રસન્ન તો ન જ થઈ, પણ તેની ઘણી કોચવણ થઈ ખરી.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને વિશ્વવિજયી થતી જોઈ દુનિયાની આંખો અંજાઈ. પશ્ચિમનું તો માથું જ ફર્યું. એ વખતે જે મોટું દેખાય છે તે સર્વ પોકળપોલું છે, જે જોર દેખાય છે તે દારૂના નશા જેવું છે એવું દુનિયાને કહેવાની હિંમત જે થોડા મહાત્માઓએ કરી તેમાંના જ રવિબાબુ છે. मुक्त-धारा, रक्तकरबी વગેર એમનાં નાટકો તો આ સંદેશો આપે જ છે, પણ તેમનાં કેટલાંય પ્રવચનો આ જ

વાત પ્રત્યક્ષ કહે છે. ગીતાંજલિ, નૈવેદ્ય વગેરે કવિતાસંગ્રહોમાં પણ આ જ ભાવનાં અનેક ગીતો મળે છે.

'આગમની' એ રૂપકાત્મક સંભાષણનો ભાવાર્થ ઉપર કહેલા સાહિત્યના પરિશીલન પછી સહેજે ધ્યાનમાં આવે છે. અહીં કવિએ પોતાને પોતાના અથવા માનવજાતિના મનથી જુદા કલ્પ્યા છે. મન ભૌતિક સંસ્કૃતિ વધારવા પાછળ પડયું છે. શક્તિ વધારો, સંપત્તિ વિસ્તાર વધારો, ઇમારતની ઊંચાઈ વધારો, અંદરનો સરંજામ વધારો, વધાર્યા જ કરો. વધારવાને કશી જ મર્યાદા રાખશો નહીં.

પણ આ બધું શા માટે એવું જો એને પૂછીએ તો તેનો ઉત્તર શો હોય તે પૂછશો નહીં. પશ્ચિમના લોકોનું એ અર્થ-શાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ બધાં શાસ્ત્રો વધાર્યાં, વિજ્ઞાનની મદદથી પ્રકૃતિ-વિજય સાધ્યો. પણ આટલો મોટો દિગ્વિજય મેળવીને પણ આ બધું શા માટે એનો માત્ર તેમણે સંતોષકારક વિચાર કર્યો નહીં.

કોક કોક વાર શંકા આવે છે કે આ સંસ્કૃતિને જીવન-રહસ્ય સમજાયું જ નથી. પણ તેનો પ્રચંડ વ્યાપ, તેનું સામર્થ્ય અને તેની બાહોશી બધું જોઈ કોક વાર લાગે છે કે આપણે જ મૂર્ખ, એટલે આપણને આ બધું ગમતું નથી. આટલી મોટી તૈયારી, આટલી મોટી પ્રચંડ તૈયારી; આ બધું વ્યર્થ શી રીતે હોય? પણ જે વાત વિજ્ઞાનને સમજાતી નથી, તત્વજ્ઞાનને ઊમગતી નથી તે ગૂઢતાના ઊંડાણ સુધી પહોંચનારા કવિને ઝાંખુ ઝાંખું પણ આપોઆપ સમજાય છે. કવિએ મનની તાબેદારી સ્વીકારી હોવાથી મન કહે તેવી વેઠ તે કરતા રહ્યા પણ મનની શંકાને અને એક અજ્ઞાત શ્રદ્ધાને તેણે મરવા દીધી નહીં. છેવટે રાતનું પરોઢ થયું. આગમનીનાં ગીતો સંભળાવા લાગ્યાં. નવજીવનનું પ્રભાત થયું અને તેમાંથી નીકળ્યું શું? આકાશમાં શુક્રનો તારો, પૃથ્વીના પેટમાંથી એક નાનકડું ફૂલ, આ

બન્ને વચ્ચે આવજા કરતું એક ઉત્સાહમૂર્તિ પતંગિયું અને આ બધા સાથે પોતાનો અભેદ અનુભવનારું રમતિયાળ બાળક.

બધાંને જ આશ્ચર્ય થયું કે આટલી બધી તૈયારી અને એમાંથી સાવ સામાન્ય નિત્યપરિચિત અવતાર! વીજળી ગાજી નહીં, ભૂકંપ થયો નહીં, ધૂમકેતુ ફેલાયો નહીં, આકાશપાતાળ એક થયું નહીં. પોહ ફૂટતો હતો તેમ જ ફૂટ્યો. ફૂલ ફૂલતાં હતાં તેમ જ ફૂલ્યાં. બાતમીદાર પતંગિયાંઓએ હમેશની રીતે બધાંની મુલાકાતો લીધી. તોયે અંદરથી લાગવા માંડે કે યુગપરિવર્તન થયું છે, નવા પ્રાણનો જન્મ થયો છે. અને આ બધું આજ સુધી બાંધેલી ઇમારતની મદદથી નહીં પણ તે ઇમારત વખતસર જમીનદોસ્ત કરી તેથી! આંધળી રીતે ખૂબ મોટી પૂર્વતૈયારી કરવી અને તે જ અડચણ અથવા વિઘ્ન છે એમ અંતે અનુભવવું.

આજકાલની આત્મવિમુખ, જીવનદ્રોહી, જટિલ સંસ્કૃતિ ગમે તેટલી માતી હોય તોયે છેવટે તેને આ જ થવાનું છે. અને તેને જમીનદોસ્ત કર્યા પછી જ તેના કીમતી ખાતરમાંથી જીવનદેવતાની નિત્યનૂતન સંસ્કૃતિ ફૂલવાની— ખીલવાની છે.

સ્વર્ગ-મર્ત્ય

ગીત

માટીના દીપકને લાભે માટીનો જ આશરો,
જ્યોત નીરખવા તેની કિન્તુ અપલક સાયંતારો.
થાય કદી સ્થિર જ્યોત પ્રિયાની વ્યાકુળ નજર સરીખી,
કંપે કદી તે ભય-વ્યાકુળ માતાના પ્રાણ સરીખી.
એ જ જ્યોત શ્યામલ ધરણીને હૈયે ઝગાહળ કરે,
એ જ જ્યોત પળ ચપળ હવામાં વેદનાર્ત થરથરે.
નભથી ઊતર્યો સાયંતારો આશીર્વચનો લઈ,
અમર શિખા છે વ્યાકુળ બળતા મર્ત્ય દીપકો મહીં.

ઇન્દ્ર — હે સુરગુરુ! એક વખત દૈત્યના હાથમાં અમે સ્વર્ગ ખોયું હતું. ત્યારે દેવ અને માનવ મળીને આપણે સ્વર્ગ માટે લડ્યા હતા અને સ્વર્ગને છોડાવી લાવ્યા હતા. પણ આપણા પરની આજની આ વિપત્તિ તેના કરતાં પણ વિષમ છે. અને ખૂબ જ ચિંતાનો વિષય છે.

બૃહસ્પતિ — મહેન્દ્ર, તમારા કહેવાનો અર્થ જ હું બરાબર સમજ્યો નથી. સ્વર્ગ પર એવી તે શી વિપત્તિ આવી પડી છે કે તમને એની આટલી બીક લાગે?

ઇન્દ્ર — અરે, સ્વર્ગ રહ્યું જ છે ક્યાં?

બૃહસ્પતિ — એટલે, આનો અર્થ શો છે? ત્યારે આપણે છીએ ક્યાં?

ઇન્દ્ર — આપણે આપણી ટેવને જોરે ટકી રહ્યા છીએ. સ્વર્ગ તો ક્યારે ને કેવે કેવે ક્રમે ક્ષીણ થઈ, છાયા થઈ, લુપ્ત થઈ ગયું તેની ખબરે પડી નહીં.

કાર્તિકેય — એવું શું બોલો છો, દેવરાજ? સ્વર્ગનાં બધાં જ અનુષ્ઠાન પોતાના યોગ્ય સમારોહે ચાલુ જ છે.

ઇન્દ્ર — અનુષ્ઠાનો અને સમારોહો તો ઊલટાં ઘણાં જ વધી ગયાં છે, દિવસ પૂરો થતાં જેમ સૂર્યાસ્તનો સમારોહ વધે છે ને, તે જ રીતે. ત્યાર પછી ઘોર અંધારું. આપને તો ખબર જ છે દેવસેનાપતિ! કે સ્વર્ગ એટલું તો મિથ્યા થયું છે કે તેને હવે કોઈ પણ જાતની આપત્તિનો ભય જ રહ્યો નથી. હમણાં હમણાં કેટલાયે યુગો થયા, દૈત્યોએ તેના પર ચઢાઈ જ કરી નથી તે ધ્યાનમાં રાખજો. આક્રમણ કરવા જેવું કાંઈ રહ્યું છે ખરું? પૂર્વે વચમાં વચમાં સ્વર્ગનો પરાભવેય થતો, તોયે સ્વર્ગ રહેતું. પણ જ્યારથી. . . . .

કાર્તિકેય — હવે તમારું કહેવું કાંઈક ધ્યાનમાં આવ્યું ખરું.

બૃહસ્પતિ — સ્વપ્નમાંથી જાગતાં જ જેમ સ્વપ્નું જોતા હતા એ ધ્યાનમાં આવે છે તેમ જ ઇન્દ્રની વાત સાંભળીને પણ લાગે છે કે આપણે એક માયામાં હતા જેનું ઘેન હજી પૂરેપૂરું ઊતર્યું નથી.

કાર્તિકેય — મને શું લાગે છે તે કહું? ભાતામાં બાણ છે અને એ બાણોનો બોજો પણ હું સહું છું. વળી બધું ધ્યાન બાણમાં જ લાગેલું હોવાથી એમ પણ થાય છે કે બધું યથાસ્થિત છે. તેવામાં કોઈ જાણે કહે છે, 'એક વાર તમારી આસપાસ જુઓ તો ખરા.' જોઉં છું તો બાણો છે પણ લક્ષ્ય કરવા યોગ્ય કાંઈ જ દેખાતું નથી. સ્વર્ગનું લક્ષ્ય જ ખોવાયું છે.

બૃહસ્પતિ — આવું શા સારુ થવું જોઈએ? એનું કારણ શોધવું જોઈએ.

ઇન્દ્ર — જે માટીમાંથી રસ ચૂસીને સ્વર્ગ પોતાનાં ફૂલો ખીલવતું તે જ માટી સાથેનો તેનો સંબંધ હવે છૂટી ગયો છે.

બૃહસ્પતિ — આપે કોને ઉદ્દેશીને માટી શબ્દ વાપર્યો?

ઇન્દ્ર — પૃથ્વીને. તમને યાદ હશે જ કે કોઈ કોઈ સમય મનુષ્ય સ્વર્ગમાં આવી દેવકાર્યને મદદ કરતો અને દેવો પૃથ્વી પર ઊતરી મનુષ્યના સંઘર્ષમાં અસ્ત્ર ધારણ કરતા. તે વખતે સ્વર્ગ અને મર્ત્ય બન્ને સત્યરૂપ બન્યાં હતાં. અને તેથી જ તે યુગને સત્યયુગ કહે છે. આવી પૃથ્વી સાથે જો સ્વર્ગનો સંબંધ જ ન રહે તો સ્વર્ગ માત્ર પોતાના અમૃતને જોરે જીવતું રહી શકવાનું હતું?

કાર્તિકેય — અને પૃથ્વી પણ નાશ પામવાની જ તૈયારીમાં છે ને, દેવરાજ? અને માણસ પણ માટી સાથે એટલો તો ભળી ગયો છે કે એને પોતાના પુરુષાર્થ પર વિશ્વાસ જ રહ્યો નથી. માત્ર વસ્તુઓ પર જ એ વિશ્વાસ રાખે છે. વસ્તુઓ માટે ગાંડાની જેમ મારામારી, કાપાકાપી ચલાવે છે. સ્વર્ગનું આકર્ષણ નષ્ટ થવાને લીધે હવે આત્મા પણ વસ્તુનો ભેદ કરી પ્રકાશ તરફ દોડી શકતો નથી.

બૃહસ્પતિ — પૃથ્વી સાથે સ્વર્ગનો સંબંધ ફરી સાધવો જોઈએ.

કાર્તિકેય — પણ જે માર્ગે દેવગણ પૃથ્વી પર ઊતરતા, તેનાં પગલાં પણ ઘણા દિવસથી લોપ થયાં છે. મને લાગ્યું

હતું કે સારું જ થયું. એમ પણ વિચાર આવેલો કે હવે તો સિદ્ધ થશે કે સ્વર્ગ નિરપેક્ષ છે, નિરાવલંબ છે. સ્વર્ગ પોતે પોતામાં જ સ્વયં-પૂર્ણ છે.

ઇન્દ્ર — એક કાળે બધાનું જ એવું માનવું હતું. પરંતુ હવે સમજાયું છે કે પૃથ્વીના પ્રેમથી જ સ્વર્ગ બચી શકે. નહીં તો સ્વર્ગ સુકાઈ જશે. અમૃતના અભિમાનને લીધે આ વાત આપણે ભૂલ્યા હતા, તેથી જ પૃથ્વી પર ઊતરવાના દેવોના રસ્તાનું નામનિશાને રહ્યું નથી.

કાર્તિકેય — દૈત્યના પરાભવ પછી આપણે સ્વર્ગને પાકો બંદોબસ્ત કરી, કસીને બાંધીને સુરક્ષિત રાખ્યું હતું. ત્યારથી સ્વર્ગનું ઐશ્વર્ય સ્વર્ગમાં જ સચવાવા લાગ્યું. બીજે ક્યાંય એનો ઉપયોગેય ન થાય ને તેનો ક્ષય પણ ન થાય. યુગે-યુગથી નિર્વિઘ્નપણે એની એકધારી ઉન્નતિ જ થયા કરી ખરી, પણ તેને લીધે એ બહારના બીજા બધાથી દૂર દૂર થતું ગયું. અને તેથી જ સ્વર્ગ આજે સાવ એકલું પડ્યું છે.

ઇન્દ્ર — ઉન્નતિ થાઓ કે દુર્ગતિ થાઓ, પણ જે કશાકને લીધે આપણા આસપાસનાઓથી આપણો વિચ્છેદ થાય છે તેને લીધે જ આપણામાં વ્યર્થતા આવે છે. ક્ષુદ્ર પાસેથી મહત જ્યારે ઘણું દૂર ચાલ્યું જાય છે ત્યારે તેનું મહત્ત્વ નિરર્થક બની પોતાને જ તે એક ભારરૂપ થઈ પડે છે. સ્વર્ગનો પ્રકાશ આજે પોતાના માટીના પ્રકાશથી અલગ થવાથી તેણે 'ફોસલાવનાર'નું રૂપ ધારણ કર્યું છે. લોકવસ્તીની પહોંચની બહાર જઈ તે પોતાની જ પહોંચ બહાર ગયો છે. ઓલવાઈ જવાની સજા કરતાંયે આ વધુ

ભયંકર શિક્ષા છે. દેવલોક પોતાને અતિ વિશુદ્ધ, પવિત્ર રાખવા ગયું અને પોતાના જ મરજાદીપણાના ભવ્ય કોટમાં પોતાને કેદ કરી બેઠું. તે જ દુર્ગમ કોટ તોડીને ગંગાના પ્રવાહની જેમ તેને મલિન મૃત્યુલોકમાં વહેવડાવવાથી જ તેનું બંધન દૂર થશે. તેનું સ્વાતંત્ર્યનું વેષ્ટન છિન્નભિન્ન કરવા માટે જ મારું મન આજે આમ વિચલિત થયું છે. સ્વર્ગને ઘેરાયેલું રહેવા દેવાનું યોગ્ય નહીં થાય. હે બૃહસ્પતિ, મલિનો સાથે, પતિતો સાથે અજ્ઞાની અને દુઃખીઓ સાથે એને ભળવા દેવું પડશે.

બૃહસ્પતિ — તો પછી આપનો શું કરવાનો વિચાર છે?

ઇન્દ્ર — પૃથ્વી પર જવા ધારું છું.

બૃહસ્પતિ — પણ પેલો જવાનો રસ્તો જ બંધ છે ને! તે જ તો દુઃખ છે.

ઇન્દ્ર — પણ દેવના રૂપમાં પૃથ્વી પર જવું હવે બનશે નહીં. માણસ બનીને જન્મ લેવો પડશે. નક્ષત્ર જેમ તૂટી પડી, પોતાનો આકાશનો બધો જ પ્રકાશ આકાશમાં જ ઓલવી દઈ, માટી બનીને માટીને આલિંગવા જાય છે, તેમ જ હુંયે પૃથ્વી પર જઈશ.

બૃહસ્પતિ — આપને જન્મ લેવા યોગ્ય વંશ પૃથ્વી પર છે ખરો?

કાર્તિકેય — વૈશ્ય આજકાલ રાજા થયો છે, વૈશ્યની સેવામાં રહી ક્ષત્રિય લડાઈ કરે છે અને બ્રાહ્મણે વૈશ્યનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું છે.

ઇન્દ્ર — જન્મ ક્યાં લેવો એ શું મારી ઇચ્છાને આધીન છે? જ્યાંનું આકર્ષણ મને ખેંચી લેશે ત્યાં જ મારું સ્થાન હશે.

બૃહસ્પતિ — હું ઇન્દ્ર હતો એનું ભાન —

ઇન્દ્ર — એ ભાનને મારી નાખી મર્ત્યવાસી થઈને પછી જ મર્ત્યની સાધના કરી શકીશ.

કાર્તિકેય — આટલા દિવસ અમે પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ સાવ ભૂલ્યા જ હતા. આજે આપની વાતો સાંભળી એકાએક મન કેવું વ્યાકુળ થઈ ગયું છે. એ તન્વી શ્યામા ધરણી સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત દ્વારા કેટલી અધીરી આંખોએ જુએ છે, સ્વર્ગ તરફ. તે ભીરુનો ભય નષ્ટ કરવામાં હશે કેટલો આનંદ! એ વ્યથિતાના મનમાં આશાનો સંચાર કરવામાં કેટલું છે ગૌરવ! તે ચંદ્રકાન્તમણિ-કિરીટિની નીલામ્બરી-સુન્દરી કેમ કરીને ભૂલી ગઈ કે પોતે તો રાણી છે. તેને ફરી ભાન કરાવી આપવું જોઈએ કે તે દેવોની આરાધનાનું સ્થાન છે. સ્વર્ગની તે ચિરદયિતા છે.

ઇન્દ્ર — હું ત્યાં જઈને ત્યાંના મલયાનિલ દ્વારા આ વાત વહેતી મૂકવા માગું છું કે તેના વિરહને લીધે જ સ્વર્ગના અમૃતમાં સ્વાદ રહ્યો નથી, અને નન્દનવનનું પારિજાત મ્લાન થયું છે. એને ઢાંકી રહેલો સમુદ્ર જાણે સ્વર્ગનાં આંસુ જ. તેમના વિચ્છેદના ક્રંદનને તેણે જ તો અનંત કરી મૂક્યું છે.

કાર્તિકેય — દેવરાજની અનુમતિ હોય તો અમે પણ પૃથ્વી પર જવા માગીએ છીએ.

બૃહસ્પતિ — ત્યાંના મૃત્યુના અવગુંઠનમાંની અમૃતની જ્યોતિને એક વાર જોઈ આવવાનું મન છે.

કાર્તિકેય — વૈકુંઠની લક્ષ્મીએ પોતાના માટીના ઘરમાં નિત્યનૂતન લીલાનો જે વિસ્તાર કર્યો છે તેના રસથી અમે શા માટે વંચિત રહીએ? મને પણ લાગે છે કે પૃથ્વીને મારી જરૂર છે. હું ત્યાં નથી એ જોઈને જ માણસ નિર્લજ્જ થઈને સ્વાર્થ માટે લડાઈઓ લડે છે, ધર્મ માટે નહીં.

બૃહસ્પતિ — અને હું નથી તેથી જ તો માણસ વ્યવહાર માટે જ્ઞાનની સાધના કરે છે, મુક્તિ માટે નહીં.

ઇન્દ્ર — તમને બધાને જ ત્યાં આવવાનો યોગ મળે તેથી જ તો હું આગળ જાઉં છું — વખત થતાં જ તમે બધા પાકેલાં ફળોની જેમ પોતપોતાના માધુર્યભારથી અનાયાસે જ મર્ત્યલોકમાં ટપકી પડશો. ત્યાં સુધી ધીરજ રાખો.

કાર્તિકેય — અમને ક્યારે ખબર પડશે, મહેન્દ્ર, કે આપની સાધના સાર્થ થઈ છે?

બૃહસ્પતિ — તે શું છૂપું રહેવાનું હતું? જ્યારે શંખના જયઘોષથી સ્વર્ગ ગુંજી ઊઠે ત્યારે આપોઆપ સમજવું કે —

ઇન્દ્ર — ના, જયઘોષ થવાનો નથી, દેવગુરો! પણ જે દિવસે સ્વર્ગની આંખોમાં કરુણાનાં અશ્રુ ચમકવા લાગે ત્યારે જ જાણવું કે પૃથ્વી પર મને જન્મ મળ્યો છે.

કાર્તિકેય — એટલે ત્યાર સુધી ત્યાંની ધૂળના આવરણની આડે તમે ક્યાં સંતાઈ બેઠા હશો તે જાણવાનો અમારી પાસે કાંઈ માર્ગ જ નથી.

બૃહસ્પતિ — પૃથ્વી પરની મીઠાશ જ તો આ સંતાકૂકડીમાં છે. ઐશ્વર્ય ત્યાં દરિદ્રીને વેશે વિચરતું જણાય છે. ત્યાં અશક્તિના ખોળામાં શક્તિ રમે છે, ઊછરે છે. ત્યાં પરાભવની માટીમાંથી જ વીર્ય પોતાનો જયસ્તંભ બાંધે છે. પૃથ્વી પર જે દેખાય છે તેવું તેને માનવા બેસીએ તો ઊલટી ભૂલ જ થઈ જાય. ત્યાં તો જે દેખાતું નથી તેના પર જ ચિરકાળ વિશ્વાસ રાખીને ચાલવાનું હોય છે.

કાર્તિકેય — પણ સુરરાજ, આપના લલાટ પરની ચિર ઉજ્જવળ જ્યોતિ આજે મ્લાન કાં?

બૃહસ્પતિ — મર્ત્યલોકમાં જન્મ લેવામાં જે ગૌરવ છે તે ગૌરવની પ્રભા આજ અધિક જ ઉજ્જવળ બનો.

ઇન્દ્ર — દેવગુરો! જન્મ લેવામાં જે વ્યથા હોય છે તે આ ક્ષણથી જ મને પીડવા લાગી છે. આજે હું દુઃખના અભિસાર કાજે જ નીકળ્યો છું — તેનું જ આહ્વાન મને ખેંચી લઈ જાય છે. શિવજીની સાથે સતીનો જેમ વિયોગ થયો હતો તેમ જ સ્વર્ગના આનંદ સાથે પૃથ્વીની વ્યથાનો વિયોગ થયો છે — તે જ વિચ્છેદનું દુઃખ આટલા દિવસ પછી આજે મારા મનમાં ઊભરાઈ ઢગલો થયું છે. તે જ વ્યથાને હૈયા સાથે ચાંપવા માટે હું જાઉં છું. પ્રેમના અમૃત વડે હું એ વ્યથાને ભાગ્યશાળી કરીશ. મને વિદાય આપો.

કાર્તિકેય — મહેન્દ્ર, અમારે માટે પણ એવી કાંઈક સગવડ કરી રાખજો કે જેથી અમે તમને ત્યાં સહેલાઈથી મળી શકીએ. સ્વર્ગ આજે દુઃખની ચડાઈએ નીકળી પડો.

બૃહસ્પતિ — અમે રસ્તો ખૂલવાની વાટ જોતા બેસીશું, દેવરાજ. સ્વર્ગથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપો, નહીં તો અમારો છુટકારો નથી.

કાર્તિકેય — છૂટકો કરો, દેવરાજ, સ્વર્ગના બંધનમાંથી અમને છૂટા કરો — મૃત્યુને હાથે અમારો માર્ગ મોકળો કરાવી આપો.

બૃહસ્પતિ — તમે સ્વર્ગરાજ છો. આજે સ્વર્ગનો તપોભંગ કરી તમે ઘોષણા કરો કે સ્વર્ગ પૃથ્વીનું જ છે.

કાર્તિકેય — આજ સુધી જેણે જેણે સ્વર્ગની કામનાથી પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવાની સાધના કરી, તેમને બધાયને ચિરકાળથી પૃથ્વી પર પાછા મોકલવાની જ તમે યોજના કરતા આવ્યા છો — આજે ખુદ સ્વર્ગને જ તમારે એ માર્ગે લઈ જવાનું છે.

ઇન્દ્ર — આ વિઘ્નમાં જ મુક્તિનો માર્ગ —

બૃહસ્પતિ — જે મુક્તિ સ્વેચ્છાએ — આનંદપૂર્વક ચિરકાળ આવાં વિઘ્નોનો સામનો કરતી આવી છે.

ગીત

હે પથિક, જો તે નીકળ્યા, જો તે નીકળ્યા, તારા સાથીઓ ટોળેટોળાં વળી નીકળ્યા છે. હું અન્યમનસ્ક થઈ એક ખૂણામાં પડ્યો છું. હું ક્ષણે ક્ષણે ચમકીને ચોંકી ઊઠું છું, ત્યાં તો મને જળે, સ્થળે, આકાશે સહસા કોઈનો પગરવ સંભળાય છે. હે પથિક, ચાલતાં ચાલતાં રસ્તા પરથી જ તું મને હાક મારીને બોલાવી લઈ જજે. યુગેયુગે કેટલીયે વાર તું મારે દ્વારે આવ્યો છે; અને તેથી જ તો મને એકાએક મારા અંતરતમ અંતરમાં તારો પગરવ સંભળાય છે.

નિરૂપણ — स्वर्ग-मर्त्य

વેલીના ઊંચા માંડવા પર એક સુંદર મોટું કોળું લટકતું હતું. આકાશ તરફ જોઈ એ બોલ્યું — આકાશમાં તરંગનારા આ ચંદ્ર-સૂર્યમાં અને મારામાં ફરક તે શો છે? આ ચંદ્ર જેવો જ હું એ આકાશમાં પીળો ધમક લટકું છું. એટલામાં એનું ધ્યાન પોતાના ડીંટા તરફ ગયું. લેવાઈ ગયેલે મોઢે એ બોલ્યું — આ ડીંટડાને લીધે જ બધું બગડ્યું છે. હું પાર્થિવ છું, જમીનથી જકડાયેલો એનું ભાન કરી દેનારું આ ડીચકું જ છે. આટલું બંધન જો દૂર થાય તો હું પણ આ ચંદ્રસૂર્યની જેમ જ આકાશમાં રહેનારો ગોળ અને દિવ્ય જ્યોતિ થઈશ.

ઉત્કટ વાસના ફોગટ શી રીતે જાય? ડીચકું તૂટ્યું. કોળાને મનભાવતું થયું. પણ —

રવિબાબુની કણિકામાંની આ એક નાનકડી વાર્તા, જેવી યાદ આવી તેવી અહીં આપી છે. પૃથ્વી સાથેનો સંબંધ તોડતાંવેંત કોળું ધબ્બ દઈને નીચે પડ્યું અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખોઈ બેઠું. કહે છે કે સ્વર્ગલોક અને મૃત્યુલોક એક સમયે એકબીજા સાથે જોડાયેલા હતા. દેવ અનાયાસે પૃથ્વી પર અવતરી શકતા અને માનવ સાયાસે ભલે, પણ સ્વર્ગની સહેલ કરી આવી શકતો. માણસોની લડાઈમાં દેવ સહાય કરતા એમાં આશ્ચર્ય શેનું! પણ દેવો પર એવું જ સંકટ આવી પડે તો કેટલાક પુણ્યશ્લોક રાજાઓ પણ સ્વર્ગમાં જઈ, દેવશત્રુને હરાવી, દેવરાજાએ કરેલા ગૌરવથી ધન્ય થઈ પાછા આવતા. પણ આગળ જતાં સ્વર્ગને લાગ્યું કે આમાં આપણી અપ્રતિષ્ઠા છે. સ્વર્ગે પોતાનું સ્વતંત્ર, અલિપ્ત, સાર્વભૌમ અમરસ્તાન સ્થાપ્યું. સ્વર્ગ કાંઈ માંડવા પરનું કોળું ન હતું કે તરત જ તેનો કપાળમોક્ષ થાય. પણ સ્વર્ગને જરૂરી એવું પોષણ મળે નહીં. સ્વર્ગ જેમ જરાહીન થયું તેમ નિર્જીવ પણ બન્યું. અહીં

સ્વર્ગ-પ્રિયા પૃથ્વી પણ ઝૂરવા લાગી અને કહેવા લાગી, 'વિફળ છે આ જગે જીવતર માહરું.'

આવે પ્રસંગે દેવરાજ ઇન્દ્ર, દેવગુરુ-બૃહસ્પતિ અને દેવસેનાપતિ કાર્તિકેય વચ્ચે થયેલો સંવાદ કવિએ સંજય બનીને નોંધી રાખ્યો છે. સંવાદનો સારાંશ આપવાની જરૂર નથી. અને તે સહેલું પણ નથી. પોતાને નસીબે મરણ લખેલું જ છે તેથી પૃથ્વીના માણસો દુઃખી થાય છે, ત્યારે સ્વર્ગના અમર ઇચ્છે છે કે દેવા, 'મૃત્યુલોકે થજો જન્મ અમારો.' મરણ છે માટે જ જીવન ખીલે છે, સમૃદ્ધ બને છે, કૃતાર્થ થાય છે. ઊંઘ વિના જેમ તાજગી નથી તેમ જ મરણ વગર જીવન નથી. સ્વર્ગ અને મર્ત્ય એ બન્ને લોકનો વિયોગ થયેથી બન્ને 'લોક' વ્યર્થ થયા.

મનુષ્ય-જીવનમાં પણ આદર્શના આકાશમાં જ્યારે માણસ વિહાર કરે છે અને જીવનની વાસ્તવિકતાને ભૂલે છે ત્યારે એનો જીવનવિહાર સાવ સંકોચાય છે. આ જ વાત કવિ અનેક રીતે વિશદ કરી મનમાં ઠોકી બેસાડવા માગે છે. પૃથ્વી પરનું તુચ્છ કોડિયું અને આકાશમાંની દિવ્ય જ્યોતિ સગી બહેનો જ છે. આ વાત જ્યારે તેઓ વીસરે છે ત્યારે દિવ્ય જ્યોતિ પણ નિષ્પ્રયોજન બને છે. જીવનના આદર્શો પોતાનું માથું ભલે ગમે તેટલું ઊંચું કરે પણ તેમના પગ તો વાસ્તવિકતાની મજબૂત જમીન પર જ ઊભેલા હોવા જોઈએ. નહીં તો માથું જશે રાહુની જેમ આકાશમાં ભ્રમણ કરવા અને પાછળ પડી રહેશે કેતુનું નિર્જીવ અને વિકલાંગ કલેવર આ ધરતી પર

સ્વર્ગે પૃથ્વી સાથે પોતાની ફારગત કરી લીધી, અને તે કાજે પૃથ્વી પર આવવા જવાનો માર્ગ પણ તોડી નાખ્યો. આની જ જાણે શિક્ષા તરીકે હવે જ્યારે જ્યારે દેવોને મર્ત્યલોકમાં આવવું જરૂરી લાગે, ત્યારે ત્યારે તેમને પોતાનું અમરત્વ, અને દિવ્ય કાંતિમત્વ છોડી દઈ સામાન્ય માણસની જેમ મરણધર્મી થવું પડે છે. ભૂમિ અપવિત્ર અને સ્વર્ગ પવિત્ર એવો અહંકારી વર્ણભેદ કર્યાનું

આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. અહીં પૃથ્વી પણ આદર્શો સાથે દૂરગત થયેથી નિષ્પ્રભ થઈ હતી. ક્ષત્રીઓ ધર્મ માટે ન લડતાં સ્વાર્થ-લોભ માટે લડવા લાગ્યા. અને બૃહસ્પતિનો આધ્યાત્મિક બ્રાહ્મઆદર્શ છૂટવાથી વિદ્વાનો પણ જીવન-ઉપાસના કરવા લાગ્યા — માત્ર ભૌતિક જ્ઞાન અને સામર્થ્ય માટે, મુક્તિ માટે નહીં; અને બધા જ માનવીઓનો પોતાના આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થ પરનો વિશ્વાસ ઊઠી જઈ તેમને વસ્તુઓનો ઢગલો કરવાની જ અભળખા વળગી. સાધના થઈ ક્ષીણ અને સાધનસામગ્રીનો ઢગલો માત્ર વધતો જ ચાલ્યો.

સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનું પુનર્મિલન થવું જોઈએ. બન્નેનું એકલવાયા-પણું નીકળી જઈ તેમને સર્વોદયી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડતાં આવડવું જોઈએ, તો જ બન્નેનું જીવન કૃતાર્થ થશે.

રવિબાબુ જો પોતાના દરેક ગીત માટે આવી જ એકાદ રૂપકકથા લખતે તો કેવી બહાર થઈ હોત! અહીં આરંભમાં અને અંતે કવિતા છે તો વચલો ગદ્ય-સંવાદ નિતાન્ત કાવ્યમય છે

કથિકા

એક વાર લાગ્યું કે માણસે અન્યાયની આગથી પોતાના ભવિષ્યકાળને બાળીને એનો કોલસો બનાવી દીધો છે — હવે ત્યાં વસંત કદીયે નહીં આવે અને કુમળી કૂંપળો પણ નહીં ફૂટે.

કેટલાયે દિવસ થયા માણસ એક આસન તૈયાર કરે છે. તે આસન જ એને ભાન કરાવે છે કે એની દેવતા (દેવી) આવવાની છે, તે રસ્તા પર આવી પહોંચી છે.

જે દિવસે ઉન્મત્ત થઈ એણે (માણસે) કેટલાયે દિવસનું એનું આસન ફાડીને ફેંકી દીધું તે દિવસે તેના યજ્ઞસ્થળની ભગ્નવેદીએ કહ્યું, '(હવે) જરાયે આશા કરવા જેવું નથી. કોઈ પણ આવવાનું નથી.'

તે જ વખતે બધી તૈયારી કચરો ઠરી, કચરામાં કાઢી નંખાઈ. હવે ચારે કોરથી સંભળાય છે, 'જય, પશુનો જય.' હવે સાંભળીએ છીએ, 'જેવું આજે તેવું જ કાલે પણ. કાળ તો છે આંખ પર અંધારી બાંધેલા બળદ જેવો, એક જ ઘાણીમાંથી એક જ આર્ત સ્વર ચિરકાળ નીકળ્યા કરે છે. તેને જ કહે છે સૃષ્ટિ. સૃષ્ટિ એટલે આંધળાનું ક્રન્દન.'

મન કહે, 'ત્યારે પછી શું? હવે ગીતો બંધ કરવાં. "જે છે" તેના માત્ર બોજાને લીધે જ ચાલે છે લડાઈ-ટંટા, અને "જે નથી" તેની આશાએ ચાલે છે ગીતો.'

નાનપણથી જે માર્ગ તરફ જોતાં વારંવાર મનને આગમનીની આશાલહરી સ્પર્શતી — જે માર્ગને ક્ષિતિજ

તરફ કાન માંડીને ફેલાયેલો જોઈ લાગતું કે એ . . ત્યાંથી રથ બહાર નીકળ્યો છે—તે જ માર્ગ તરફ આજે નીરખીને જોયું; લાગ્યું કે ત્યાં નથી કોઈનો આવવાનો પગરવ કે નથી કોઈ ઘરનું નામનિશાન.

વીણા (કંટાળીને) બોલી, દીર્ઘ માર્ગ પર મારા સૂરોને સાથ આપનારું કોઈ જ ન હોય તો મને રસ્તાની બાજુએ ફેંકી દે.

ત્યારે મેં રસ્તાની બાજુએ જોયું. ચકિત થઈ જોઉં છું તો ધૂળમાં છે એક કાંટાળું ઝાડ, તેના પર ખીલ્યું છે એકનું એક ફૂલ.

હું એકદમ બોલી ઊઠ્યો, 'ઓહોહો, આ જ તો છે પગલાની એંધાણી!'

પછી દેખાયું, ક્ષિતિજ પૃથ્વીને કાને કંઈક કાનાફૂસી કરે છે. અને દેખાયું, આકાશ આકાશમાં પ્રતીક્ષા ભરેલી છે. પછી જણાયું, ચંદ્રના પ્રકાશમાં તાડવૃક્ષનાં પાનેપાનાં થરથરે છે; વેણુવનની ફાટોમાંથી સરોવરના જળ સાથે ચંદ્રની નેત્રપલ્લવી ચાલે છે.

રસ્તાએ કહ્યું, 'બીક નથી.'

મારી વીણા બોલી, 'સૂર મેળવ. સૂર.'

નિરૂપણ—कथिका

પૂર્વ આફ્રિકાને પેલે પાર રુઆંડા-ઉરુંડીના રમણીય પ્રદેશમાં ફરતી વેળાએ એક પહાડ અને એક સરોવર વચ્ચે કાળોમેશ 'લાવા' ફેલાયેલો જોયો. જ્યાં જઈએ ત્યાં 'લાવા' રસનાં અસંખ્ય વમળો થીજીને કરચલીઓ પડીને તેમાં તડો પડી ગઈ હતી. જાણે સર્વનાશનું સામ્રાજ્ય. જ્વાળામુખી ફાટયે ત્રણેક વર્ષો થયાં હશે.

કેટલાક માઈલ આગળ ગયા તો તેર વરસ પહેલાંનું, આવા જ એક જ્વાળા-સ્ફોટનું એવું જ દૃશ્ય. ત્યાં માત્ર સમયબળે થોડો ફેર થયો હતો. લાવારસના તરડાયેલા કોલસાના ખાડાખોચરામાં વાયુએ થોડી થોડી માટી લાવીને નાખી હતી. અને એ માટીમાંથી કુમળું કુમળું ઘાસ પોતાનાં હરિતપર્ણની પ્રસન્ન-કોમળ ધ્વજા નાજુક-પણે હલાવીને જીવનનો વિજય જાહેર કરતું હતું.

સર્વનાશ ગમે તેટલો ભીષણ હોય, અલ્પજીવી હોય છે. તેના માથા પર પાણી છાંટીને પ્રાણમય જીવન પોતાનું સનાતન માંગલ્ય પ્રગટ કર્યા વગર રહેતું નથી.

ઘાસના અંકુર અને કાંટાળા છોડ પરનાં અટૂલાં ફૂલો જીવન-દેવતાનાં પગલાંની અચૂક એંધાણી બની આપણને આસ્તિકતાની અને અમર શ્રદ્ધાની દીક્ષા આપ્યા કરે છે.

